

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2016 рік
Випуск 16

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний
наук. співробітник, заступник відповідального
редактора;
Корновенко С.В. – доктор іст. наук, професор,
відповідальний секретар;
Башенко М.І. – доктор с-г. наук, професор,
академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Добржанський О.В. – доктор іст. наук, професор;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – доктор іст. наук, професор;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Карсв Дмитро – доктор іст. наук, професор (Білорусь)
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Марусик Т.В. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Перехрест О.Г. – доктор іст. наук, професор;
Ресніт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Сердженга Павел – доктор габілітований,
професор (Польща)
Стемпнік Анджей – доктор габілітований,
професор (Польща)
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор;
Черевко О.В. – доктор екон. наук, професор.

Рецензенти:

Лазуренко В.М. – доктор іст. наук, професор;
Коріненко П.С. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює
щирі подяку за сприяння
у підготовці випуску
почесному голові асоціації “Незалежне
об’єднання сільськогосподарських
виробників Чорнобаївського району”,
почесному голові фонду
ім. І.М. Піддубного

**Петру Григоровичу
Душейку**

та керівництву корпорації “Дніпро”

**Андрію Петровичу Душейку,
Григорію Петровичу Душейку,
Олексію Петровичу Душейку**

Засновники – Інститут історії України НАН України,
Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького

Постановою Президії Вищої атестаційної комісії України
від 22.12.2010 р. № 1-05/8 видання внесено до Переліку
фахових видань з історичних наук
(Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2).
Наказом Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1238
видання включено до Переліку наукових фахових видань України
У березні 2016 р. видання внесено до міжнародної
наукометричної бази Index Copernicus (ICV 2014: 33.04)
Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ №16452-4924Р від 02.02.2010

Видається за рішенням вченої ради Черкаського національного
університету (протокол № 1 від 30.08.2016 р.)

Видання здійснюється за організаційної підтримки
Наукового товариства істориків-аграрників
та Науково-дослідного інституту селянства

З електронною версією журналу можна ознайомитися
за адресою: <http://biblioteka.cdu.edu.ua/index.php/ukrainian-peasants>;
<http://ukr-seliany-ejournal.cdu.edu.ua>

ISSN 2413-8142

© Інститут історії України НАН України, 2016
© Черкаський національний університет, 2016
© Автори статей, 2016

ЗМІСТ

Теоретико-методологічні засади аграрних досліджень

Бундак О.А. Всеросійський селянський союз: радянська історіографія.....	4
Михайлюк О.В. Соціокультурний підхід як методологія історичного дослідження.....	9
Степанчук Ю.С. Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та військова кампанія 1648 року в працях сучасних істориків.....	15

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

Бережна Н.О., Присяжнюк Ю.П. Вірмени Центральної України рубежу ХХ – ХХІ ст.: досвід сільської акультурації.....	18
Мартинюк Я.М. Національний склад сільських самоуправ на Волині у міжвоєнний період.....	21
Онїпко Т.В. Залучення вітчизняної споживчої кооперації до святкування Міжнародного дня кооперації: ретроспектива 1920-х років.....	24
Перехрест О.Г. Релігійне життя в українському селі в умовах нацистської окупації.....	28

Селянство в умовах раннього нового часу і ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь ХІХ – початку ХХ ст.

Вісін В. В. Розвиток рільничо-торгівельних кооперативів у Волинському воєводстві.....	31
Крупенко О. В. Товаризація сільського господарства Лівобережних губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. та її наслідки.....	34
Кухаренко А.А. «Ликвидационная» деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси (1906–1914 гг.).....	40
Малиновська Т. В., Малиновський Б. В. Третейський суд і реформа управління державними селянами у Російській імперії (1837-1841 рр.).....	43
Масненко В.В. Адміністративно-територіальний та господарсько-майновий устрій Правобережної Черкащини ХVІІІ ст.....	46
Федьков О. М. Діяльність Української соціал-демократичної спілки РСДРП на Черкащині в 1905–1907 рр.....	51

Селянська революція

Верховцева І.Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902 – 1907 роках як початковий етап селянської революції.....	58
Ковальова Н. А. Ідея революційного захоплення землі у планах партії соціалістів-революціонерів в Україні (початок ХХ ст. – 1917 р.).....	70
Кононенко Ю.С., Корновенко С.В. Селянська революція 1902 – ? рр.....	73
Zetzyulina N.I. Women in social revolution in Russia in the beginning of XXth century – search of identities.....	78

Особливості аграрного розвитку у радянський період

Апостол М. В. Академік М. В. Зубець – методолог вітчизняної зоотехнічної науки.....	83
Котик Ю.В. Оподаткування населення УРСР у 1941 – 1945 рр.....	86
Тіміка О. О. Роль промислових комбінатів системи Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР у забезпеченні економічних та соціальних потреб українського села в 1943 – 1950 рр.....	89
Яшан О.О. Колізії окупаційного життя (1941 – 1944 рр.).....	92

Сучасні проблеми села

Кіреєва В.О. Особливості аграрної політики Польщі наприкінці 80-х рр. ХХ – початку ХХІ ст.....	96
Морозов А.Г., Федоренко Я.А. Розвиток ринкових відносин в українському селі доби незалежності..	100
Священко З.В. Вплив євроінтеграції на розвиток сільського господарства Польщі.....	103

CONTENTS

Theoretical and methodological foundations of Agricultural Research

<i>Bundak O. A.</i> Soviet historiographical of the all-russian peasant union.....	4
<i>Mykhailuk O. V.</i> Sociocultural approach as methodology of historical research.....	9
<i>Stepanchuk Y. S.</i> Bohdan Khmelnytsky's military art and the military campaign of the year 1648 in the writings of modern historians.....	15

Ethnic and cultural life, spirituality and worldview peasantry

<i>Berezhna N. O. Prysyazhnyuk Y. P.</i> Armenians of Central Ukraine in the end of the 20 th – in the beginning of the 21 st century: experience of rural acculturation.....	18
<i>Martynyuk Y. M.</i> National composition of the local self-governing bodies in Volyn in the interwar period....	21
<i>Onipko T. V.</i> The involvement of national consumer cooperation in the celebration of International Day of cooperation: a retrospective of the 1920-ies.....	24
<i>Perehrest O. H.</i> Religious life in Ukrainian village under Nazi occupation.....	28

The peasantry in terms of early modern times and market-capitalist transformation and socio-political upheavals of the nineteenth – early twentieth century

<i>Visyn V. V.</i> Development of field-crop-point-of-sale cooperative stores in the Volyn province.....	31
<i>Krupenko O. V.</i> The commoditization of the left-bank agricultural industry regions in the second half of the 19 th - the beginning of the 20 th century and its consequences.....	34
<i>Kukhareuka A. A.</i> The «liquidation» activities of the peasant land bank on the territory of Belarus (1906 – 1914).....	40
<i>Malynovs'ka T. V., Malynovs'kyj B. V.</i> The Court of Arbitration and the Reform of the Management of State Peasants in the Russian Empire (1837 – 1841).....	43
<i>Masnenko V. V.</i> Administrative-territorial and economic-proprietary structures of the right-bank Cherkasy region in the 18 th century.....	46
<i>Fedkov O. M.</i> The activity of the Ukrainian Social Democratic Union of the RSDLP in Cherkasy region in 1905 – 1907.....	51

Peasant revolution

<i>Verkhovtseva I. G.</i> The politicization of government peasants in the Russian Empire in 1902 – 1904 as the initial stage of the peasant revolution of 1902 – 1922.....	58
<i>Kovalyova N. A.</i> The idea of revolutionary land seizure in Socialist-revolutionary Party's plans and their condition in Ukraine (the beginning of the XX th century – 1917).....	70
<i>Kononenko Y. S., Kornovenko S. V.</i> Peasant revolution 1902 – ?.....	73
<i>Zemzulina N. I.</i> Women in social revolution in Russia in the beginning of XX th century – search of identities.....	78

Features of agricultural development in the Soviet period

<i>Apostol M. V.</i> Academician M. V. Zubets - methodologist of domestic animal science.....	83
<i>Kotyk Y. V.</i> Taxation of individuals USSR in 1943-1945 years.....	86
<i>Titika O. O.</i> The Role of the Industrial Complexes of People's Commissariat (Ministry) of Local Industry of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in Serving the Economic and Social Needs of Ukrainian Village in 1943-1950.....	89
<i>Yashan O. O.</i> Contradictions of the life in occupation (1941-1944).....	92

Modern problems of village

<i>Kirieleva V. O.</i> Features of the Agrarian Policy of Poland in the late 80s XX – in early XXI century.....	96
<i>Morozov A. G., Fedorenko J. A.</i> Development of Market Relations in the Ukrainian Village of the Independence Period.....	100
<i>Svyaschenko Z. V.</i> The impact of European integration on the development of agriculture in Poland.....	103

Теоретико-методологічні засади аграрних досліджень

УДК 930.1(477+(470+571+410)) «1905–1930»

О. А. Бундак

кандидат історичних наук, доцент,
заступник директора з наукової роботи Луцького
інституту розвитку людини Університету «Україна»

ВСЕРОСІЙСЬКИЙ СЕЛЯНСЬКИЙ СОЮЗ: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті проаналізовано радянське історіописання з історії Всеросійського Селянського Союзу. Розкрито особливості висвітлення історії організації радянськими істориками. Виявлено ступінь науковості розвідок, рівень джерельного забезпечення.

Ключові слова: Всеросійський Селянський Союз, історіографія, історіографічна періодизація, концепція, селянство.

Постановка проблеми. «Історіографія – «лакмусовий папірець» фахової сумлінності історика, його компетентності. Вона виявляє те, наскільки дослідник був адекватним не лише «духу епохи», а й об'єктивно відтворював історичні події [1, 5]. Поняття «історіографія» є багатозначним, оскільки воно стосується історії історичних знань, історичної думки, історичної науки загалом або в окремій країні. Суспільний інтерес до історії супроводжується не лише критикою істориків, але і самої історичної науки (конкретних історичних праць, підручників, історичних дефініцій, методологічних підходів, сформованої системи історичної освіти). Це зумовлює пильний інтерес до історичних досліджень та наукових шкіл, які в сучасних умовах пропонують власні концепції періодизації історії, методологічні підходи до вивчення різнопланових проблем, враховуючи досягнення соціології та суспільних наук. А. Зашкільняк пропонує розгалуження історіографії на проблемну та рефлексивну, наголошуючи, що проблемна історіографія – це аналіз нагромаджених знань із конкретної історичної проблеми чи явища [2, 8]. У запропонованій науковій розвідці ми розглянемо проблемну історіографію, пов'язану з діяльністю Всеросійського Селянського Союзу (далі – ВСС).

Актуальність історіографічного аналізу зародження та діяльності ВСС зумовлена: наявністю чисельних різнопланових наукових розвідок, що стосуються діяльності ВСС; відсутністю аналізу історії історіографії функціонування ВСС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання, співзвучні з нашою темою, знайшли висвітлення у науковій літературі [3–6]. Водночас перспективним є аналіз радянської історіографії з історії ВСС.

Мета. Автор статті ставить за мету проаналізувати радянську історіографію з історії ВСС.

Виклад основного матеріалу. Історія Всеросійського Селянського Союзу – тема, що

постійно перебувала і продовжує перебувати у фокусі наукової уваги. Зважаючи на загальноприйняті критерії, запропоновані сучасними фахівцями [3, 14; 4, 4; 5, 10; 6, 35–41], в історіографії з історії ВСС виокремлюємо радянське історіописання. Хронологічно воно обмежене 1920-ми – початком 1990-х рр. За інтенсивністю, характером, науковим рівнем публікацій, суспільно-політичними обставинами, в яких працювали дослідники, обґрунтованим у радянському історіописанні є виокремлення таких підперіодів: 1) 1920-ті – початок 1950-х рр.; 2) друга половина 1950-х – 1980-і рр.; 3) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр.

1920-ті – початок 1950-х рр. позначені формуванням у радянській історіографії класового підходу до трактування тих чи інших суспільно-політичних подій, особливо діяльності ВСС. У подальшому він став домінуючим у висвітленні радянськими дослідниками діяльності цієї організації. У радянській історіографії синхронно тоталітарним трансформаціям суспільства та ліквідації селянських громадських організацій відбувалося зниження рівня правдивості, інформаційної насиченості, об'єктивного аналізу. Чисельність праць із історії ВСС поступово скорочувалася.

Означений підперіод характеризується появою перших робіт, присвячених історії ВСС. Зокрема, це стосується робіт братів Мазуренків, які брали безпосередню участь у створенні ВСС та були представниками різних форумів цієї організації на території України [7; 8]. Створення ВСС С. Мазуренко вважав «революційною спробою самого селянства організуватися для боротьби проти царсько-революційного самодержавства і для об'єднання революційних сил села з робітниками» [9, 224]. У своїй полемічній статті вони критикують А. Шестакова за помилки, викривлення, неправдиву інформацію та упушення у висвітленні діяльності цієї організації [10]. Інші їхні роботи стосуються природи, специфіки діяльності організації.

Фактично одночасно, а напевно навіть раніше за братів Мазуренко, характеризує діяльність ВСС (як буде далі видно – зі значними викривленнями) А. Шестаков. Він був одним із перших партійних дослідників цієї організації. Дотримувався неоднозначної, але все ж таки більш негативної позиції в оцінці діяльності ВСС. У роботі «Бунт землі», яка і знаменувала початок полеміки з Мазуренками щодо характеристики діяльності ВСС, А. Шестаков допустив (на нашу думку, свідомо, що було викликано його особистісною позицією) ряд неточностей, перекушень, приписів та визнав її маріонетковою організацією, якою керували ПСР. У наступній роботі (після критики братів Мазуренків) частково переглянув свою позицію, не змінивши критики,

називав надалі її «буржуазною», хоча визнавав роль місцевих комітетів Союзу як революційного авангарду [11].

Про ліберальний характер цієї організації йдеться і у роботі Н. Карпова, який підтримував ідеї А. Шестакова та підкреслював значний революційний потенціал ВСС загалом. Ним також наголошено на недостатній революційності керівництва [12]. Аналогічних поглядів дотримувалися й інші тогочасні дослідники революції 1905-1907 рр. та участі в ній селянства [13, 261]. Не відкидав керівної ролі Союзом ПСР і А. Пресняков, підкреслюючи провідну роль сільської буржуазії в діяльності ВСС [14, 29].

Загалом окреслений хронологічний підперіод позначений значною кількістю різнопланових наукових розвідок. Проте з 30-х рр. XX століття спостерігалось поступове згасання уваги до історії ВСС. Зумовлено це тим, що за Союзом утвердився жупел контрреволюційної організації. У загальному річичі радянських досліджень незначна частка робіт, що стосувалися історії ВСС в Україні: М. Свідзинського, Н. Мірзи-Авакянц [15], В. Качинського [16], П. Христюка [17], О. Александрова [18], І. Дроздова [19]. Остання робота характеризується використанням значного масиву джерел та акцентом на переважанні в організації інтересів середнього, заможного селянства, що, в кінцевому результаті вело до виникнення непорозуміння з незаможним селянством.

М. Свідзинський, спираючись на доступні дані, проаналізував діяльність ВСС на Україні, показав регіональні відмінності організацій на Правобережжі, Лівобережжі та Півдні. Заслугою історика є висвітлення питання взаємовідносин ВСС з іншими партіями (зокрема, ПСР та РСДРП), розробки програми та тактики організації, ставлення до існуючої влади та заходи щодо організації місцевого самоврядування [20; 21; 22; 23].

Загалом основна увага приділялася в цей час можливим шляхам утилізації селянської ініціативи в контексті соціалістичних перетворень та діяльності комітетів незаможних селян, класових союзників більшовиків в українському селі. Характерним для цього періоду наукових розвідок була міфологізація ролі більшовиків у створенні та діяльності ВСС [24].

Наукова спадщина цього підперіоду вимагає особливо критичного і обережного підходу. У них навмисне перекручувалися факти і фальсифікувалися історичні події, адже все суспільство перебувало під партійно-ідеологічним контролем та повинне було «розвиватися у потрібному напрямі».

У 1950-х – 1980-х рр. спостерігається поступова зміна ставлення радянських істориків до ВСС. В умовах часткової лібералізації політичного життя в СРСР та відносної свободи у першій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. відбувається переоцінка ролі ВСС у революції й цей період є найбільш науково продуктивним. Історія соціально-автентичних селянських спілок, насамперед ВСС, у радянський час знаходила своє відображення лише у працях присвячених комуністичним перетворенням, висвітленню провідної ролі більшовицької партії у селянському русі 1905 – 1907 рр. (А. Шестаков). У радянській історіографії утверджується лєнінський погляд на ВСС як на революційно-демократичну організацію.

З'являється найбільший пласт наукових праць (монографії, статті, дисертації), присвячених проблемам участі селян у суспільно-політичній боротьбі. Серед «першопрохідців», які звернулися до історії ВСС була Є. Кірюхіна. Її роботи, незважаючи на ряд упущень та неточностей, були єдиними, що безпосередньо стосувалися діяльності ВСС і дали поштовх до розробки цієї тематики у радянській історичній науці. У статтях дослідничею окреслено факт зародження і функціонування ВСС, вивчено загальні напрями діяльності, охарактеризовано діяльність з'їздів, визначено представництво. Нею наголошено на тому, що «керівництво з'їздом було захоплено ліберально-буржуазною інтелігенцією», що власне і визначило та окреслило наступні завдання щодо подальшого вивчення історії цієї організації [25, 98]. Частково дослідниця сама розпочала вивчати регіональні аспекти діяльності ВСС, що відображено у її науковому доробку [26].

Дослідженню селянського руху в революції 1905 – 1907 рр. стосувалися роботи таких вчених, як П. Редькін та В. Фірстова [27]. Вони, зокрема, проаналізували роботи Е. Кірюхіної, відзначивши недостатність дослідження нею місцевих комітетів організації.

З-поміж тогочасних радянських істориків не було однастайності у визначенні природи, тактики та специфіки діяльності ВСС. Досліджуючи питання селянського руху на Лівобережжі в 1905-1907 рр., О. Михайлюк фрагментарно з'ясував діяльність ВСС, підкресливши вирішальну його роль в організації петиційної кампанії влітку 1905 р., встановленні зв'язків із радами робітничих депутатів, протидії поміщикам тощо [28].

Регіональний аспект дослідження діяльності ВСС став предметом наукового аналізу в роботах Е. Живолупа, П. Котлова, П. Кудлая [29; 30; 31]. Заслугою дослідників стало введення до наукового обігу нових даних щодо діяльності осередків ВСС, визнання та визначення рівня їх впливовості на місцях як самостійної політичної сили.

У 1960-х рр. з'являються як історіографічні, так й історичні розвідки. До перших ми зараховуємо, наприклад, історіографічну роботу М. Сімонової. Автор, спираючись на науковий доробок Є. Кірюхіної, проаналізувала історіографію селянського руху 1905 – 1907 рр. Нею звернено часткову увагу й на історіографію ВСС [32].

Пріоритетною тогочасною тематикою історичних студій була революційна діяльність мас та класова боротьба в роки революції 1905 – 1907 рр. У такому контексті написано роботи М. Лещенка. Окремі з них стосуються безпосередньо діяльності ВСС в Україні [33; 34; 35; 36; 37]. Приведені істориком статистичні дані міцно утвердилися в радянській історіографії упродовж 1970-х – кінця 1980-х рр. Позитивом його доробку є розширення хронологічних меж діяльності організації, висновки історика щодо чинників її виникнення, уточнення чисельності організацій ВСС в Україні.

Друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. характеризуються початком кардинальних змін, результатом яких стала поява нового політичного мислення, перебудови, що вплинуло як на розвиток радянської історичної науки загалом, так і на історіографію історії ВСС зокрема. Селянська

громадсько-політична ініціатива стала предметом безпосереднього інтересу або вивчалась у контексті тематично ширших досліджень західних радянологів та істориків української діаспори, що були присвячені як проблемам становлення тоталітаризму в СРСР загалом, так і в Україні зокрема. Водночас спостерігалася непослідовність та інерційність у відступі від сформованих у попередній час штампів.

Одними з перших із тогочасних новітніх позицій були написані розвідки П. Замкового та Н. Якименка [38; 9; 40; 41]. Вони були по-своєму новаторськими. Зокрема, П. Замковий вперше використовує термін «Селянська республіка» характеризуючи революційні події на Сумщині та «оспіває» успішність селянського руху за умови союзу робітничого класу та селянства. Н. Якименко, звертаючись до «Сорочинської трагедії», розкрив поступову зміну свідомості селянства щодо влади: перехід від мирних методів до активної революційної боротьби.

У тогочасній радянській російській історіографії мали місце дослідження з історії осередків ВСС на Північному Кавказі, Сибірі та Дону [42; 43; 44-47]. Заслугує на увагу наукова розвідка Л. Бадаляна. У ній запропоновано застосування методу контент-аналізу у вивченні доповідей делегатів з'їзду Союзу [48]. Проблемі революційно-демократичного характеру ВСС присвячено роботу В. Тюгавкіна та Є. Щагіна [49].

Водночас із початком перебудови західні дослідники отримали можливість працювати з архівними матеріалами, що різко підвищило якість їхніх досліджень, адже чимало гіпотез та непідтверджених фактичним матеріалом тез були підкріплені оригінальним матеріалом архівосховищ. Важливе значення для формування сучасного наукового бачення природи селянських революцій та зокрема питання утворення та діяльності ВСС має науковий доробок Т. Шаніна [50]. Вченим проаналізовано участь селян у революційних подіях 1905-1907 рр., використання ними різних форм боротьби, підкреслено важливість вирішення аграрного, політичного та економічних питань. Важливим є звертання історика до характеристики «Сумської селянської республіки». Позитивом у роботі є присутність контент-аналізу селянських петицій і наказів, що зберігаються в архівах. У них міститься вимога про запровадження прямого прогресивного прибуткового податку, про ліквідацію приватної власності, передачі землі народу Думою [50, 220].

Висновки. Аналіз фактологічних пріоритетів і концептуальних засад науково-історичних досліджень історіографії Всеросійського Селянського Союзу радянської доби дав змогу авторів дійти висновку щодо невисокого наукового рівня вивчення проблематики радянськими істориками. Для історіографічного процесу характерним є введення до наукового обігу значної кількості документів ВСС, мемуарів та наукового доробку безпосередніх учасників подій. Значний ідеологічний вплив історичної науки не дав змоги науковцям об'єктивно розкрити роль і значення цієї організації в тогочасному суспільно-політичному житті, селянства України.

Список використаної літератури та джерел:

1. Корновенко С. В. Аграрна політика білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля на підконтрольних їм українських територіях (1919 – 1920 рр.): історіографічний процес 1919 – 2000-х рр. / С. В. Корновенко. – Черкаси: Ант, 2008. – 277 с.
2. Зашильняк А. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / А. Зашильняк. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.
3. Оглоблін О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) Доповідь на 8 конференції істориків та дослідників суспільних наук Вільної Української Академії наук у США, в Нью-Йорку. 5 грудня 1970 року. – С. 5-16. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – http://shron.chtyvo.org.ua/Problema_skhemy_istor.
4. Киридон А. Час випробування: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років / А. Киридон. – Тернопіль, 2005. – 312 с.
5. Коцур В. Історіографія історії України: Курс лекцій / В. Коцур, А. Коцур. – Київ: Генеза, 2006. – 512 с.
6. Калакура Я. Українська історіографія: Курс лекцій / Я. Калакура. – К., Генеза, 2012. – 512 с.
7. Мазуренко С.П. Как боролось крестьянство в первую революцию / С. П. Мазуренко // Новая деревня, 1924. – № 6.
8. Мазуренко С. Крестьяне в 1905 году / Семён Мазуренко. – М.: Новая Деревня, 1925. – 89 с.
9. Мазуренко Бр. Всероссийский Крестьянский Союз. Перед судом истории / Братья Мазуренко / Под ред. Председателя ВКС Семёна Мазуренко. – Полтава: 1-я Советская типография. – 1926. – № 11-12. – 36 с.
10. Шестаков А. Всероссийский Крестьянский Союз / А. Шестаков // Историк-марксист. Т.5. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1927. – С. 94-128.
11. Шестаков А. Борьба сельских рабочих в революции 1905-1907 гг. / А. Шестаков. – М.-Л.: Государственное издательство, 1930. – 88 с.
12. Карпов Н. Крестьянское движение в 1905 году в документах / Н. Карпов. – Гос. узд-во, 1926. – 276 с.
13. Дубровский С. М. Крестьянство в революции 1905 года / С. М. Дубровский // Историк-марксист. – 1926. – № 1.
14. Пресняков А. 1905 год / А. Пресняков // Былое. – 1925. – № 4.
15. Мірза-Авакянц Н. Селянські розрухи на Україні 1905-1907 року / Н. Мірза-Авакянц. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 72 с.
16. Качинський В. Селянський рух в Україні в роки 1905-1907 / В. Качинський. – Полтава: Державне видавництво України, 1927. – Ч. I: Рік 1905. – 1927. – 232 с.
17. Христюк П. 1905 рік на Україні / П. Христюк. – Харків: Державне видавництво України, 1925. – 240 с.
18. Александров О. Селянська спілка перед царським судом / О. Александров // Х.: Шляхи революції, 1931. – 32 с.
19. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы Первой революции 1905-1906 гг. / И. Г. Дроздов – М.: Лен., 1925. – 188 с.
20. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1928. – № 6. – С. 141-168.
21. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929 – № 1. – С. 145-171.
22. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929 – № 2. – С. 58-89.
23. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року / М. Свідзінський // Літопис революції. – 1929 – № 3. – С. 108-119.
24. Орлинский А. Первая русская революция (1905 год) / А. Орлинский. – М.: Долой неграмотность, 1925.
25. Кирюхина Е. И. Всероссийский крестьянский союз в 1905 г. / Е. И. Кирюхина // Исторические записки, 1955. – Т. 50. – С. 95-141.

26. Кирюхина Е. И. Местные организации Всероссийского крестьянского союза в 1905 году / Е. И. Кирюхина // Учёные записки Кировского гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина. – Киров, 1956. – Вып. 10. – С. 83-157.

27. Редькін П. К. О литературе по истории крестьянского движения в революции 1905-1907 гг. / П. К. Редькін та В. Н. Фірстова // Вопросы истории. – 1955. – № 11. С. 124-128.

28. Михайлюк А. Крестьянское движение на Левобережной Украине в 1905-1907 гг. / А. Михайлюк // Исторические записки АН СССР. – 1954. – № 49. – С. 174-184.

29. Котлов П. Е. Крестьянское движение на Полтавщине в 1905–1907 годах / П. Е. Котлов // Вопросы истории. – 1955. – № 3. – С. 100–109.

30. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905–1907 годах / Живолуп Е. К. – Харьков: Издательство Харьковского университета, 1956. – 132 с.

31. Кудлай П. Селянський рух на Чернігівщині в 1905 році / П. Кудлай // Наукові записки КДУ імені Т.Г.Шевченка. – 1955. – Т. 14. – Вип. 6. – Іст. зб. – С. 60.

32. Симонова М. Крестьянское движение 1905-1907 гг. В советской историографии. Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1960 г. К.: Из-до АН УССР, 1962. – С. 204-253.

33. Леценко М. Н. Класова боротьба в Українському селі на початку ХХ століття / М. Н. Леценко. – К.: Видавництво політичної літератури, 1968. – 204 с.

34. Леценко М. Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. / М. Н. Леценко. – К.: Вид-во АН УРСР, 1955. – 232 с.

35. Леценко М. Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції / М. Н. Леценко. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1956. – 188 с.

36. Леценко М. Н. Українське село в революції 1905-07 рр. / М. Н. Леценко. – К.: Наукова думка, 1977. – 360 с.

37. Леценко М. Н. Утворення союзу робітничого класу і селянства в роки Першої російської революції / М. Н. Леценко. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1975. – 48 с.

38. Замковий П. В. З історії «селянської республіки» на Сумщині / П. В. Замковий // Український історичний журнал. – 1985. – № 12. – С. 87–94.

39. Якименко М. А. Повстання в Сорочинцях (До 70-річчя «Сорочинської трагедії») / М. А. Якименко // Український історичний журнал. – 1976. – № 1. – С. 130–133.

40. Якименко М. А. Сорочинська трагедія / М. А. Якименко – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – 128 с.

41. Якименко Н. А. Сорочинская трагедия / Н. А. Якименко // Вопросы истории. – 1986. – С. 177–180.

42. Кучер В. Крестьянский Союз в Сибири в 1905-1907 гг. / В. Кучер // Известия / АН СССР, Сибирское отделение. Серия общественных наук. Новосибирск, 1980. – № 1. – Вып. 1.

43. Трехбратов Б. А. Черноморский комитет Всероссийского крестьянского союза в 1905-1907 гг. / Б. А. Трехбратов // Известия. Северо-Кавказский научный центр. Высш. шк. Общественные науки. – Ростов на Дону, 1983. – № 4. – С. – 4-6.

44. Гармиза В. В. Рост политического сознания русского крестьянства в период революции 1905–1907 годов. Всероссийский Крестьянский Союз (Несколько полемических заметок) / В. В. Гармиза // История СССР. – 1986. – № 6. – С. 135-141.

45. Сенчакова Л. Т. Крестьянское движение в революции 1905-1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М.: Наука, 1989. – 264 с.

46. Сенчакова Л. Т. Приговоры и указы российского крестьянства 1905-1907 гг. / Л. Т. Сенчакова. – М.:

Институт Российской Истории РАН, 1994. – Кн. 1. – 1994. – 207 с.

47. Сенчакова Л. Т. Революционные крестьянские комитеты 1905-1907 гг. / Л. Т. Сенчакова // Вопросы истории. – 1987. – № 5. – С. 91-99.

48. Бадалян Л. Количественный подход к анализу выступлений делегатов II Съезда Всероссийского крестьянского союза // Математические методы изучения массовых источников / Л. Бадалян. – М., 1989. – С. 158-170.

49. Тюжавкин В. Г. Крестьянство России в период трех революций: Кн. Для учителя / В. Г. Тюжавкин, Э. М. Щагин. – М.: Просвещение, 1987.

50. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907; 1917–1922 гг.: Пер. с англ. / Теодор Шанин. – М.: Весь Мир, 1997. – 560 с.

References

1. Kornovenko, S. V. (2008). *Ahrarna polityka bylohvardiys'kykh uryadiv A. Denikina, P. Vranhelya na pidkontrol'nykh yim ukraïns'kykh terytoriyakh: istoriografichnyy protses (1919–1920 pp.): istoriografichnu proces 1919–2000-x rr.* – Cherkasy: Ant (in Ukr.)
2. Zashkil'nyak, A. (2007). *Suchasna svitova istoriografija: Posibnyk*. Lviv: PAIS (in Ukr.)
3. Ohloblin, O. (1970). *Problema shkemy istoriyi Ukrayiny 19-20 stolit'ya (do 1917 roku). Dopovid' na 8 konferentsiyi istorykiv ta doslidnykiv suspil'nykh nauk Vil'noyi Ukrayins'koyi Akademiyi nauk u SShA, v N'yu-Yorku.* 5-16. Retrieved from [http : shron.chtyvo.org.ua/ .../ Problema_shkemy_istor](http://shron.chtyvo.org.ua/.../Problema_shkemy_istor)
4. Kyrydon, A. (2005). *Chas vuprobovyvanna: dergava, church i suspilstvo v radanski Ukrainian 1917"1930-x rokiv*. Ternopil (in Ukr.)
5. Kotsur, B. (2006). *Ukraine Historiography History: Lectures*. Kiev, Genesis (in Ukr.)
6. Kalakura, J. (2012). *Ukrainian historiography : Lectures*. Kiev, Genesis, (in Ukr.)
7. Mazurenko, C. P. *Kak borolos krestyanstvo v pervuyu revolyutsiyu*. (1924). *Novaya derevnya*, 6 (in Ukr.)
8. Mazurenko, C. P. *Krestyane v 1905 p.* (1925). *Moskva* (in Rus).
9. Mazurenko, C. P. *Lenin i krestianstvo (1922)*. *Novaya derevnya*, 4 (in Rus).
10. Shestakov, A. *Vserosyjskyj Krest'janskyj Sojuz (1927)/ Ystoryk-marksyst*. Moskva: 5, 94-128. (in Rus).
11. Shestakov, A. *Borba selskih rabochih v revolyucii 1905-1907 pp.* (1930). *Moskva.-L.: Gosudarstvennoe izdatelstvo* (in Rus).
12. Karpov, N. *Krest'janskoe dyzhenye v 1905 godu v dokumentah* (1026). *Gos. Uzd-vo* (in Rus).
13. Dubrovskij, S. *Krest'janstvo v revolyucyy 1905 goda* (1926). *Ystoryk-marksyst*, 1. (in Ukr.).
14. Presnjakov, A. *1905 god* (1925). *Byloe*. 4. (in Ukr.).
15. Mirza-Akvatsyan, H. *Selyans'ki rozrukhy na Ukrayini 1905-1907 roky* (1925). *Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny* (in Ukr.).
16. Kachyns'ky, V. *Selansky rukh v Ukrayini v roky 1905-1907 (1927)*. *Poltava: Dergavne vudavnytstvo Ukraine*, 1, 1905 (in Ukr.).
17. Khrystyuk, P. *1905 rik na Ukrayini* (1925). *Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny* (in Ukr.).
18. Aleksandrov, O. *Selians'ka spilka pered cars'kym sudom* (1931). H.: *Shljahy revolyuciji*. (in Rus).
19. Drozdov, U. *Agrarnye volneniya i karatelnye ekspedicii v Chernigovskoy gubernii v gody Pervoy revolyucii 1905-1900pp.* (1925). *Moskva* (in Rus).
20. Svidzyns'ky, M. *Selanski spilki na Ukrayini v revolyutsiyi 1905 roky* (1928). *Litopys revolyutsiyi*, 6, 141-168 (in Ukr.).
21. Svidzyns'ky, M. *Selanski spilki na Ukrayini v revolyutsiyi 1905 roky* (1929). *Litopys revolyutsiyi*, 1, 145-171 (in Ukr.).

22. Svidzyns'kyi, M. Selanski spilki na Ukrayini v revolyutsiyi 1905 roky (1929). *Litopys revolyutsiyi*, 2, 58-89 (in Ukr.).
23. Svidzyns'kyi, M. Selanski spilki na Ukrayini v revolyutsiyi 1905 roky (1929). *Litopys revolyutsiyi*, 3, 108-119 (in Ukr.).
24. Orlynskyj, A. Pervaja russkaja revolyucija (1905 god) (1925). – Moskva, *Doloi negramotnos'*. (in Rus).
25. Kyrjuhina, E. U. Vserosiyskiy krestyanskiy soyuz v 1905 p. (1955). *Isstoricheskie zapiski*, 50, 95-141. (in Rus).
26. Kyrjuhina, E. U. Mestnye organizacii Vserosiyskogo krestyanskogo soyuza v 1905 godu (1956). *Uchenye zapiski Kirovskogo gos. ped. instituta im. V. I. Lenina*. Kirov, 10, 83-157 (in Rus).
27. Red'kin, P. O lyterature po ystoryy krest'janskogo dyvzheniya v revolyucyyi 1905-1907 gg. (1955). *Voprosy ystoryi*, 11, 124-128. (in Ukr.).
28. Myhajljuk, A. Krest'janskoe dyvzhenie na Levoberezhnoj Ukrayine v 1905-1907 gg. (1954). *Ystorycheskye zapysky AN SSSR*, 49, 174-184. (in Rus).
29. Kotlov, P. E. Krest'janskoe dyvzhenie na Poltavshchynе v 1905–1907 godah (1955). *Voprosy ystoryi*, 3, 100–109. (in Rus).
30. Zhyvolup, E. K. Krest'janskoe dyvzhenie v Har'kovskoj gubernyyi v 1905–1907 godah (1956). *Har'kov: Yzdatel'stvo Har'kovskogo unyversyteta*, (in Ukr.).
31. Kudlaj, P. Seljans'kyj ruh na Chernigivshchyni v 1905 roci (1955). *Naukovi zapysky KDU imeni T.G.Shevchenka*, T. 14. 6. Ist. zb., 60. (in Ukr.).
32. Symonova, M. Krest'janskoe dyvzhenie 1905-1907 gg. V sovetskoy ystoryografyyi. (1962). *Ezhegodnyk po agrarnoy ystoryi Vostochnoj Evropy*. K.: Yz-do AN USSR, 204-253. (in Ukr.).
33. Lechenko, M. N. Klasova borot'ba v ukrayins'komu seli na pochatku XX s. (1968). Kuev: Vudavnistvo politichnoi literatyru (in Ukr.).
34. Lechenko, M. N. Selyans'kyi rukh na Pravoberezhnii Ukrayini v period revolyutsiyi 1905-1907 pp. (1955). Kuev: Vudavnistvo AN URSSR (in Ukr.).
35. Lechenko, M. N. Selyans'kyi rukh na Ukrayini v roky pershoyi rosiys'koyi revolyutsiyi (1956). Kuev: Dergavne vudavnistvo politichnoi literatyru URSSR (in Ukr.).
36. Lechenko, M. N. Ukrayins'ke selo v revolyutsiyi 1905-07 pp. (1977). Kuev: Naukova dumka (in Ukr.).
37. Lechenko, M. N. Utvorenniya soyuzu robitnychoho klasu i selyanstva v roky Pershoyi rosiys'koyi revolyutsiyi (1975). Kuev: Tovarystvo «Snania» URSSR, (in Ukr.).
38. Zamkovyy, P. V. Z istoriji «seljans'koyi respubliky» na Sumschyni (1985). *Ukrayins'kyi istorychnyj zhurnal*, 12, 87–94. (in Ukr.).
39. Jakymenko, M. A. Povstannja v Sorochyncjah (Do 70-richchja «Sorochyns'koyi tragediji») (1976). *Ukrayins'kyi istorychnyj zhurnal*, 1, 130–133. (in Ukr.).
40. Jakymenko, M. A. Sorochyns'ka tragedija (1990). Kuev: Vydavnytstvo politychnoi literatury Ukrajiny. (in Ukr.).
41. Jakymenko, N. A. Sorochynskaja tragedija (1086). *Voprosy ystoryi*, 5, 177–180. (in Ukr.).
42. Kucher, V. Krestyanskiy soyuz v Sibiri v 1905-190 pp. (1980). *Izvestiya. AN Sibirskoe otdelenie*. Novosibirsk, 1, 1 (in Rus).
43. Trehbratov, B. A. Chernomorskiy komitet Vserosiyskogo Krestyanskogo Soyuzu v 1905-1907 pp. (1983). *Izvestiya. Severo-Kavkazkiy nauchnyy centr*. Rostov na Donu, 4 (in Rus).
44. Garmiza, V.V. Rost politicheskogo soznaniya russkogo krestyanstva v period revolyucii 1905-1907 godov. *Vserosiyskiy Krestyanskiy Soyuz (neskolko polemicheskikh zametok)* (1986). *Istoriya SSSR*, 6, 135-141 (in Rus).
45. Senchakova, L. T. Krestyanskoe dvizhenie v revolyucii 1905-1907 pp. (1989). Moskva: Nayka (in Rus).
46. Senchakova, L. T. Prigovory i nakazy rossiyskogo krestyanstva 1905-1907 pp. (1994). Moskva, 1 (in Rus).
47. Senchakova, L. T. Revolyucionnye krestyanskie komitety

- 1905-1907 pp. (1987). *Voprosy isstoryi*, 5, 91-99. (in Rus).
48. Badalyan, L. Kolichestvennyy podhod k analizu vystupleniy delegatov 2 sezda Vserosiyskogo krestyanskogo Soyuzu (1989). *Matematicheskie metody izucheniya massovykh istochnikov*. Moskva, 158-170 (in Rus).
49. Tjugavkyn, V. G. Schagyn, E. M. Krest'janstvo Rosyy v peryod treh revolyucij: Kn. Dlja uchytelja. (1987). Moskva. (in Rus).
50. Shanyin, T. Revolyucija kak moment ystyny. Rossyja 1905–1907; 1917–1922 gg.: Per. s angl (1997). Moskva. (in Rus).

Bundak O.A.

SOVIET HISTORIOGRAPHICAL OF THE ALL-RUSSIAN PEASANT UNION

The article presents the periodization of functioning of the biggest peasant organization in the tsarist Russia - the all-Russian peasant Union. Its story is unique because throughout its existence it was twice "born" and twice it stopped the activity.

Theoretical aspects of the presentation of historiography of history are examined by leading Ukrainian historiographers such as A.Zashkilniak, V.Kotsur, A.Kotsur, I.Kalakura and others. Each of the scientists lays in the basis of periodization their own approaches and criteria. The article offers the author's periodization of the historiography of the all-Russian peasant Union history. There are the following stages:

1905-1920 - years are characterized by the appearance of the first studies on the history of the RPU that coincides with the beginning of its inception. There are materials written by the direct participants of the RPU, the documents of different forums of the organization, the materials of the peasant courts, scientific articles and publication of the proceedings of the Congresses that was published in the press.

1920-1990 years. All events were viewed through the prism of ideological bias. There are three sub-periods: 1) The first one from 1920s to the first half of 1950s is characterized by the establishment in the Soviet historiography of Lenin's view on the interpretation of certain social and political events especially the activity of the RPU. This approach has become dominant and formed the basis of further coverage of the activity of the organization. To this period we refer a great number of diverse studies, memoirs but from 1930s we observe the gradual loss of attention to the RPU as for the counterrevolutionary organization.

The second sub-period covers the middle of 1950s-1980s and is characterized by the gradual change of attitude towards the RPU.

3 sub-period – 1980-1991s. characterized by the bediinnind of politicalchannnges, wich reflected in history. In the context of liberalization of political life and the relative freedom there is a reassessment of the role of the RPU in the revolution. The Lenin's view on the RPU as revolutionary-democratic organization is approved in the Soviet historiography.

The last stage starts in 1991 and lasts until the present day. It is characterized by the new attempts of historiographical study of activity of the organization from the position of new methodological approaches.

The analysis of factual priorities and framework of the scientific and historical research of the historiography of the all-Russian peasant Union of the Soviet era allowed the author to draw conclusions regarding the level of scrutiny of this problem by the Soviet historians. Introduction to the scientific circulation of the big number of the RPU documents, memoirs and scientific works of the direct participants of the events is characteristic for the historiographical process. A considerable ideological influence did not allow the scientists to appreciate objectively the role and significance of that organization in social and political life.

УДК 930.2/304.2

О.В. Михайлюк*доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України*

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ЯК МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Подано визначення соціокультурного підходу, його змісту та основних положень. Показано, що застосування соціокультурного підходу дозволяє під новим ракурсом поглянути на суспільство та його історію.

Ключові слова: методологія історії, соціокультурний підхід, суспільство, культура.

Постановка проблеми. Соціокультурний підхід набув досить значної популярності в сучасній вітчизняній історіографії. Проте, дуже часто соціокультурний підхід лише декларується, а дослідження обмежується рамками, в кращому випадку, соціальної чи політичної, а то й суто описової історії, простим приведенням джерел та їх більш чим менш вдалим коментуваннями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча елементи соціокультурного підходу застосовувало чимало авторів принаймні з кінця XIX ст., його обґрунтування, як і сам термін, пов'язують з науковою діяльністю П. Сорокіна [1]. Визначення соціокультурного підходу та його категоріального апарату подано в низці робіт сучасних філософів, соціологів, культурологів [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14]. В його розумінні серед науковців немає однастайності. Одним із перших серед радянських науковців у період «перебудови» став застосовувати соціокультурний підхід до інтерпретації історії Росії О. Ахієзер. Проте важко погодитися з рядом його положень, особливо з трактуванням поняття «соціокультурний» як протиріччя між соціальністю і культурою, а не як їх єдності.

Мета. Соціокультурний підхід дає можливість під новим ракурсом розглянути суспільство, культуру, спосіб життя різних соціальних груп, проаналізувати їх трансформації в той, чи інший історичний період. Зважаючи на це, автор статті ставить за мету звернутися до визначення соціокультурного підходу та його основних положень.

Виклад основного матеріалу. В основі соціокультурної методології лежить системний підхід, котрий полягає у спробі розглянути суспільство як певну цілісність. За основу береться єдність культури і соціальності, утворюваних і перетворюваних діяльністю людини. Ця єдність утворює ціле, властивості якого не виводяться з характеристик частин. Системний підхід дозволяє розглядати суспільство і його культуру в їх цілісності як систему у всіх взаємозв'язках її складових. Кожна культура нагадує специфічний живий організм, утворений з взаємодіючих частин, проявів та компонентів, як то: спосіб життя, норми, цінності, мотиви поведінки, традиції, ментальність тощо підгруп та індивідів. Діалектичний метод вимагає розглядати соціальні явища та процеси в єдності та боротьбі протаманних

ім протиріч. В понятті «соціокультурний» враховуються всі реалії суспільних відносин, що дозволяє розглядати суспільство як щось визначене й цілісне, які б внутрішні суперечності не були йому притаманні.

Дослідження соціокультурних явищ та процесів потребує використання міждисциплінарного підходу (соціальна історія, культурологія, етнологія, соціальна психологія тощо). Історія має бути орієнтованою на комплексний аналіз суб'єктивного і об'єктивного, мікро- і макроструктур, перетворюючись у своїй основі на соціокультурну тією мірою, в якій реалізується її синтетичний потенціал. У соціокультурних дослідженнях мають значення їх комплексний характер, всебічність, чи, послуговуючись термінологією К. Гірца, «насичений опис», тобто насичений інтерпретаціями опис [18]. Тут важлива контекстуальність. Кожний факт, знак, текст набувають свого значення у взаємозв'язку з іншими фактами, знаками чи текстами.

Соціокультурний підхід насамперед полягає у соціальному і культурному аналізі. Соціальний аналіз полягає у дослідженні структур, процесів й інститутів суспільства, взятих у їх взаємозв'язку. У предмет соціального аналізу має бути включена як сама соціальна реальність, так і її сприйняття, уявлення про її розвиток, що виникають у суб'єктів залежно від їх позиції в реальному соціальному просторі; при аналізі соціальних позицій особи необхідно враховувати як структурні рамки, що визначають суб'єктивні уявлення діючих суб'єктів, так і габітус (ментальні моделі осягнення соціального світу), що припускає різноманітність стилів життя існуючих в суспільстві груп, етнічних, територіальних, професійних чи то релігійних соціально-культурних утворень.

Структура соціокультурної взаємодії містить в собі три аспекти, невіддільних один від одного: особу, суспільство і культуру. Жоден із членів цієї нерозривної тріади не може існувати без двох інших [1, 218]. Сама особа не може існувати, по-перше, поза суспільством як системою стосунків, по-друге, без культури як сукупності цінностей, норм, системи знаків і символів, які складають свого роду програму, патерни життєвих практик. Виконуючи задану культурну програму, людина відтворює культуру, транслює від покоління до покоління. Культура ж зберігається, втілюється в результатах його діяльності – в предметах, текстах тощо. У них же фіксується і передається програма. В соціокультурному підході, у такий спосіб, перетинаються макро (культура, суспільство) і мікро (людина) рівні. Такий підхід тяжіє до «тотальної історії», яка охоплює всі сфери життя людини та суспільства – «усе пов'язано з усім».

Культура розглядається насамперед з боку соціального, як невід'ємний аспект поведінки людини в групі, у суспільстві. У такий спосіб передбачається більш місткий контекст, у межах якого потрібно розглядати соціальні відносини: культура і соціум виступають як дві іпостасі єдиної функціонуючої, саморегульованої системи, що самозмінюється. Доки історик зосереджує свою увагу на закономірностях розвитку суспільного ладу і його економіки, проблеми культури можуть залишатися поза його полем зору. Як тільки він ставить питання про поведінку людей – суб'єктів історичного процесу, йому мимоволі доведеться впритул мати справу з їх соціальною

психологією, домінуючими розумовими установками, їхнім інтелектуальним багажем, тим образом світу, що виникав у їх свідомості в процесі соціальної практики і впливав на останню; дослідник побачить, що серед механізмів, які керували досліджуванним соціумом, певну роль відіграли забобони, релігійні переконання, вірування і магічні ритуали цих людей; їх «хибна свідомість» була невід'ємним компонентом життя людських колективів. У результаті культура і соціальні відносини постають у сфері розгляду вченого в нерозривному зв'язку, у тій природній суперечливій єдності, яку становила собою реальна історія цих людей [19, 13].

Як не буває людини «взагалі», так не буває і культури «взагалі». Існують різні конкретні культури (типи, різновиди, форми культури, субкультури), що були реалізовані в історії людства. Специфіка цього підходу полягає в тому, що про культуру тут мова йде як про чинсь культуру. З усього розмаїття визначень поняття «культура» варто акцентувати увагу на розумінні культури як сукупності інформації, якою володіють її носії, та зразків поведінки, що використовуються в її межах [20, 22]. Культура описує когнітивно схоплену і організовану в символічні порядки повсякденність, що мислиться як ментальна координатна вісь і одночасно як її емпірична, практична реалізація в житті [див. 18, 56, 292-298].

Соціокультурний підхід передбачає застосування культурно-генетичного методу. Його зміст полягає в тому, що у поясненні «поточних» соціальних колізій в окремих культурних регіонах і країнах дослідник має спиратися не тільки на процеси, що безпосередньо спостерігаються, але і на всю, взятую в гранично доступній глибині, історію цих регіонів і країн, на виявлення їх культурно-історичної унікальності. Мова йде не про феноменологічну оболонку історії, а її культуруутворюючі чинники, про те, що сьогодні називають «кодом культури» [21, 10-13]. Тут на перший план виходить така риса культури, як відтворення діяльності за історично заданими основами. Вона виявляє момент постійності у змісті діяльності, що змінюється, переносі цього змісту, трансляції образів, підтримки безперервності історичного процесу, зв'язку його етапів.

Антропологічна складова проявляється в увазі до людини з її почуттями, умонастроями, переживаннями, реакціями на те, що її оточує. Історична антропологія в цьому розумінні перетинається з етнологією та структуралізмом. Методологічні прийоми визначаються бажанням поглянути на досліджуваний предмет зсередини, зрозуміти його внутрішню логіку. Культурно-семіотичний метод передбачає апеляцію до внутрішньої позиції самих учасників історичного процесу: значущим визнається те, що є значущим із їхнього погляду. Мова йде про реконструкцію «тих суб'єктивних мотивів, що виявляються безпосереднім імпульсом для тих або інших дій (що так чи інакше визначають хід подій)» [22, 11]. Проте, тут завжди потрібно мати на увазі, що це буде лише нашим власним уявленням про уявлення інших людей.

Та все ж, вбачається, що у цьому підході найважливіше – саме соціокультурний контекст, який визначає поведінку людини і можливість тих чи інших історичних подій. Увага переноситься на людину – учасника суспільного процесу, взятого як «актора».

Поняття «актор» має на увазі погляд на людину як активне начало. Людина бачиться не тільки «автором» раціональних життєвих стратегій, скільки таким, що «грає» у межах наявного культурного тексту і змінює цей текст своєю грою. Людина береться не «сама по собі», а як член соціального покоління, групи, суспільства. Те, що відбувається з людиною, тісно переплетене з соціальною динамікою загалом.

Ю. Лотман визначав культуру як сукупність усієї неспадкової інформації, способів її організації і зберігання [23, 147-148]. Культура є механізмом, що виробляє, зберігає і передає інформацію. По суті культура – це своєрідний «інформаційний комплекс». Людина – істота, що живе не тільки у фізичному, а й у символічному універсумі, в знаково-символічному світі, яка творить цей світ і його асимілює [24, 29-30]. Цей світ і є світ культури. Цей світ у різноманітті його символічних систем (і систем цінностей у цих символах виражених) багато в чому визначає характер усіх видів людської діяльності, зокрема і таких, що видаються незалежними від культури.

Особистість формується культурою і сама є свого роду культурним артефактом. Освоєння і осмислення людиною дійсності носить опосередкований характер. Культура постає як знакова система, крізь призму якої людина сприймає дійсність. Закладений у кожній людині «культурний код» дозволяє їй орієнтуватися в усьому різноманітті навколишнього світу, певним чином систематизувати отримувану інформацію і робити свій вибір з об'єктивно наявних можливостей. Водночас він обмежує мислення певними рамками стереотипів, вийти за які індивідум, як правило, не може. Культура встановлює стандарти і прагне до стереотипів [25]. Соціокультурний підхід дає можливість поставити проблему співвідношення культури і соціального устрою.

Соціальна поведінка людей лише частково детермінується їх матеріальними інтересами і соціальним станом. Вплив матеріальних факторів неможливо зрозуміти, якщо ігнорувати світ емоцій та ідей, культурних традицій, вірувань та стереотипів [26, 33-34]. Історія суспільства й утворювальних його великих і малих груп не може далі вивчатися у відриві від історії картин світу, систем цінностей, форм соціальної поведінки, символів і ритуалів [27, 9]. Поведінка людей часом виявляється зумовленою не їх дійсними й усвідомленими інтересами, а звичками і «ролями», що укоренилися в суспільстві. Не тільки реальна дійсність керувала представниками різних соціальних груп (селянства, робітництва, аристократії, буржуазії тощо), скільки її переломлення крізь особливості світосприйняття. Людина реагує не на «об'єктивні умови», а на умови, що сприймаються нею за посередництвом соціально сформованих схем, які організовують її сприйняття [28, 90]. Люди в своїй поведінці більше керуються колективними уявленнями, міфами та стереотипами, ніж розумінням «об'єктивної реальності».

Сама реальність соціально конструюється, постає як соціальний конструкт. Реальність безпосередньо залежить від знання, наша реальність складається з того, що ми знаємо, відповідно, якщо ми не маємо знань про щось, значить, воно не входить у межах нашої реальності. Приміром, те, що реально для жителя африканського селища, не може бути реальним для жителя європейського мегаполісу. Отже,

для певних соціальних контекстів є відповідні межі реальності й знання, яке накопичується, зберігається і передається. У межах теорії соціального конструктивізму особливо важливі поняття інтерпретації і суб'єктивної значущості, оскільки це ще раз підкреслює тезу про конструювання реальності за допомогою власних, особових знань [29, 9, 38].

З погляду конструктивізму, соціальну реальність осягають як історичні й повсякденні конструкції індивідуальних і колективних акторів. Конструктивістський підхід заснований на тому, що соціальна дія створює і змінює суспільні відносини й інститути. Згідно такого розуміння, суспільство і його соціальні інститути за своєю суттю є тим, чому самі люди надають значення. Це є підставою для висновку про те, що розуміння поведінки і вчинків людей можливо лише на основі осмислення ними власної поведінки в конкретній ситуації. Події й процеси як зовнішнього, так і внутрішнього світу, переломлюючись крізь систему індивідуальних відносин суб'єкта, утворюють змістовно-сміслову поле суб'єктивної реальності, той образно-символічний простір, крізь який і осмислюється буття. Цей підхід орієнтований на вивчення повсякденної реальності в її осмисленні членами суспільства. Він прагне виявити внутрішні механізми повсякденної усвідомленої або неусвідомленої поведінки людей.

Свого часу під впливом романтизму, культура вважалася сферою життєдіяльності, яка «звільняє людину від тягара повсякденності й сліпого наслідування традиції». Зараз поняття культури отожднюється саме з цим «тягарем», що вважається функціональним для безупинного повсякденного існування індивіда [20, 8]. Тільки за допомогою ознайомлення з «простим життям» людей можна, згідно з Ю. Лотманом, зрозуміти історію [30]. Історія повсякденності – досить впливовий напрям у світовій історіографії. Останнім часом тема повсякденності стала проникати і у вітчизняну історичну науку [31; 32; 33]. Однак, історична наука не завершила інституалізацію цього напрямку.

Повсякденність будь-якої історичної епохи є виявом базових цінностей суспільства. У повсякденності люди діють відповідно до історично сформованого змісту культури, повсякденність постає як «культурне несвідоме» у найширшому діапазоні соціокультурних практик. До сфери «культурного несвідомого» входять «звичай», «вдачі», «конвенції», «традиції», соціально-духовні інститути. «Це не стільки ті знання і погляди, які раціонально засвоєні особою в процесі виховання, освіти і т.п. ..., скільки ті, які несвідомо асимілюються людиною вже через саму її зануреність в певний культурний світ, постаючи як ... невисловлений контекст цієї культури» [34, 36]. Життєвий досвід повсякденності ніколи не розглядає якусь дію ізольовано за наявності контексту причинних зв'язків або простого переплетення декількох причинних рядів, а завжди трактує його як функцію «зовнішньої або внутрішньої загальної ситуації». Мова йде про реконструкцію цілісної картини з окремих частин – підлягаючих інтерпретації дій і явищ [35, 328]. Повсякденність розуміється як видиме, але непомітне [36]. Її важко описувати, тому що це повсякденність, тому що вона самодостатня і сама собою розуміється. У періоди «спокійного» розвитку про неї не сперечаються, носії

повсякденності її наче б то не помічають (на відміну від сторонніх, вихованих в іншому середовищі спостерігачів). В епохи стрибків повсякденність перетворюється на подію [37, 13-15]. Тобто, можна сказати, що на фоні переламних подій сама повсякденність стає помітнішою і відкритішою для аналізу.

Важливе місце належить категорії «ментальність». Співтовариству вчених притаманна широка і різноманітна інтерпретація цього поняття, єдиного загальноновизнаного визначення немає. Водночас існує загальне розуміння ментальності як сукупності невербалізованих, невідрефлектованих установок свідомості. Дослідники здебільшого розуміють під менталітетом сукупність базових психологічних і ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності й уявлень, розумових звичок індивідів і груп, що визначають їхню соціальну поведінку тощо. Історія ментальностей виникла на протигагу до історії ідей, котра пов'язується з діяльністю окремих видатних осіб і постанала як засіб вивчення уявлень, типових для основної маси людей, здебільшого невідрефлексованих цією масою. В понятті ментальності вбачають «психологізовані й аксіологізовані соціокультурні конструкти». У ньому поєднані соціолого-культурологічний аналіз та психологізуюча інтерпретація, що дозволяє використовувати його в діапазоні від спеціальних історичних тем до загальногуманітарних міркувань. Антропосоціологічне поняття ментальності збігається з переходом від психології свідомості до психології поведінки, де свідомість – не більше ніж рівень [38, 109]. Природне і культурне, раціональне й емоційне, свідоме і несвідоме, індивідуальне і суспільне – усі ці опозиції перетинаються на рівні ментальності, розчиняючись в її структурах [39, 177].

Перше завдання історика, як і етнолог, полягає в тому, щоб реконструювати ранні уявлення в їх нередукованій специфічності, не обвиваючи їх анахронічними категоріями і не міряючи їх відповідно до норм ментального оснащення ХХІ ст. (що імпліцитно розуміється як необхідний наслідок безперервного прогресу) [40]. Історична ментальність визначається як набір способів і змістів мислення та сприйняття, типових для відповідного колективу у відповідний період. Однак не всі сучасники мають однакову ментальність. За своїми ментально-духовними ознаками будь-яка соціальна група не буде однорідною, тому поширення на всю масу її представників однозначних характеристик, як це часом робиться в історичних працях, не наблизить нас до пізнання історичного минулого [41, 360].

Деякі дослідники зазначають, що сам термін «історія ментальності» є неусталеною величиною, визнають саме поняття ментальність не зовсім науковим, вказують на його поняттєву розмитість тощо. До того ж, це поняття останнім часом виявилось досить-таки дискредитованим. Переставши служити елементом винятково дослідницького дискурсу, цей термін перекочував у публіцистику, зробився загальноновживаним у засобах масової інформації, навіть на рівні побутового спілкування. Та все ж вбачається, що пізнавальний потенціал цього поняття невичерпаний. Воно широко побутує в культурологічних дослідженнях для опису явищ повсякденної свідомості людей різних епох. Особливо продуктивно

воно вживається для аналізу архаїчних структур, міфологічної свідомості, «традиційного» суспільства.

Для того, щоб уникнути деякої недовольності, невизначеності у дефініції поняття менталітету, А. Гуревич запропонував замінити його категорією «картина світу», евристична цінність якої, на його думку, сумнівів не викликає. Він називає декілька параметрів вивчення «картини світу»: образи соціального цілого і його частин; форми релігійності; конфлікт різних культур та їх взаємодія; соціальні фобії і колективні психози; символіку влади і сприйняття політичного устрою тощо [42, 287-289].

Найбільш складним у вивченні будь-яких соціально-економічних чи політичних перетворень є відтворення психологічної атмосфери, в якій вони здійснювалися. Якщо традиційно в історіографії основна увага приділялася політичним діячам та партіям, їх ідеології, реалізації програмних установок, пропагандистській і агітаційній діяльності тощо, а найбільш значущими акти тих чи інших великих соціальних груп пояснювалися беручи до уваги їх «природну» ідеологічну схильність, то останнім часом спостерігається зворотна тенденція – пояснювати соціальну поведінку цих груп переважно в контексті ментального виміру. Ментальні структури свідомості мають велику інерційність, стають стійкими елементами свідомості різних поколінь. У періоди різких історичних змін відбуваються й прискорені трансформації менталітету, психологія мас набуває нових, часто несподіваних рис. Певно, занадто спрощено було б виводити з ментальності всі соціально значущі поведінкові акти. Втім, це не означає, що від цієї категорії взагалі потрібно відмовитися. Важливо враховувати мозаїчність і багатокомпонентність масової свідомості перехідної епохи. Тому тут виникає проблема взаємодії різних рівнів колективних уявлень.

Велике значення мають інформаційні впливи на масову та індивідуальну свідомість. Інформація завжди була ефективним засобом управління особою і суспільством. І тут не останню роль відіграють інтереси. Інформаційні впливи здійснюють ті соціальні групи, які мають для цього відповідні знання, навички, можливості та ресурси. Інформаційні впливи провадяться активістами для специфічних цілей мобілізації мас та для утвердження своїх внутрігрупових та позагрупових цілей. Вони являють собою результат свідомої діяльності представників еліти, які прагнуть свої інтереси оформити як загальні. З цією метою для їхнього захисту і здійснення згуртувати основну масу народу в єдине політичне ціле. Конструктивістська парадигма яскраво демонструє можливість маніпулятивного впливу на маси, зумовленого впливом «соціальних конструкторів» на масову свідомість. Соціальний характер суспільних рухів, які мали і мають місце в історії не можна ототожнювати з соціальним складом їх учасників. Боротьба народних мас за чужі інтереси – надзвичайно розповсюджене явище в історії, особливо в перехідні та революційні періоди. У сучасних умовах використання інформації як засобу управління стає особливо небезпечним. Сучасне інформаційне суспільство значною мірою побудоване на технологіях маніпулювання свідомістю. Інформація стала також зброєю, що підтверджується інформаційними війнами, що ведуться останнім часом.

Соціокультурний підхід не протиставляється формаційному і не ототожнюється з цивілізаційним, а охоплює основи обох цих найважливіших зрізів історичного процесу, а також похідне від них [9, 6; 43, 135]. Його специфічною рисою є універсальність, що дозволяє розглянути культурні, політичні, господарські та інші елементи суспільного цілого.

В історичному дослідженні, яке претендує на соціокультурний підхід, мають бути проаналізовані: соціальна структура суспільства, критерії ідентифікації та самоідентифікації різних соціальних груп, їх соціально-економічне становище, економічна діяльність, мотивація до праці; соціальні відносини, протиріччя, які існують в суспільстві між різними соціально-культурними утвореннями та групами; форми комунікації, інформаційні потоки, які функціонують в суспільстві, їх вплив на свідомість та поведінку мас; світоглядні засади, спосіб світосприйняття, колективні уявлення, стереотипи, міфи, традиції, форми релігійності, які існують в суспільстві в цілому та окремих соціальних групах, їх трансформації протягом певного періоду; еволюцію поведінки соціальних груп, що припускає не тільки аналіз поведінкових практик, а й ціннісних орієнтацій, установок свідомості і моделей сприйняття дійсності, стереотипів та уявлень.

Висновки. Таким чином, застосування соціокультурного підходу дозволяє під новим ракурсом поглянути на суспільство, його структури, інститути, культуру, спосіб життя різних соціальних верств, проаналізувати їх трансформації в певних історичних умовах.

Список використаної літератури та джерел:

1. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Сагамонов; пер. с англ. / П.А. Сорокин. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.
2. Ахиезер А. Правовые и историко-культурные проблемы двоевластия в России / А. Ахиезер [Электронный ресурс] // Семинар Московского научного фонда. Социокультурная методология анализа российского общества. 2. Москва. 13 марта 1997 г. – Режим доступа: <http://scd.centro.ru/mnf.htm>
3. Ахиезер А. Хозяйственно-экономические реформы в России: как приблизиться к пониманию их природы? / А. Ахиезер // Pro et Contra. – 1999. – Т.4. – № 3. – С.41-46.
4. Ахиезер А. С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема / А. С. Ахиезер // Общественные науки и современность. – 2001. – № 2. – С.89-100.
5. Ахиезер А. С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России): в 2 т. – 2-е изд., перераб. и доп. / А. С. Ахиезер. – Новосибирск: Сибирский хронограф, 1998. – Т. 1: От прошлого к будущему. – 804 с.
6. Ахиезер А. С. Самобытность России как научная проблема / А. С. Ахиезер // Отечественная история. – 1994. – № 4-5. – С.3-25.
7. Гавров С. Н. Социокультурная традиция и модернизация российского общества / С. Н. Гавров. – М.: МГУКИ, 2002. – 146 с.
8. Кирдина С. Г. Социокультурный и институциональный подходы как основа позитивной социологии в России / С. Г. Кирдина [Электронный ресурс] // Социологические исследования. – 2002. – № 12. – С.28-32. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-12/Kirdina.pdf>
9. Лапин Н. И. Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций / Н. И. Лапин [Электронный ресурс] // Мир России. – 2000. – Т. IX. – № 3. – С.3-47. – Режим доступа: http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/2007/01/21/0000300163/2000_n3_p3-47.pdf
10. Лапин Н. И. Пути России: Социокультурные

- трансформации / Н. И. Лапин. – М.: ИФРАН, 2000. – 194 с.
11. Лапин Н. И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация / Н. И. Лапин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. 3. – № 3. – С.32-39.
 12. Левицкая И. А. Социокультурный подход как методологическое основание педагогического исследования / И. А. Левицкая // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия «Гуманитарные науки», – 2012. – № 2. – Режим доступа: <http://www.nauteh-journal.ru/index.php?gn12-02/414-a>
 13. Резник Ю. М. Социокультурный подход как методология исследований / Ю. М. Резник // Вопросы социальной теории. – 2008. – Том II. – Вып. 1(2) – С. 305-328.
 14. Степаненко В. Общественная трансформация в социокультурной модели интерпретации / В.Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №4. – С.89-109.
 15. Степин В. С. Генезис социогуманитарных наук / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2004. – №3. – С.41-43.
 16. Темницкий А. Л. Социокультурность как научная категория и методология исследований в трансформирующемся обществе / А. Л. Темницкий [Электронный ресурс] // Тезисы докл. II Всероссийской научн. конф. Сорокинские чтения – 2005 «Будущее России: стратегии развития». – М.: МГУ, 2005. – Режим доступа : <http://lib.socio.msu.ru/lib/library?e=d-000-00-0sor-00-0-0-0prompt-10-4-0-11-1-ru-50-20-help-00031-001-1-0windowsZz-1251-00&a=d&cl=CL1&d=HASHda9426d24ec8afd05703c8.5.4.40>
 17. Черныш Н. Социокультурный подход в социогуманитарных науках: обмен смыслами / Н. Черныш, О. Ровенчак // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – № 4. – С.92-103.
 18. Гірц К. Інтерпретація культури: вибрані есе / К.Гірц; пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
 19. Гуревич А. Я. Категории средневековой культуры. – 2-е изд., испр. и доп. / А. Я. Гуревич. – М.: Искусство, 1984. – 350 с.
 20. Орлова Э. А. Объяснение униформности и многообразия культур в культурной антропологии: Введение в проблему / Э. А. Орлова // Человек и социокультурная среда. Специализированная информация по академической программе «Человек, наука, общество». Комплексные исследования. – М., 1991. – С.5-54.
 21. Кантор К. М. История против прогресса (опыт культурно-исторической генетики) / К. М. Кантор. – М.: Наука, 1992. – 150 с.
 22. Успенский Б. А. Этюды о русской истории / Б. А. Успенский. СПб.: Азбука, 2002. – 475 с.
 23. Лотман Ю. М. Статьи по семиотике культуры и искусства / Ю. М. Лотман. – СПб.: Академический проект, 2002. – 543 с.
 24. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры / Э.Кассирер //Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С.3-30.
 25. Вершина В. А. Семиотическое понимание культуры / В.А.Вершина, А.В.Михайлюк // Гілея: науковий вісник. Зб. наук. праць. – К., 2016. – Вип. 104 (1). – С.111-115.
 26. Гуревич А. Я. О кризисе современной исторической науки / А. Я. Гуревич // Вопросы истории. – 1991. – № 2-3. – С.21-36.
 27. Гуревич А. Я. «Территория историка» / А. Я. Гуревич //Одиссей. Человек в истории. Ремесло историка на исходе XX века. 1996. – М., 1996. – С.81-109.
 28. Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё; пер. с фр.; общая ред. перевода и послесловие Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя; М.: «Институт экспериментальной социологии», 2001. – 562 с.
 29. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
 30. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: «Искусство-СПб», 2000. – 704 с.
 31. Коляструк О. А. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. – 2007. – № 1. – С.174-184.
 32. Удод О. Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства / О. Удод // Актуальні проблеми вітчизняної історії XX ст. Збірник наукових праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора. В 2-х тт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – С.286-313.
 33. Эпоха. Культуры. Люди (история повседневности и культурная история Германии и Советского Союза. 1920-1950-е годы): Материалы междунар. научн. конф. (Харьков, сентябрь 2003 г.): сб. докладов. – Х.: Восточно-региональный центр гуманитарно-образовательных инициатив, 2004. – 364 с.
 34. Косиков Г. К. От структурализма к постструктурализму: (Проблемы методологии) / Г. К. Косиков – М.: Рудомино, 1998. – 188 с.
 35. Манхейм К. Избранное: социология культуры / К. Манхейм. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 501 с.
 36. Козлова Н. Социология повседневности: переоценка ценностей / Н. Н. Козлова // Общественные науки и современность. – 1992. – №. 3 – С.47-56.
 37. Панченко А. М. О русской истории и культуре / А. М. Панченко. – СПб.: Азбука, 2000. – 464 с.
 38. Шкуратов В. А. Историческая психология на перекрестках человекознания / В. А. Шкуратов //Одиссей. Человек в истории. 1991. – М.: Наука, 1991. – С.103-114.
 39. Визгин В. П. Ментальность, менталитет / В. П. Визгин // Современная западная философия: словарь. – М.: Политиздат, 1991. – С.176-178.
 40. Шартье Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка? / Р. Шартье [Электронный ресурс] //Новое литературное обозрение. – 2004. – № 66. – Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html>
 41. Дровозюк С. Соціально-психологічний портрет сільського «активіста» 20-30-х рр. в українській історіографії / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвідомч. зб. наук. праць. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – Вип. 9. – С.360-372.
 42. Гуревич А. Я. Исторический синтез и Школа «Анналов» / А. Я. Гуревич; РАН. Ин-т всеобщей истории. – Москва: Индрик, 1993. – 327 с.
 43. Крапивенский С. Э. Социокультурные детерминанты исторического процесса / С. Э. Крапивенский // Общественные науки и современность. – 1997. – № 4. – С.134-142.

References

1. Sorokin, P. A. (1992). *Man. Civilization. Society*. M.: Politizdat (in Russ.)
2. Ahiezer, A. (1997). *Legal and hystorical-cultural problems of diarchy in Russia. Seminar of the Moscow scientific fund. Sociocultural methodology of analysis of Russian society*. Moscow: March, 13, 1997. Retrieved from <http://scd.centro.ru/mnf.htm> (in Russ.)
3. Ahiezer, A. (1999). *Economic reforms in Russia: how to come nearer to understanding of their nature? Pro et Contra*. T.4. 3. 41-46 (in Russ.)
4. Ahiezer, A. S. (2001). *Archaizing in Russian society as a methodological problem*. *Social sciences and contemporary*. 2. 89-100 (in Russ.)
5. Ahiezer, A. S. (1998). *Russia: criticism of historical experience (Sociocultural dynamics of Russia): in 2 t. T. 1: From of the past to the future*. Novosibirsk: Sibirskij hronograf (in Russ.)
6. Ahiezer, A. S. (1994). *Originality of Russia as a scientific problem*. *Native history*. 4-5. 3-25 (in Russ.)
7. Gavrov, S. N. (2002). *Sociocultural tradition and modernization of Russian society*. M.: MGUKI (in Russ.)
8. Kirdina, S. (2002). *Sociocultural and institutional approaches as basis of positive sociology in Russia*. *Sociological researches*. 12. 28-32 Retrieved from <http://www.isras.ru/files/File/Socis/2002-12/Kirdina.pdf> (in Russ.)
9. Lapin, N. I. (2000). *Crisis society in the context of sociocultural transformations*. *World of Russia*. T. IX. 3. 3-47. Retrieved from <http://www.ecsocman.edu.ru/images/pubs/>

2007/01/21/0000300163/2000_n3_p3-47.pdf (in Russ.)

10. Lapin, N. I. (2000). *Ways of Russia: Sociocultural transformations*. M.: IFRAN (in Russ.)
11. Lapin, N. I. (2000). *Sociocultural transformation of Russia: liberalization versus tradition*. Magazine of sociology and social anthropology. T. 3. 3. 32-39 (in Russ.)
12. Levickaja, I. A. (2012). *Sociocultural approach as methodological founding of pedagogical research*. Modern science: actual issues of the theory and practice. Series «Humanistic sciences». 2. Retrieved from <http://www.nauteh-journal.ru/index.php/~gn12-02/414-a> (in Russ.)
13. Reznik, Ju. M. (2008). *Sociocultural approach as a methodology of researches*. Questions of social theory. T. II. 1(2). 305-328 (in Russ.)
14. Stepanenko, V. (2003). *Public transformation in the sociocultural model of interpretation*. Sociology: theory, methods, marketing. 4. 89-109 (in Russ.)
15. Stepin, V. S. (2004). *Genesis of humanistic sciences*. Questions of philosophy. 3. 41-43 (in Russ.)
16. Temnickij, A. L. (2005). *Socioculture as a scientific category and methodology of researches in the transformed society*. Sorokins reading - 2005 «Future of Russia: strategies of development». M.: MGU. Retrieved from <http://lib.socio.msu.ru/l/library?e=d-000-00-0sor-00-0-0-0prompt-10-4-0-11-1-ru-50-20-help-00031-001-1-0-w-i-n-d-o-w-s-Z-z-1-2-5-1-00&a=d&cl=CL1&d=HASHda9426d24ec8afd05703c8.5.4.40> (in Russ.)
17. Chernysh, N., Rovenchak, O. (2005). *Sociocultural approach in humanistic sciences: exchange by senses*. Sociology: theory, methods, marketing. 4. 92-103 (in Russ.)
18. Geertz, C. (2001). *Interpretation of cultures: the chosen essays*. Kyiv: Spirit and Letter (in Ukr.)
19. Gurevich, A. Ja. (1984). *Categories of medieval culture*. M.: Art (in Russ.)
20. Orlova, Je. A. (1991). *Explanation of uniform and varieties of cultures in cultural anthropology: Introduction to the problem*. Man and sociocultural environment. Specialized information on the academic program «Man, science, society». Complex of researches. M. (in Russ.)
21. Kantor, K. M. (1992). *History against progress (experience of cultural and historical genetics)*. M.: Science (in Russ.)
22. Uspenskij, B. A. (2002). *Etudes about of Russian history*. SPb.: Alphabet (in Russ.)
23. Lotman, Ju. M. (2002). *Articles on the semiotics of culture and art*. SPb.: Academic project (in Russ.)
24. Cassirer, E. (1988). *Experience about a man: Introduction to philosophy of human culture*. Problem of man in western philosophy. M.: Progress (in Russ.)
25. Vershina, V. A., Mykhailuk, A. V. (2016). *The Semiotic understanding of culture*. Gileya. Kyiv. 104 (1). 111-115. (in Russ.)
26. Gurevich, A. Ja. (1991). *About the crisis of modern historical science*. Questions of history. 2-3. 21-36. (in Russ.)
27. Gurevich, A. Ja. (1996). «Territory of historian». *Odyssey. A man is in history*. Handicraft of historian on the end of HH of century. 1996. 81-109. (in Russ.)
28. Burd'e, P. (2001). *Practical sense*. SPb.: Aletejja; M.: «Institute of experimental sociology» (in Russ.)
29. Berger, P. Lukman, T. (1995). *The Social constructing of reality. Treatise on sociology of knowledge*. M.: «Psychic» (in Russ.)
30. Lotman, Ju. M. (2000). *Semiosphere*. SPb.: «Iskusstvo-SPB» (in Russ.)
31. Koljastruk, O. A. (2007). *Object of history of daily occurrence: historiography review of his becoming in foreign and home historical science*. The Ukrainian historical magazine. 1. 174-184. (in Ukr.)
32. Udod, O. (2004). *History of daily occurrence: question of methodology, historiography and source study*. Actual issues of the home history of HH of century. Kyiv: Institute of history of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 286-313 (in Ukr.)
33. Epoch. *Cultures. People (history of daily occurrence and cultural history of Germany and Soviet Union. 1920-1950th)* (2004). Kharkiv: East-regional center of humanitarian-educational initiatives. (in Russ.)
34. Kosikov, G. K. (1998). *From of structuralism to the post-structuralism: (Problems of methodology)*. M.: Rudomino (in

Russ.)

35. Mannheim, K. (2000). *Selected: sociology of culture*. M.; SPb.: Universitetskaja kniga (in Russ.)
36. Kozlova, N. (1992). *Sociology of daily occurrence: overvalue of values*. Social sciences and contemporary. 3. 47-56 (in Russ.)
37. Panchenko, A. M. (2000). *About Russian history and culture*. SPb.: Alphabet (in Russ.)
38. Shkuratov, V. A. (1991). *Historical psychology on crossing of human knowlidg*. *Odyssey. A man is in history*. 1991. M.: Nauka. 103-114 (in Russ.)
39. Vizgin, V. P. (1991). *Mentality. Modern western philosophy: dictionary*. M.: Politizdat. 176-178 (in Russ.)
40. Shart'e, R. (2004). *Intellectual history and history of mentalities: double overvalue? New literary review*. 66. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nlo/2004/66/shart2-pr.html> (in Russ.)
41. Drovozjuk, S. (2003). *Social and psychological portrait of rural «activist» 20-30th in Ukrainian historiography*. Problem of history of Ukraine: facts, judgements, searches. Kyiv: Institute of history of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine. 9. 360-372 (in Ukr.)
42. Gurevich, A. Ja. (1993). *Historical synthesis and School of «Annals»*. M.: Indrik (in Russ.)
43. Krapivenskij, S. Je. (1997). *Sociocultural determines of historical process*. Social sciences and contemporary. 4. 134-142 (in Russ.)

O. V. Mykhailuk

SOCIOCULTURAL APPROACH AS METHODOLOGY OF HISTORICAL RESEARCH

Introduction. Sociocultural approach purchased considerable enough popularity in modern native historiography. However he is often only declared researchers.

Purpose. Determination of sociocultural approach and his substantive provisions.

Results. Sociocultural approach allows to examine this society as something is certain and integral, whatever self-contradictions were to him inherent. He is consists in a social and cultural analysis. The structure of sociocultural cooperation contains three aspects, inseparable from each other: personality, society and culture. Culture is examined from the side of social, as an inalienable aspect of behavior of man in a group, in society. Culture comes forward as a sign system, through the prism of that a man perceives reality. An anthropological constituent shows up in attention to the man with his feelings, mentalities, experiencing, reactions on surroundings. A sociocultural context determines behavior of a man and possibility of those or other historical events. This approach is oriented to the study of everyday reality in her comprehension by the members of society. An important place belongs to the category «mentality». A large meaning has a study of informative influences on mass and individual consciousness.

Originality. Application of sociocultural approach allows to consider society, his structures, institutes, culture, way of life of different social layers under the new foreshortening, to analyze their transformations in certain historical terms.

Conclusion. In historical research applying on sociocultural approach, must be lighted up: social structure of society, social relations, contradictions between different sociocultural forms and groups; forms of communication, informative streams and their influence on consciousness and behavior of the masses; worldview principles, collective presentations, stereotypes, myths, traditions, forms of religiousness; evolution of behavior of social groups, assuming not only the analysis of behavior practices but also valuable orientations, options of consciousness and models of perception of reality, stereotypes and presentations.

УДК 930.1(477):355

Ю. С. Степанчук

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

ВОЄННЕ МИСТЕЦТВО БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ТА ВІЙСЬКОВА КАМПАНІЯ 1648 РОКУ В ПРАЦЯХ СУЧАСНИХ ІСТОРИКІВ

У статті проаналізовано історіографічний аспект військових подій 1648 р., подано історіографічний образ Богдана Хмельницького як воєнного стратега крізь призму сучасних історичних досліджень.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, козацьке військо, битва на Жовтих Водах, Корсунська битва, Пилявецька битва, облога Львова.

Постановка проблеми. У тих умовах, у яких перебуває сьогодні Україна, військове мистецтво козаків і військовий талант Б. Хмельницького можуть слугувати прикладом для наслідування та мати практичну цінність для патріотичного виховання і розвитку сучасної військової науки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Українська історіографія з військової кампанії 1648 р. представлена чисельним доробком сучасних вітчизняних науковців [наприклад, 1-13]. Водночас він потребує історіографічного осмислення. Одним із перспективних є аналіз історіографічного образу Б. Хмельницького як воєначальника.

Метою пропонованої статті є аналіз формування історіографічного образу Б. Хмельницького як воєнного стратега у контексті сучасних історичних досліджень.

Виклад основного матеріалу. Початок Національно-визвольної боротьби українців проти польсько-шляхетського панування ознаменувала битва на Жовтих Водах. Про важливість цієї події в історії України та Польщі свідчать численні наукові праці. Детальний опис битви під Жовтими водами подано істориком І. Стороженком [14; 15]. Як зазначено у рецензії на монографію, автору вдалося досягти приголомшливих результатів у цьому дослідженні. Зокрема, науковець розкритикував поширене в українській історичній літературі твердження про місце повстання реєстрових козаків (які перейшли на бік Хмельницького) через зроблену Величком та Самовидцем помилку [14, 130]. На думку історика, реєстрові козаки повстали 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону, який розташовувався на лівому березі Дніпра. Цю дату зафіксовано і в монографії В. Смолія та В. Степанкова [1, 84]. Однак дискусійним залишається питання про те, яким шляхом повсталі реєстрові козаки вирушили до табору Б. Хмельницького. Так само, як і В. Стороженко, В. Смолій та В. Степанков вважають, що не маючи звістки про перебіг боїв на Жовтих Водах, вони на човнах піднялися по Дніпру до Кам'яного Затону. Тут, імовірно, 10 травня зустрілися з депутацією гетьмана. Вже 12 травня козаки прибули до табору Б. Хмельницького [1, 85]. Постає питання, чому так довго (16 днів) багатотисячне українсько-татарське військо не могло подолати укріпленого польського табору? У рецензії О. Ярошинського на монографію І. Стороженка зазначено, що основною причиною

було вкрай недостатнє забезпечення повстанської армії артилерією [15, 4].

Дослідник М. Мірошніченко зауважує, що важливим надбанням воєнного мистецтва гетьмана у битві на Жовтих Водах стало застосування передового загону, сформованого з татарської кінноти для зупинки ворога і прикриття основних сил козацької армії [12, 34]. Не менш важливим є питання, де саме було остаточно розгромлено польське військо? І. Стороженко переконує, що остаточний розгром залишків польської армії, яка відступала, відбувся у верхів'ї р. Водяної в районі балки, що має сьогодні назву «Злодійка» [16]. Об'єктивність цієї версії він підтверджує віднайденими під час археологічної експедиції 2010 р. матеріальними знахідками: кулі, фрагменти холодної та вогнепальної зброї, залишки порохівниці, деталі возів, кінської зброї тощо.

На думку В. Степанкова, завдяки гарно налагодженій розвідці Б. Хмельницький ще під час битви на Жовтих Водах одержав тривожну звістку про наміри І. Вишневецького з'єднати своє військо з М. Потоцьким [7, 112]. Саме тому, не гаючи часу, Б. Хмельницький вирішив завдати удару по війську М. Потоцького, щоб не дозволити йому відійти в центральні райони України й запобігти його об'єднанню з військами І. Вишневецького [1, 85].

Яскравим продовженням битви на Жовтих Водах стала перемога військ Б. Хмельницького у Корсунській битві, яка відбулася 25-26 травня 1648 року. Як слушно зауважують В. Смолій та В. Степанков, знаючи про неспроможність польських жовнірів вести оборонні бої без захисту табору, Б. Хмельницький змусив коронного гетьмана знятися з місця й завдати вирішального удару по противнику на марші [1, 87]. Крім того, І. Панченко вважає, що особистою заслугою Б. Хмельницького є те, що Корсунська битва стала типовою піхотною битвою. Керуючи 15-тисячним військом він примусив 20-тисячну польську армію покинути зайняті нею позиції, а потім прийняти бій на невідповідній для польської кавалерії пересіченій місцевості (втягнув кінноту в тактичний мішок і знищив її піхотою).

Досліджуючи розташування військ Б. Хмельницького, В. Смолій та В. Степанков зауважують, що не може не вражати завбачливість гетьмана та його сподвижників продумувати план операцій до найменших дрібниць [1, 88]. Для підтвердження цих слів історики зазначають, що за наказом Б. Хмельницького було перекопано на восьмому кілометрі від Корсуня тракт на Богуслав. Для того, щоб не допустити обхідного маневру до Богуслава через Стеблев, перекопано також дорогу від Корсуня до Стеблева в урочищі Горохова діброва (біля с. Горохівці).

Оцінюючи внесок Б. Хмельницького у перемоги над польською армією, І. Печенюк констатує, що гетьман отримав її за рахунок поєднання досвідченої козацької піхоти з висококваліфікованою татарською кіннотою. На думку історика, Корсунська битва стала класичним прикладом наступальної стратегії, керуючись якою Б. Хмельницький шукав ворога і завдавав удару там, де вважав для себе корисним, першим починаючи битву, нав'язуючи свою волю противнику, застосовуючи резерв для остаточного розгрому ворога [4, 17]. Про трагічне становище польських військ інформувала англійська газета «Merkure Aglos», яка, описавши згадані події,

констатувала: «Польща в пилу та в крові впала під ноги козаків» [1, 90].

Після недового перепочинку українське та польське військо знову зустрілося в битві під Пилявцями (21-24 вересня 1648 року), де поляки вкотре отримали нищівну поразку. Такі риси козаків, як сміливість, раптовість нападу, уміння використовувати місцевість, завжди приносили їм успіх. Говорячи про цю битву, важко не погодитися з В. Сергійчуком, який, спираючись на записи польського шляхтича Самійла Твардовського, пише, що особливо блискуче козаки скористалися цими рисами в битві під Пилявцями, де вони своїм обманним відступом змусили ворога зайняти невігідні рубежі біля стиснутої пагорбами переправи [11, 83]. Водночас історик В. Степанков вважає, що Пилявецька битва є взірцем уміння полководця довести ворога до виснаження і деморалізації [7, 43].

Українським історикам В. Смолію та В. Степанкову вдалося спростувати поширену, передусім у польській історіографії, думку про те, що головною причиною панічного відступу поляків були не вмілі дії козаків і татар, а морально-психологічна нестійкість командування та жовнірів [1, 110]. Як слушно зауважує канадський історик О. Субтельний, перемога під Пилявцями відкрила Б. Хмельницькому шлях на Захід [17, 168]. Дослідник підтверджує об'єктивність цього міркування тим, що після перемоги селяни Волині та Галичини приєднувалися до армії Хмельницького впродовж усього Західного походу.

Влучний висновок щодо трьох перших битв Національно-визвольної війни робить І. Стороженко, стверджуючи, що битва на Жовтих Водах розпочалася як зустрічна битва, битва під Корсунем «як битва з ворогом, який від неї ухилився, а битва під Пилявцями – як взірцеві повної деморалізації ворога» [3, 73].

Закінченням військової кампанії 1648 р. можна вважати осінній похід козацького війська до Західної України, який до цього часу викликає неоднозначні думки та судження. Зокрема, чому Б. Хмельницький вирішив піти на Галичину? Серед науковців побутує думка, що вирішальний вплив на цей похід мали татари. Інші дослідники, наприклад М. Грушевський, вважають, що гетьман повів свої війська під тиском стихійного народного руху. Натомість Н. Божко, Д. Цубов, В. Яремчук пов'язують похід Б. Хмельницького з тактичними міркуваннями [5, 44].

Головною подією цього походу стала облога Львова (8-26 жовтня 1648 р.). Попри численні згадки в польській історіографії про бешкетування та погроми козаків навколо міста, вищезгадані історики говорять про те, що Б. Хмельницький не мав ворожих намірів щодо Львова та його жителів і підтверджують це тим, що гетьман не дозволяв знищувати передмість, стримував козаків від необдуманих виступів тощо. Зокрема, В. Смолій та В. Степанков, поділяючи думку І. Франка, наголошують на тому, що захоплення церкви св. Юра та різня львів'ян у церкві є не що інше, як тенденційна вигадка [1, 112]. До того ж, історики зауважили, що характер військових дій засвідчив бажання гетьмана не так оволодіти Львовом, як змусити магістрат пристати на його умови [1, 113].

Чому ж Б. Хмельницький відступив і не продовжив боротьбу за визволення західноукраїнських земель? Н. Божко, Д. Цубов, В. Яремчук зазначають, що тактика гетьмана пов'язана з його соціальною політикою, в якій він не вповільнив глибоких соціальних

суперечностей у середовищі українського суспільства [5, 47]. Крім того, історики доводять, що Б. Хмельницький не мав реальної сили для утворення незалежної держави. В. Гром, В. Цибульський пояснюють відступ Б. Хмельницького із західноукраїнських земель тим, що гетьман на першому етапі війни не був принциповим ворогом польської держави та не бажав її руйнування [13, 123]. Серед інших причин відвороту історики називають труднощі зимової кампанії та перенесення її на територію етнографічної Польщі.

Загалом погоджуючись із переліком окреслених причин, О. Субтельний усе ж вважав, що Б. Хмельницький намагався якоюсь мірою пристосувати політичну систему Речі Посполитої до потреб козаків [17, 168]. Слушними також є думки В. Смолія та В. Степанкова, які вважають відступ гетьмана від Замостя найбільшою в його кар'єрі помилкою, що мала трагічні наслідки для України і яку так і не вдалося виправити [11, 117].

Висновки. Незважаючи на прорахунок Б. Хмельницького під Замостям, перемоги козацьких військ на Жовтих Водах, під Корсунем та Пилявцями дали могутній поштовх до поширення повстанського руху та шанс на здобуття Україною власної державності. Очевидно, що без геніальних здібностей Богдана Хмельницького, поєднаних із традиційною козацькою військовою майстерністю та силою духу, навряд чи сьогодні можна було б говорити про ці перемоги. Отже, у сучасній українській історіографії чіткою є тенденція до об'єктивного формування образу Б. Хмельницького як воєначальника.

Список використаної літератури та джерел:

1. Смолій В.А. Українська національна революція (1648-1676 рр.). / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – Київ: Альтернативи, 1999. – 352 с.
2. Стороженко І.С. Проблема дослідження військового мистецтва української козацької держави / І.С. Стороженко // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали респ. іст. читань. – Вип. 1 / АН України. Ін-т історії України. – К., 1991. – 158 с.
3. Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня - 16 травня 1648 року у світлі нових досліджень / І.С. Стороженко – Дніпропетровськ, 2013. – 182 с.
4. Печенюк І. Битва козацького війська з поляками під Корсунем (25-26 травня 1648 р.): історіографічна проблема / І. Печенюк // Воєнна історія. – 2008. – № 3. – С. 15 – 20.
5. Божко Н.М. До питання про історію походу Б. Хмельницького та облоги Львова (1648) / Н.М. Божко, Д.В. Цубов, В.Д. Яремчук // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 183 – 191.
6. Пришляк В.В. Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України та Польщі: дискусійне питання» / В.В. Пришляк // Український історичний журнал. – 2012 січень-лютий. – № 1. – С. 222 – 226.
7. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657) / В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський. 2008. – 265 с.
8. Апанович О.М. Воєнне мистецтво Б.Хмельницького та його сподвижників / О.М. Апанович // Український історичний журнал. – липень-серпень 1995 р. – № 4. – С. 33 – 45.
9. Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург) Богдан Хмельницький та рядове козацтво / Т.Г. Яковлева // Український історичний журнал. – липень-серпень 1995. – № 4. – С. 56 – 67.
10. Сергійчук В. Армія Богдана Хмельницького /

В. Сергійчук – Київ: Аграрна наука, 1996. – 254 с.

11. Сергійчук В. Збройні сили Хмельниччини / В. Сергійчук // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 82 – 94.

12. Мірошніченко М.П. Воєнна стратегія Богдана Хмельницького / М.П. Мірошніченко // Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 32 – 41.

13. Гром В.М. Богдан Хмельницький і Визвольна війна 1648-1654 рр. у «Нарисах історії України» Д.Дорошенка / В.М. Гром, В.І. Цибульський // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 172 – 183.

14. Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах / І.С. Стороженко // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 129 – 138.

15. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648-1652 рр. / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 320 с.

16. Ярошинський О.Б. «Битва на Жовтих водах 1648 року у світлі нових досліджень І.Стороженка» / О.Б. Ярошинський. – [Електронний ресурс] режим доступу: <http://museum-ukraine.org.ua/?p=1838>

17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний – К: Либідь, 1994. – 736 с.

References

1. Smolij, V.A., Stepankov, V. S. (1999). *The Ukrainian national revolution (1648-1676)*. Kyiv: Alternatives (in Ukr.)

2. Storozhenko, I. S. (1991). *The problem of research of the military art of the Ukrainian Cossack State*. Kyiv: The Institute of history of Ukraine. (in Ukr.)

3. Storozhenko, I. S. (2013). *The Battle on the Yellow Waters on April 29-May 16, 1648, in the light of new research*. Dnipropetrovsk (in Ukr.)

4. Pecheniuk, I. (2008). *The battle of the Cossack troops with the poles under Korsun (May 25-26 1648): historiography problem*. *Voyenna istoria (Military history)*, 3, 15-20 (in Ukr.)

5. Bozhko, N. M., Tsubov, D. V., Yaremchuk, V. D. (1991). *To the question about the history of the campaign of B. Khmelnytsky and the siege of Lviv (1648)*. *The Ukrainian Cossack State: The origins and historical development*. Kyiv. (in Ukr.)

6. Pryshlyak, V. V. (2012). *International Scientific Conference «The battle of Berestetsk in 1651, in the history of Ukraine and Poland: the question of discussion»*. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 1, 222-226 (in Ukr.)

7. Stepankov, V. S. (2008). *The Intelligence and Counterintelligence of Bogdan the Great (1648-1657)*. *Kamyanets'-Podilskyi* (in Ukr.)

8. Apanovych, O. M. (1995). *Wartime art of B. Khmelnytsky and his companions*. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 4, 33-45 (in Ukr.)

9. Yakovleva, T. G. (1995). *Bohdan Khmelnytsky and ordinary Cossack State*. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 4, 56-67 (in Ukr.)

10. Serhiychuk, V. (1996). *The army of Bohdan Khmelnytsky*. Kyiv: Agricultural Science (in Ukr.)

11. Serhiychuk, V. (1995). *The Armed forces of Khmelnytsky Region*. *Kyivska starovyna (Kiev olden time)*, 4, 82-94 (in Ukr.)

12. Miroshnychenko, M. P. (2002). *The Military strategy of Bogdan Khmelnytsky*. *Voyenna istoria (Military history)*, 2, 32-41 (in Ukr.)

13. Grom, V. M., Tsubulskyi, V. I. (1991). *Bohdan Khmelnytsky and the Liberation war of 1648-1654*. in "Essays of the history of Ukraine" D. Doroshenko. *The Ukrainian Cossack State: The origins and historical development*. Kyiv (in Ukr.)

14. Storozhenko, I. S. (1995). *The battle on the Yellow Waters*. *Ukrayinskyi istorychnyi zhurnal (The Ukrainian historical journal)*, 4, 129-138 (in Ukr.)

15. Storozhenko, I. S. (1996). *Bohdan Khmelnytsky and the military art in the Liberation war of the Ukrainian people in the middle of the XVII century: The first book: The Warfare 1648-1652*. Dnipropetrovsk (in Ukr.)

16. Yaroshyn's'kyi, O. B. (2012). «The battle on the Yellow

Waters of 1648, in the light of new research I. Storozhenko». [email resource] access mode: <http://museum-ukraine.org.ua/?p=1838> (in Ukr.)

17. Subtel'nyi, O. (1994). *Ukraine: history*. Kyiv: Lybid' (in Ukr.)

Y. S. Stepanchuk

BOHDAN KHMELNYTSKY'S MILITARY ART AND THE MILITARY CAMPAIGN OF THE YEAR 1648 IN THE WRITINGS OF MODERN HISTORIANS.

Introduction. The military actions had been lasting for more than two years in the East of Ukraine. Ukrainians fought for their independence with arms in hands in the middle of XVII century. So the art of Cossacks and military talent of B. Khmelnytsky can serve as an example to follow and have practical value for modern military science.

Purpose. Submit a comprehensive analysis of the views on the military campaign to 1648, and form an image of B. Khmelnytsky as a war strategist through the prism of modern historical research.

Results. The victories of the Cossack troops on the Yellow Waters, under Korsun and Pylyavtsy marked the beginning of National liberation struggle of Ukrainians against the Polish-Shlyaheta ascendancy.

Forming the image of B. Khmelnytsky as a military figure, researcher M. Miroshnichenko notices that an important property of the martial art of Hetman in the battle on the Yellow Waters was the application of the advanced detachment, formed from the Tatar Cavalry to stop the enemy and cover the main forces of the Cossack Army. Military talent of B. Khmelnytsky in this battle, according to V. Stepankova, was thanks to the intelligence which was well adjusted by him.

I. Panchenko believes that the personal service of B. Khmelnytsky in the Korsun's battle is that this battle has become a typical infantry battle. V. Smolij and Stepankovare impressed by foresight of Hetman to think out plans of operations to the smallest detail. In particular, knowing about the inability of the Polish soldiers to conduct the defensive battles without protection of the camp, B. Khmelnytsky made Crown Hetman move away and strike a decisive blow at the enemy on the March. I. Pecheniuk, estimating the contribution of B. Khmelnytsky in the victories over the Polish Army, states that Hetman got it through a combination of experienced Cossack Infantry and highly qualified Tatar Cavalry. According to historian, Korsun's battle became a classic example of offensive strategy, which B. Khmelnytsky was guided by, was seeking the enemy and hitting where he considered useful for himself, he was the first who had been starting the battle, forcing his will on the enemy, using a reserve for the final defeat of the enemy.

V. Serhiychuk writes that at the battle under Pylyavtsy B. Khmelnytsky with the deceptive retreat forced the enemy to take unprofitable boundary near compressed hills crossing. At the same time the historian V. Stepankov believes that Pylyavtsi battle is an example to prove the ability of commander to bring the enemy to exhaustion and demoralization.

I. Storozhenko illuminates image of B. Khmelnytsky as a military figure. In his writings the central is the question of forming military doctrine of B. Khmelnytsky, armament of the Cossack troops and ways of its armed struggle. Also it is presented the reconstruction of individual military battles, revealed the value of activity of B. Khmelnytsky in the history of the liberation struggle of Ukrainian people in the middle of the XVII century.

Originality. The military image of Bogdan Khmelnytsky in the modern Ukrainian historiography became the subject of a single study for the first time.

Conclusion. Modern Ukrainian historians argue that without the ingenious abilities of B. Khmelnytsky, combined with traditional Cossacks military skill and power of the spirit, it wouldn't be possible to talk today about winning the Yellow Waters, under Korsun and Pylyavtsy. The obtained results can be used in writing the specific problem and general works of the modern Ukrainian historiography.

Етнокультурне буття, духовність і світогляд селянства

УДК 214.058.244:477.4

Н. О. Бережна

аспірантка кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Ю. П. Присяжнюк

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ВІРМЕНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ УКРАЇНИ РУБЕЖУ ХХ–ХХІ СТ.: ДОСВІД СІЛЬСЬКОЇ АКУЛЬТУРАЦІЇ

Авторами розвідки досліджено «незручну» для істориків та етнографів тематику: акультурацію вірменського населення в сільській місцевості Центральної України в умовах відносно різкого зростання його чисельності у цьому регіоні. Вказуючи на суперечливий характер складного процесу, констатують, що саме представники вірменства належать до тих, хто поживав динаміку ринкової трансформації сільськогосподарської сфери виробництва на рубежі ХХ–ХХІ ст.

Ключові слова: вірмени, діаспора, громада, Центральна Україна, село, сільське господарство, адаптація, акультурація.

Постановка проблеми. Науковий інтерес до історії етнічних груп (національних меншин) України зумовлений насамперед проблемами формування новітньої української національної державності. Вірменство привертає увагу дослідників кількома додатковими обставинами, з-поміж яких варто виокремити його унікальну за своєю тривалістю адаптацію в іноетнічне середовище. Також відчутними кількісними змінами та способами життєдіяльності в останні десятиліття.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. у Центральній Україні, до якої ми зараховуємо п'ять областей: Київську, Кіровоградську, Полтавську, Черкаську й Чернігівську, – мешкало 15,7% всіх вірмен України (без м. Києва – 10,7%) [1, 381–387]. Якщо ж брати до уваги загальну чисельність вірмен, то на одній Донеччині їх проживало рівно стільки, скільки в усіх центральних областях разом узятих, що побічно підтверджує гіпотезу про трудовий характер переселенського руху в новітній історії.

Отже, за щільністю розселення вірменського населення Центральна Україна належала до середньо-рідкозаселених регіонів. Однак, як з'ясувалося, мала свою чітко виражену специфіку: третина вірмен мешкала у Києві, а порівняно значна їхня частка осідала в населених пунктах сільського типу. Це дає перспективи досліджувати соціокультурні аспекти вірменської діаспори в Україні, використовуючи переваги компаративістського методу й, принагідно, залучати у сферу наукових пошуків «оригінальні сюжети місцевої землеробської культурної традиції» [2; 3, 9–11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Порушена авторами тема належить до «білих плям» історіографії. Водночас, як зазначає В. Воловик, «вірменські селитебні (заселені. – Авт.) осередки ніколи не були замкненими та ізольованими від решти етноландшафтів» [4]. Вони посідали більш-менш чітко визначену нішу соціально-економічної діяльності – торговельно-ремісничий (бізнесовий) напрям, що становив «відчутну конкуренцію єврейській нацменшині» [4]. Щодо господарства вірменських землеробських колоній, то праці Л. Щура [5], О. Осіп'яна [6], Л. Мельника [7] та інших дослідників хронологічно обмежені подіями ХІІІ–ХІХ ст. і не збагачують «аграрні» знання про новітній період історії.

Мета статті – дослідити особливості життєдіяльності представників вірменського населення в сільській місцевості Центральної України рубежу ХХ–ХХІ ст. з перспективою творення наукових синтезів соціокультурного простору вірменської національної меншини.

Виклад основного матеріалу. Дослідити вірменську етнічну групу, «розсіяну» по селах, селищах міського типу та містечках Центральної України, видається проблематично вже тому, що бракує узагальнених статистичних даних. Вони розпорошені, а їхній збір та систематизація зазвичай не встигають за розвитком ситуації. Особливістю розселення вірмен є те, що більшість їх оселялися в міських поселеннях (у різних областях від 75% до 95%). Поява ж сільського вірменського середовища – по своєму унікальне явище, яке само по собі викликає підвищений інтерес.

Матеріали усних опитувань також хибують помітною неточністю, бо у своїх інтерв'ю люди більшою мірою керуються не перевіреною інформацією, а чутками, переказами, добре відомими стереотипними кліше. Акценти часто-густо зосереджують на окремих випадках, догматичних судженнях та вже ustalених міфах. Їхні погляди, пов'язані з упередженим ставленням, що є результатом сприйняття культурно іншого як чужого, неприйнятного, а то й ворожого, часто обмежені «випадками аморальних явищ», зокрема «позашлюбної вагітності жінок» [8]. А ще прийнято було вважати, що лише «масові втечі» представників вірменської нацменшини із сіл посприяли поверненню їх до «нормального життя».

Для заповнення лакуни в джерельній базі автори використали матеріали не лише усноісторичних студій, а й окремих етнографічних експедицій. Найпродуктивнішою можна вважати польові дослідження, які було проведено в Олександрійському районі Кіровоградської області в період з 1 по 12 липня 2011 р. З'ясувалося, що в цьому районі переважало українське населення, «розбавлене» нечисленними «етнічними меншинами» [9]. Вірмени мешкали в селах Красносілля, Бовтишка, Розумівка, Нова Осота, Івангород, Михайлівка, смт. Олександрівка та

Єлисаветградка. В с. Стара Осота вони проживали по сусідству з українцями, а також циганами, поляками, євреями, молдаванами, білорусами, узбеками.

Ставлення українців до вірмен було загалом толерантним. На відміну від осіб ромської національності, де конфлікти на етнічному ґрунті траплялися частіше. Водночас, як засвідчили респонденти, в місцевих школах українським дітям нічого не заважало навчатися разом із циганськими.

Щодо адаптації вірменства до сільських умов, то тут більшим виявився досвід Кіровоградщини, Черкащини, а передусім Полтавщини. Серед іммігрантів переважало чоловіче населення (58%), що підтверджує трудовий характер переселення. Демонструючи раз по раз незначні особливості, вірмени загалом успішно пристосовувалися до тих обставин, які існували в сільській місцевості українських центральних областей. Вони нічим не поступалися місцевому населенню у здобутті освіти, навчок і вмінь побутового облаштування та практичної (професійної) діяльності. Їхня трудова діяльність позначалася частішою, аніж у вірменського населення решти регіонів України, зайнятістю у власних селянських (фермерських) та особистих підсобних господарствах.

Згідно з офіційною статистикою за 2001 р., чисельність зайнятих на підприємствах, в організаціях, установах, селянських (фермерських) господарствах сягнула 3345 осіб, зайнятих в особистих підсобних господарствах – 764 особи, а у власних селянських (фермерських) господарствах – 71 особу. Сукупно 4180 осіб, що від загальної кількості тих, хто офіційно ідентифікував себе представником вірменської громади (15631 осіб), становило 26,7%. Очевидно, що з огляду на технологію проведення Всеукраїнського перепису населення 2001 р. точніше вирахувати чисельність фермерів, а тим більше «селян» вірменської національності, не видається можливим. Будь-які зарахування чи відрахування від цієї чисельності тих чи інших «сумнівних» категорій населення за джерелами їхнього існування сповнені ризиками віддалення від реальної картини.

Певною компенсацією може послужити додаткова інформація від самих вірмен. Вона, щоправда, також достатньо суперечлива, хоча й засвідчує відому тенденцію – схильність сільських вірмен займати вакансії в бізнес-середовищі. Отже, з даних польових досліджень, у селах Центральної України вірменське населення, що в них мешкало, «мало, в основному, свої приватні городи, приватні господарства». Вочевидь вживання терміну «приватне» тут не достатньо обґрунтоване, бо земельні ділянки здебільшого лишалися неприватизованими. Це не перешкоджало їхнім господарям (користувачам) порівняно ефективніше за місцевих українських селян адаптуватися в ринкові відносини. Так, у Чигиринському районі вірмени мали «свій колгосп» (обробляли поля, утримували корівник), збут продукції якого був налагоджений по всій Україні. Міркуючи прагматично, вони прагнули отримувати максимальні прибутки. Власне тому одним із напрямів інвестиційного вкладення вірменського підприємництва стали новозбудовані в Черкасах та інших містах фермерські ринки.

У райцентрах загалом успішно розвивався малий бізнес: функціонували магазини, «точки» на базарах,

де торговці збували продукцію сільського господарства, зокрема й привезену з інших регіонів.

Отже, українське село Центральної України викликало певний інтерес серед вірмен, які прибували на постійне проживання. Відголоски цього «неприродного» явища пролунали навіть у Республіці Вірменії. Наприкінці літа 2012 р. в Україну, зокрема на Черкащину, приїздила делегація, аби ознайомитися з місцевим досвідом розбудови сільської інфраструктури. Мета проекту – поліпшення благоустрою маленьких населених пунктів на засадах спільного фінансування. Сільські громади мали надати лише 5% від потрібної суми. Вірмени виявили тут традиційну активність. Так, у Шполянському та Христинівському районах вони прокладали нові та ремонтували дороги, у Думанцях Черкаського району – обслуговували потреби населення кількома пилорамами.

Адаптація вірмен до реалій українських сіл супроводжувалася і більш поглибленими процесами, які б доречно назвати поняттям «акультурація». Про її межі свідчать факти спалахів національних відмінностей між українцями й вірменами в екстремальних ситуаціях. Скажімо, коли траплялися розбої, побиття чи зґвалтування. У таких випадках, до з'ясування обставин (часто правоохоронні органи навмисне затягували розгляд справ), селяни вимагали примусових виселень кривдників, а то й «просили забиратися геть» усій вірменській громаді [10]. Проте в «мирних» умовах ситуація виглядала набагато комфортнішою для сторін.

Усталений погляд, мовляв, у вірменських родинах чоловіки лише заробляють кошти, але не беруть участі в господарсько-побутових роботах, іншими словами – майже зовсім не причетні до виконання «хатніх» функцій, виявився міфом. Взаємна допомога чоловіків і дружин в українських реаліях стала обов'язковою. Як з'ясувалося, навіть у бізнесі, не кажучи вже про традиційні сімейні клопоти. Міфом можна вважати також погляди, що вірменські жінки лишалися «затурканими» та «нешасними». Певною підставою для таких уявлень служили два чинники: по-перше, публічна покірність дружин своїм чоловікам (яку радше варто розуміти як традицію взаємоповаги, аніж вияв беззастережної смиренності), по-друге, порівняно більша залежність жінок (особливо молодих дівчат та невісток) від чоловіків, батьків, яку дотепер можна спостерігати в сільській місцевості Республіки Вірменії.

Встановлено, що ідентифікаційні процеси у вірмен сільської місцевості п'яти областей Центральної України різнилися від аналогічних змін, що відбувалися в урбанізованій частині діаспори. І хоча в обох сегментах етнічної групи тенденції загалом співпадали, проте в селах вони виявилися набагато радикальнішими. Так, протягом 1990-х рр. у сільській місцевості Полтавщини, Черкащини, Київщини, де мешкали представники цієї діаспорної меншини, помітніше зросла чисельність власне вірменомовного компонента ідентичності (збільшення з 48% до 79% засвідчило помітну «вірменизацію» в середовищі сільського населення регіону). Водночас відбулася своєрідна «дерусифікація» (про що свідчило зменшення тих, які ідентифікували себе російськомовними з 41% до, приблизно, 8%). Села Центральної України могли «похвалитися» й ледве

помітною «українізацією», адже частка тих, хто перейшов на україномовну ідентичність, зросла в них із 8% до майже 13%. Протягом 2000-х рр. ці тенденції загалом зберігалися. Щоправда, з помітним уповільненням, що пов'язано з наближенням відповідних показників до «природного стану справ», тобто мінімізації впливу політико-пропагандистського чинника на уявлення людей.

Давалися взнаки процеси, пов'язані з розпадом СРСР, становленням незалежних держав і, зрештою, появою нового покоління людей, не обтяженого радянською ідеологічною спадщиною. В таких умовах вплив російського імперського чинника виявився недостатньо потужним, аби зберегти незмінними старі уявлення та відповідні їм ідентифікаційні моделі мислення. У сільській місцевості, де вплив політичного життя був відчутно скромнішим, вірменам доводилося мешкати в загалом консервативних (традиційно-аграрних) умовах.

Щодо проблеми мовної ідентичності вірменського населення Центральної України, то в Полтавській області, на відміну від Київської, Черкаської, Чернігівської та Кіровоградської областей, кількість вірмен, які вказали рідною мовою російську й українську, у сільській місцевості виявилася на початку ХХІ ст. майже однаковою. Тобто, етнокультурне середовище в новітній період історії продовжувало відігравати помітну роль у виборі соціальної поведінки людей. Іншими словами, вірмени, яким випало мешкати в сільській місцевості, прагнули виробити особистий стиль життя, значною мірою орієнтуючись на тутешні соціокультурні умови розвитку.

Висновки. Вірменське населення, зокрема й те, що переселилося в регіон протягом 1990-х – початку 2010-х рр., здебільшого воліло мешкати в містах. Однак ця традиція, як і відсутність належної підтримки з боку національних (етнічних) громад, не змогли завадити розселенню частини вірмен (за оптимістичними розрахунками приблизно чверть діаспори) в селах, селищах міського типу та містечках. Вони радикально не змінили співвідношення а етнокультурному ландшафті села Центральної України, проте саме вони, пройшовши на рубежі ХХ–ХХІ ст. певний ступінь акультурації в українське етнічне середовище, пожвавили динаміку ринкової трансформації села, сільського господарства регіону.

Список використаної літератури та джерел:

1. Енциклопедія історії України : Т. 1 : А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2003. – 688 с.
2. Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. – Вид. 2-е, випр. (електронний варіант). – Л., 2010. – 575 с.
3. Дятлов В. Политический активизм армянской диаспоры в арабском мире / В. Дятлов // Национализм и фундаментализм на Ближнем Востоке. Зб. матеріалов конференції (г. Москва, 4 февраля 1999 г.). – М. : ИИИиБВ, 1999. – 111 с.
4. Воловик В. Вірменські культурні ландшафти містечок Поділля / В. Воловик. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_geogr/2011_1/1/003Volovik.pdf
5. Щур Л.О. Вірменські поселення на Поділлі (XIII–XVII ст.) / Л.О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету : історичні науки. – Кам'янець-Подільський : КПДПУ, 1998. – Т. 2(4). – С. 103–108.

6. Осіп'ян О.Л. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV–XIX ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Леонідович Осіп'ян. – Д., 1999. – 19 с.

7. Мельник Л.В. Вірменська присутність у Могилеві / Л.В. Мельник, Ю.І. Красноштейн // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2009. – С. 78–84.

8. Див. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.objectiv.tv/080512/69765.html>

9. Ломака О.А. Етнографічні та лінгвістичні дослідження населення Олександрівського району Кіровоградської області (за результатами етнологічної експедиції 2011 року) / О.А. Ломака. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/25.pdf

10. Див. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ru.tsn.ua/ukrayina/na-vinnichchine-celoe-selo-vosstalo-protiv-armyanina-292766.html>

References

1. V.A. Smolii et al. (2003). *Encyclopedia of history of Ukraine (in Ukr.)*
2. M. Kapral (electronic book). *Privileges of national communities of the city of L'viv (14th–18th centuries) (in Ukr.)*
3. Diatlov V. (1999). *The political activism of the Armenian Diaspora in the Arab world // Nationalism and fundamentalism in the Middle East. Materials of the conference (Moscow, February 4, 1999) (in Russ.)*
4. Volovyk V. (2011). *Armenian cultural landscapes of towns in Podilia region. Naukovi zapysky (Scientific notes), 1. – Accessed mode : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/NZTNPU/geogr/2011_1/1/003Volovik.pdf (in Ukr.)*
5. Shchur L.O. (1998). *Armenian settlements in Podolia region (13th–17th centuries). Scientific works of Kamianets-Podilskyi state pedagogical University : historical sciences (in Ukr.)*
6. Osipian O.L. (1999). *The economic development of Armenian colonies in Galicia, Podolia and Bukovina in the 14th–19th centuries (in Ukr.)*
7. Melnyk L.V. (2009). *Armenian presence in Mogilev. Third regional-scientific conference in Mogilev-Podilskyi, 78–84. (in Ukr.)*
8. See : [Electronic resource]. – Accessed mode : <http://www.objectiv.tv/080512/69765.html> (in Ukr.)
9. Lomaka O.A. *Ethnographic and linguistic study of the population of the Alexander district of Kirovograd region (according to the results of the ethnographic expedition 2011) [Electronic resource] / O.A. Lomaka. – Accessed mode : http://history.org.ua/JournALL/sid/sid_2011_18/25.pdf (in Ukr.)*
10. See : [Electronic resource]. – Accessed mode : <http://ru.tsn.ua/ukrayina/na-vinnichchine-celoe-selo-vosstalo-protiv-armyanina-292766.html> (in Ukr.)

N.O. Berezhna, Y.P. Prysyazhnyuk

ARMENIANS OF CENTRAL UKRAINE IN THE END OF THE 20TH – IN THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: EXPERIENCE OF RURAL ACCULTURATION

Introduction. Tangible changes in the number and ways of adaptation of the Armenian minority in the Ukrainian society in recent decades make it necessary to explore this unique experience. We observe the increased interest in rural areas, agricultural production, since before it was outside scientific research.

Purpose. Tracing the peculiarities of the life of the representatives of the Armenian population in rural areas of Central Ukraine in the modern period of history.

Methods. It is productive to use the advantages of the comparative method that gives the opportunity to rely on the

original stories of Ukrainian agricultural tradition.

Results. In the end of the 20th – in the beginning of the 21st century the Armenian population (mostly - migrants) once again demonstrated their ethnic cultural uniqueness. Having a choice, they preferred more urbanized forms of life. At the same time they started and extended the experience of rural (agricultural) adaptation and acculturation. One of the forms was the practice of settlement of Armenians in villages and small towns of Central Ukraine (primarily in Poltava, Cherkasy, Kirovohrad regions), active involvement in the development of their economy and improvement. Thus Armenians demonstrated specific manner of acculturation in Ukrainian ethno-cultural space. Bursts of radical expression of national differences were observed mostly in extreme cases - during conflicts, accompanied by fights, or in cases of rape. In fact only in such situations, residents of Ukrainian villages and towns required individual perpetrators of forced evictions, and sometimes the entire Armenian community. While in the "peaceful" conditions, the situation looked much more comfortable for the parties.

Originality. The authors state that the Armenian population has brought a significant originality and revived the dynamics of market transformation of agricultural industry in the region.

Conclusion. The subject is promising for further research, especially in the context of the tasks of profound clarifying the peculiarities of acculturation experience of Armenians in the Ukrainian village.

УДК 947.084.3/6 (477.82)

Я. М. Мартинюк

кандидат історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД СІЛЬСЬКИХ САМОУПРАВ НА ВОЛИНІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті досліджено основні етапи становлення органів територіального самоврядування на Волині у міжвоєнний період (1919-1939 рр.). Вивчено їх національний та професійний склад, охарактеризовано регіональну специфіку сільських самоуправ. Проаналізовано проведення виборів до органів місцевого самоврядування всіх рівнів, а також політичні симпатії їх членів. Визначено місце та роль, відведену самоврядуванню державною адміністрацією Другої Речі Посполитої у врегулюванні складних міжетнічних стосунків на Волині в означений історичний період.

Ключові слова: Волинське воєводство, територіальне самоврядування, гміна, громада, війт, «волинська політика».

Постановка проблеми. Територіальне самоврядування було важливим явищем у суспільно-політичному житті Волинського воєводства у міжвоєнний період. Інституції з відповідними назвами (ради сільських гмін, повітові сеймики тощо), члени котрих обиралися на засадах загального представництва, були покликані виконувати важливі завдання в галузі господарчого, суспільно-політичного й культурного життя регіону. У 1920-х – 1930-х роках на Волині українсько-польські відносини були неоднозначними і суперечливими. Зі стратегічних міркувань польський уряд прагнув перетворити пограничне з Радянським Союзом воєводство у зону, вільну від гострих соціальних та міжетнічних конфліктів. Особливого значення в цьому контексті

набувало створення в краї аполітичного за своєю суттю та характером виконуваних завдань інституту самоврядування, котрий повинен був відігравати роль регулятора складних міжнаціональних стосунків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Найбільший внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних із історією створення та діяльністю інституту самоврядування у Другій Речіпосполитій зробили польські вчені – історики та правознавці. У сучасній польській історіографії є низка публікацій, присвячених висвітленню діяльності органів міського та територіального самоврядування в Польщі [1-4].

Певний внесок у вивчення окремих питань, пов'язаних із конституційним становленням інституту самоуправління зробила монографія А. Айнєнкеля [5]. Серед інших можна вирішити роботу А. Лучака [6], в якій відображено особливості функціонування самоврядних установ у 1918–1939 рр. крізь призму їх взаємовідносин із тогочасними політичними партіями та громадськими організаціями. За характером дослідження подібною до роботи А. Лучака є праця Р. Шведа [7]. Особливий інтерес викликає зроблений автором на тлі загальних державотворчих процесів із дотриманням строгої хронологічної послідовності детальний огляд та аналіз організаційної структури, обсягу діяльності та становлення самоврядування у Польщі в досліджуваній період. Незважаючи на наявність цих праць, де висвітлено деякі проблеми діяльності самоврядних інституцій на Волині 1920-х – 1930-х рр., у вітчизняній історіографії досі немає спеціальних комплексних досліджень, у яких би розглядалися ці питання. Автор статті має на меті проаналізувати окремі аспекти проведення виборів до територіальних самоуправ, їх професійний, політичний та національний склад.

Виклад основного матеріалу. Стосовно національного складу органів самоуправління, то основна боротьба за мандати велась, звичайно, між поляками та українцями. Кількість представників тієї чи іншої національності в різні періоди існування інституту самоврядування на Волині була різною, проте сталою лишалася польська перевага саме в міських самоуправах.

Свідоме обмеження місцевою владою активності органів територіального самоврядування було спричинене їх особовим складом, обраним у результаті ще перших виборів до самоуправ 1927 р., на яких поляки здобули лише 22% мандатів. Зайняли вони 85 із 198 місць у повітових сеймиках (35%). Українці здобули 71% мандатів у радах сільських гмін (800 радників із 1100), а поляки – 19% [8, 3].

Показовим є те, що 75,5% (600 осіб) радників-українців були безпартійними, 24,5% (194 особи) належали до «Сельробу» чи симпатизували йому. Найбільша кількість сельробівців була у гмінних радах Дубнівського повіту – 88 із 150 радників [8, 19]. Відносно загальної чисельності радників в інших повітах воєводства, кількість радників – членів КПЗУ, «Сельробу», чи тих, котрі симпатизували їм, була все-таки незначною: Володимирський повіт – 9 осіб (10,2%), Горохівський – 24 (29,6%), Здолбунівський – 7 (9,5%), Ковельський – 8 (5,2%), Костопільський – 1 (1,4%), Кременецький – 12 (6,8%), Луцький – 8 (5,7%), Любомльський – 23 (29,8%), Рівненський – 14 (12,6%) [8, 9]. Саме тому в документі, в якому підводились підсумки проведених виборів, говориться, що

політична агітація вищеназваних партій неохоче поширювалася серед сільського населення і не дала бажаних для них результатів. Це відобразилось й на політичному складі обраних членів самоуправ. Проте, ті випадки, коли представники ліворадикальних партій все ж таки потрапляли до самоуправ, пояснювалися тим, що під час виборів вони виступили досить організовано. Наприклад, у Дубнівському та Любомльському повітах всі підтримувані «Сельробом» кандидати були обрані до гмінних рад [9, 72].

Про кожного радника – члена «Сельробу» чи КПЗУ відділом безпеки воєводського управління збиралась докладна інформація. Наприклад, у звіті Дубнівського староства про результати виборів до ради гміни Ярославичі, проведених 25 червня 1927 р., повідомлялося: «Українці отримали 6 мандатів із 10, що становить 60% їх загальної кількості. Всі новообрані радники-українці – сельробівці та члени «Просвіти» – Емма Пантелеймон, Семен Глінський, Степан Волянук, Данило Шпак, Юліан Вікторович і Сергій Оверчук. Останній під час більшовицької окупації в 1920 р. самовільно займав чужі ґрунти, за що був засуджений до 3 місяців тюремного ув'язнення» [10, 1].

У звіті про вибори, проведені 26 червня 1927 р. в гміні Радзивилів того ж повіту, знаходимо інформацію, про те, що до гмінної ради було обрано Дениса Андрійчука – в минулому вчителя російської школи, прапорщика царської армії, петлюрівця, організатора і одного із найбільш активних діячів «Просвіти»; Тимофія Кошурека – просвітянина, члена більшовицького воєнкому, два брати якого мешкали в СРСР; Лукаша Стефанюка – колишнього прапорщика, члена управи «Просвіти»; а також Павла Мартинюка – члена «Просвіти», дружина котрого «в Росії активна комуністка» і т.д. [10, 2].

Така змістовна інформація ставала достатнім приводом державній адміністрації оголосити результати виборів недійсними. Це й було здійснено властями в окремих гмінах Дубнівського повіту, зокрема, в Теслувській, де до гмінної ради було обрано 4 комуніста. Окрім цього результати виборів скасовувались у Крупецькій, Дубнівській і Боремельській гмінах [10, 2].

Як бачимо, результати виборів підтверджують значний вплив культурно-освітнього товариства «Просвіта» на місцеве українське населення. Всі його зусилля спрямовувалися на усунення кандидатів польських політичних партій та громадських організацій, а також на підтримку власних представників, як правило, лівих переконань [9, 72].

Різним був віковий, професійний склад, а також освітній рівень членів органів територіального самоврядування. Зазначимо, що більшість членів сеймиків (151 особа) були незаможними селянами з початковою освітою (130 осіб) у віці переважно від 30 до 40 років (98 осіб). Із загальної кількості членів повітових відділів абсолютну більшість також становили селяни (73,3%). У гмінних радах воєводства їх частка була ще більшою – 85,7% (833 радники із 972) [8, 10].

Загалом, підсумовуючи результати виборів 1927 р., відзначимо, що, незважаючи на сильну агітацію з боку радикальних сил, вони не стали підставою для загострення будь-яких міжетнічних чи політичних конфліктів. У всіх звітах про хід та результати виборчої

кампанії підкреслено загалом спокійний її перебіг та низьку активність місцевого, особливо сільського населення. Понад 90% новообраних членів самоуправ усіх рівнів були безпартійними, а їх національний склад повністю відображав етнічну палітру волинських міст та сіл.

Наступні вибори до органів самоврядування відбулись у 1934 р. вже згідно із новим виборчим законодавством після проведеної урядом у 1933 р. реформи інституту самоуправління, яка завершила перший етап його законодавчого становлення на Волині. У виборах до самоуправ сільських гмін, проведених у 1934 р., взяли участь 287036 волинян, наділених виборчим правом, або 35,9%. Як бачимо, відсоток голосуючих виборців був невисоким. У результаті виборів більшість мандатів отримали українці – 26249 (68,93%), поляки – 8901 (23,38%), чехи – 930 (2,44%), євреї – 943 (2,48%), німці – 980 (2,57%), росіяни – 71 (0,01%). 92,99% новообраних радників становили дрібні землевласники, тобто селяни. Із загальної кількості членів сільських рад жінки становили лише 0,29%. Цікавим є той факт, що більшість жінок – працівниць самоуправ становили полячки. У гмінних органах самоврядування їх чисельність досягала 68,89% (для порівняння: українок – 26,08%), а у повітових союзах самоврядування 74,55% (українок – 15,52%) [11, 23-26].

Результатами цієї виборчої кампанії особливо задоволений був воєвода Г. Юзевський. У своєму звіті, підготовленому для Міністерства внутрішніх справ, він підкреслював: «Вибори підтвердили можливість побудови життя на Волині в атмосфері взаємного порозуміння і співпраці поляків та українців... До керівництва та праці в органи самоврядування потрапив елемент безперечно кращий в порівнянні з тим, котрий був. Окрім того, і що найважливіше, вибори були позбавлені будь-яких політичних проявів. Якщо взяти до уваги посилення політичної акції на Волині в цілому, а також наявність впливу агресивного українського націоналізму із Малопольщі, відсутність суперечок та боротьби під час виборів у першу чергу слід приписати певній стабілізації відносин та опору волинського життя атакам навіть найбільш агресивних елементів» [11, 27].

Кількість радників-українців у сільських гмінах була досить значною і досягала в таких повітах, як Ковельський, Кременецький, Любомльський – 79%. Загалом із 37972 членів гмінних рад Волинського воєводства українці становили 68,86%. Поляки отримали – 23,34%. Німці, євреї, чехи та росіяни були представлені у радах 10%. Зазначимо, що відсоток поляків у самоуправах був значно вищим їхньої питомої ваги в національному складі населення воєводства. За даними перепису 1931 р., вони становили 16,6% загальної чисельності мешканців краю [11, 23-27].

Як бачимо, кількість українців серед членів рад сільських гмін перевищує кількість радників-поляків. У радах як виділених, так і не виділених з повітів міст відсоток радників-українців був зовсім незначним (від 7% до 12%), особливо порівняно з відсотком членів міських рад польської національності (від 42% до 52%) [12, 21]. Після виборів, проведених у 1934 р., кількість радників-поляків, порівняно із їх кількістю у попередніх гмінних радах, зросла. Наприклад, у Володимирському повіті на 13,5%, а кількість радників-українців

зменшилась на 14,3%. Подібною була ситуація й в інших повітах воєводства, що демонструє наступна таблиця:

Очевидним є те, що поляки поступово збільшували свою кількісну перевагу, навіть у сільських самоуправах, а українці, навпаки, втрачали свої позиції. Окрім цього, показовим є й те, що в законодавчих органах самоврядування, таких як ради сільських гмін, а також повітових радах, кількість українців була помітно більшою, ніж у самоуправах, що виконували функції виконавчих та керівних органів самоврядування. Наприклад, в управах сільських гмін та у виконавчих відділах повітових сеймиків, де більшість становили поляки. Відсоток поляків в управах сільських гмін був досить значним, особливо в 1937 р., коли їх кількість перевищувала кількість українців. На 1 січня 1937 р. у воєводстві із 103 війтів лише 19 були українцями, а 81 – польської національності [12, 21].

Отже, у воєводи Г. Юзевського були всі підстави стверджувати про зміцнення «польського стану посідання» (передусім у гмінних самоуправах, де традиційно міцними донедавна були українські позиції), а також підкреслювати, що це «не викликало жодної реакції зі сторони українських мас». Це, на його думку, свідчило про те, що «польський елемент наближується до українського життя і завдяки щоденним, щирим зусиллям здобуває авторитет і симпатію населення» [11, 27].

Газета «Волинське слово» так оцінювала ситуацію, котра склалася в самоуправах: «У волинському воєводстві в сільських гмінах є багато радних українців, то воно й зрозуміло, бо наше населення становить тут майже 78%, а проте вони не мають рішучого впливу на гмінні справи, не боронять як слід своїх виборців... Передусім через те, що ми злегковажили справу попередніх виборів й радними пройшли люди невідповідні до цього; а по-друге, що українські радні не були як слід підготовлені до праці в самоуправлінні» [13, 4].

Висновки. Розширення законодавством прав адміністрації впливати на результати виборів, робило реальною можливість формування властями національного, політичного, професійного й вікового складу самоуправ на власний розсуд. Особливо яскраво це помітно на прикладі інституту самоврядування, функціонуючого на теренах нашого краю. Однією із складових частин «волинської політики» воєводи Г.Юзевського було не лише перетворення самоуправ на слухняних виконавців урядових завдань, але на основного регулятора складних міжетнічних стосунків на Волині. Здійснюватися це повинно було передусім шляхом деполітизації органів самоврядування та зміцненням в них так званого «польського стану посідання».

Список використаної літератури та джерел:

1. Łuczak B. *Kształtowanie się samorządu terytorialnego* / B. Łuczak // *Dyrektor Szkolny*. – 1995. – № 12. – S. 5-6.
2. Węgrzyn L. *Związki międzykomunalne w II Rzeczypospolitej* / L. Węgrzyn // *Finansy Komunalne*. – 1996. – № 6. – S. 83-86.
3. Siwerski A. *Zakresy zadań realizowanych przez samorządy terytorialne w latach 1918-1990* / A. Siwerski // *Zeszyt Naukowy Ekonomichny*. – Z. 20. – 1994. – S. 45-53.
4. Nowicki H. *Samorząd terytorialny w okresie Drużej Rzeczypospolitej na Kresach Wschodnich* / H. Nowicki // *Polska i Ukraina*. – Toruń, 1997. – S. 455-472.

5. Ajnenkiel A. *Polskie Konstytucje* / A. Ajnenkiel. – Warszawa, 1982. – 234 s.
6. Łuczak A. *Samorząd terytorialny w programach i działalności stowarzyszeń ludowych 1918-1939* / A. Łuczak. – Warszawa, 1973. – 145 s.
7. Szwed R. *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919-1939* / R. Szwed. – Częstochowa, 1993. – 133 s.
8. *Wybory komunalne w województwie Wołyńskim w roku 1927*. – Łuck, 1927.
9. *Державний архів Волинської області (далі – ДАВО)*. – Ф.46. – Оп. 9. – Спр. 732. Матеріали про результати виборів до місцевих органів самоврядування.
10. ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 4887. *Звіт про виборчу кампанію у міські та гмінні ради*.
11. *Archiwum Akt Nowych (AAN), Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW), sygn.277/I-1. Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie Wojewody Józewskiego*.
12. ДАВО, 25/4, *Wołyń, czerwiec 1937*.
13. *Vołyn's'ke slovo - Волинське слово*. – 1938. – 4 грудня.

References

1. Łuczak, B. (1995). *Kształtowanie się samorządu terytorialnego - Development of local government*. Dyrektor Szkolny - School director: q 12. p. 5-6. (in Polish)
2. Venhrzhyn, L. (1996). *Związki międzykomunalne w II Rzeczypospolitej - Municipal association in the Second Polish Republic*. *Finansy Komunalne - Municipal Finances*. q 6. p. 83-86. (in Polish)
3. Siwerski, A. (1994). *Zakresy zadań realizowanych przez samorządy terytorialne w latach 1918-1990 - Range of tasks carried out by local governments in the years 1918-1990*. *Zeszyt Naukowy Ekonomichny - Economic Science notebook*. N. 20. p. 45-53. (in Polish)
4. Novitski, H. (1997). *Samorząd terytorialny w okresie Drużej Rzeczypospolitej na Kresach Wschodnich - Local government in the period of the Second Republic in the Eastern Borderlands*. *Polska i Ukraina - Poland and Ukraine*. – P. 455-472. (in Polish)
5. Ajnenkel', A. (1982). *Polskie Konstytucje - Polish Constitutions*. Warsaw. (in Polish)
6. Łuczak, A. (1973). *Samorząd terytorialny w programach i działalności stowarzyszeń ludowych 1918-1939 - Local government programs and activities of the national associations 1918-1939*. Warsaw. (in Polish)
7. Shved, R. (1993). *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach samorządów terytorialnych w latach 1919-1939 - Polish Socialist Party in the elections of local governments in the years 1919-1939*. Chenstokhova. (in Polish)
8. *Wybory komunalne w województwie Wołyńskim w roku 1927 - Elections in the region of Volyn in 1927*. (1927). Lutsk (in Polish)
9. Fund 46. Description 9. Case 732. - State Archives of Volyn region. Lutsk.
10. Fund 46. Description 9. Case 4887. - State Archives of Volyn region. Lutsk.
11. Sygn.277/I-1. *Województwo Wołyńskie. Sprawozdanie Wojewody Józewskiego - Volyn region. The report of the Governor Józews' koho*. - Archive of New Records. Warsaw. (in Polish)
12. *Wołyń, czerwiec 1937 - Volyn, June 1937*. - State Archives of Volyn region. Lutsk. (in Polish)
13. *Vołyn's'ke slovo - Volyn word (1938)*. 4 December. (in Ukraine).

Y.M. Martynyuk

NATIONAL COMPOSITION OF THE LOCAL SELF-GOVERNING BODIES IN VOLYN IN THE INTERWAR PERIOD

Introduction. Studies of the formation and operation in Volyn in the interwar period, caused self-government institute a number of reasons. Local self-government played an important role in the Volyn province. In each district, commune and village community land worked elected bodies, which were designed to perform the relevant tasks in the field of economic, social, political and cultural life of the region. Placed

of the local self-government significant achievements and accumulated valuable experience in the field of social care, primary education, the organization of medical care have not lost their importance in our time.

Purpose using unpublished sources, domestic and foreign publishing documents and materials, the author set out to give objective and complete picture of the history of, organizational formation and activity of urban and territorial governments in Volyn in the interwar period, show specific features and regional features.

Results. The local self-government institute in Volyn, and in general in the Second Polish Republic had a peculiar character. He to provide the most basic needs of the population of the region designed to perform a wide range of tasks. However, as the elected institutions, they were obliged to take into account public opinion. On the other hand, a number of laws, regulations, orders administration limited independence, making them dependent on government policy in Poland.

The formation mechanism of electoral authorities took place throughout the interwar period. The changes that were made were aimed at empowering the administration to influence the course and outcome of the elections. One of the components of the policy governor H. Yuzevskoho the local self-governing bodies was used for the implementation of government decisions and regulation of complex inter-ethnic relations in Volyn. This was carried out primarily by de-politicization of government.

Originality. While some question the historical development of Volyn in the period raised some scientists, the problems related to the functioning of the government institution in 1920-1930 years, except for a few occasional moments have not found the proper lighting. Features of organizational formation of local self-government institute in Volyn were not the subject of a special study and remained unexplored page.

Conclusion. Deprived of law, that serious influence on political life, the local self-governing bodies yet solved the most pressing social and economic problems. Support for agriculture and industry, crafts and trade, large-scale urban construction and the construction of road network - this is not an exhaustive list of the tasks that set themselves and perform self-governing institutions to economic growth in the region.

УДК 334.735 (47+57) «19»

Т. В. Оніпко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри документознавства та інформаційної діяльності в економічних системах ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»

ЗАЛУЧЕННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ СПОЖИВЧОЇ КООПЕРАЦІЇ ДО СВЯТКУВАННЯ МІЖНАРОДНОГО ДНЯ КООПЕРАЦІЇ: РЕТРОСПЕКТИВА 1920-Х РОКІВ

Розкрито причини встановлення Міжнародним Кооперативним Альянсом Міжнародного дня кооперації та його значення для пропаганди кооперативних ідей. Висвітлено досвід започаткування цього свята в УСРР у 1923 р. Зроблено висновки про те, що Міжнародний день кооперації сприяв залученню до споживчих товариств нових членів, поліпшенню добробуту пайовиків і фінансового стану кооперативних організацій.

Ключові слова: міжнародний кооперативний рух, Міжнародний Кооперативний Альянс, Міжнародний день кооперації, споживча кооперація, кооперативна пропаганда.

Постановка проблеми. Історичний досвід 1920-х років переконливо засвідчує, що вітчизняна споживча кооперація посідала гідне місце в міжнародному кооперативному русі. Прикметно, що запровадження Міжнародного дня кооперації в УСРР сприяло

зацікавленості громадян в організації кооперативів як форми самозахисту в умовах економічної кризи в СРСР 1923 р. Відкинувши ідеологічні штампи, зумівши проаналізувати надбання минулого, вбачаємо сенс у тому, щоб активізувати роз'яснення гуманістичних принципів кооперації та її потенційних можливостей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження з історії налагодження зв'язків споживчої кооперації УСРР з міжнародним кооперативним рухом з'явилися ще в 1920-ті роки, однак це були, як правило, праці більшовицьких популяризаторів кооперативного руху, серед них Е. Варьяш [1], С. Зарудний [2], В. Целларіус [3]. Суттєвий внесок у вивчення досвіду міжнародної діяльності споживчої кооперації СРСР, до складу якої входила вітчизняна кооперація, у післявоєнний період зробив О. Крашенніников [4], проте він надавав перевагу висвітленню політичного значення Міжнародного дня кооперації. Серед сучасних українських дослідників кооперативного руху лише деякі приділили глибоку увагу значенню Міжнародного дня кооперації для налагодження зовнішньоекономічних зв'язків України. Передусім йдеться про розвідку

М. Журби [5]. Погоджуємось із думкою вченого, що нині назріла необхідність розробки концепції історичного дослідження міжнародних зв'язків кооперації, підвалини для яких були закладені ще у 20-ті роки ХХ ст.

Мета. На підставі аналізу історіографічної бази окресленої проблеми можемо констатувати, що глибокого дослідження вітчизняного досвіду святкування Міжнародного дня кооперації споживчими товариствами та їх спілками донині не зроблено. Відтак метою статті є спроба висвітлення досвіду започаткування Міжнародного дня кооперації в УСРР Вукопспілкою, оскільки саме вона першою серед інших українських кооперативних спілок у 1923 р. стала членом Міжнародного Кооперативного Альянсу (МКА).

Виклад основного матеріалу. Питання про Міжнародний день кооперації з кінця ХІХ ст. не раз виникало на засіданнях МКА. Вперше в Росії на сторінках преси ідею про міжнародний день кооперації порушив артільний батько Микола Левитський. Перша світова війна практично припинила роботу МКА, міжнародний зв'язок кооперації ослабнув. Лише всередині 1921 р., з моменту Базельського конгресу МКА (Швейцарія), знову постало питання про запровадження дня кооперації.

Між науковцями дотепер тривають дискусії стосовно того, хто був ініціатором запровадження Міжнародного дня кооперації: керівники Альянсу чи радянські кооператори? На думку А. Журби, це свято ініціював Міжнародний Кооперативний Альянс, який з моменту Базельського конгресу МКА почав розробляти рекомендації щодо запровадження такого дня. Голова МКА Гетхард на сторінках бюлетеня МКА підкреслював: все, що зроблено донині в справі об'єднання кооператорів, стосувалося лише тих, хто вже цікавився роботою кооперації. Він наголошував на тому, що потрібно зацікавити якнайширші кола людності ідеєю кооперації. Весною

1922 р. ним було запропоновано офіційно запровадити Міжнародний день кооперації. Цю пропозицію одноголосно ухвалили на засіданні ЦК

МКА, яке відбулося 11 квітня 1922 р. у Мілані (Італія). Засідання Виконкому МКА, яке відбулося 30 вересня 1922 р. у м. Ессені (Німеччина), вирішило святкувати щороку день кооперації в першу суботу липня. Остаточо 4 лютого 1923 р. засідання Виконкому МКА ухвалило святкувати Міжнародний день кооперації в усіх країнах без винятку [5].

Дослідник міжнародного кооперативного руху О. Лозовий ще в 20-ті роки ХХ ст. свідчив про те, що у 1922 р. саме пропозиція радянських кооператорів святкувати щорічно Міжнародний день кооперації була підтримана на засіданні ЦК МКА в Мілані. На його думку, остаточно питання про Міжнародний день кооперації було вирішено у вересні 1922 р. і призначено це свято на першу суботу липня не без згоди і наполягання радянських кооператорів. Він наголошував на тому, що святкування дня кооперації мало «демонструвати згуртованість кооператорів усього світу і міць кооперативних організацій як способу економічного визволення робітничих мас і запоруку загального миру» [6, 21].

С. Зарудний, дотримуючись більшовицької позиції, був переконаний у тому, що керівники МКА, запроваджуючи Міжнародний день кооперації, водночас намагалися позбавити його революційного змісту, чому й призначили святкування не на 1 травня – день пролетарської солідарності, а на першу суботу липня [7, 23]. Вважаємо цікавою точку зору С. Зарудного щодо причин встановлення дня кооперації. Він звертав увагу на те, що загальносвітова економічна боротьба кооперації проти дрібних комерсантів, крамарів, лихварів та перекупщиків відбувалася майже вдало. Однак проти трестів та великих банків кооперація не могла встояти, тому потрібно було саме в Міжнародний день кооперації активно проводити антимонопольну і антитрестову пропаганду.

Відомий теоретик і практик кооперації В. Целларіус, який у 1920-ті роки репрезентував українську радянську кооперацію в МКА, дотримувався думки, що пропозиція про встановлення Міжнародного дня кооперації усе ж таки належала очільнику МКА Гетхарду. Цей день, на думку голови Альянсу, «мав бути єдиним днем святкування й пропаганди кооператорів усього світу» [8, 7]. Дослідник зазначав, що, визначаючи день кооперації, Альянс керувався тим, що влітку легше організувати святкування багаточисельних кооперованих та некооперованих мас. На суботу воно призначено з огляду на те, що в цей день на підприємствах і в установах робочий день закінчувався раніше. На думку В. Целларіуса, встановлення дня кооперації було викликано прагненням керівників МКА збільшити чисельність членів кооперації. Кооперація повинна була привселюдно показати ті успіхи, яких вона досягла, і охопити своїм впливом ту частину населення, яка ще не встигла вступити до кооперативів. Однак автор, переймаючись ідеєю класової боротьби, закінчував свої роздуми тим, що свято кооператорів, як і 1 травня та 8 Березня, мало набути революційного змісту.

На початку літа 1923 р. МКА опублікував «Маніфест» про запровадження Міжнародного дня кооперації. Згідно з його змістом, святкування тогоріч мало проходити в усіх країнах 7 липня. Тоді Міжнародний день кооперації вперше відзначався в

СРСР. У 1923 р. пропозицію Центроспілки РСФФР щодо гучного та масштабного відзначення Міжнародного дня кооперації підтримали й представники Вукопспілки. Деякі дослідники дотримуються точки зору, що однією з передумов вступу ВУКС до складу МКА у 1923 р. було визнання нею Міжнародного дня кооперації та його широке відзначення. М. Журба наголошує на тому, що виконання цієї умови контролювалося МКА [5].

Партійно-державні очільники СРСР та УСРР, зокрема, більшовицьке керівництво ВУКС (її правління з травня до жовтня 1923 р. очолював кооператор-більшовик О. Шліхтер) розглядали Міжнародний день кооперації, по-перше, як можливість продемонструвати переваги кооперативного методу господарювання над приватним сектором економіки, по-друге, як спробу продемонструвати переваги радянської влади. Газета «Вісті ВУЦВК» звертала увагу на те, що, згідно з планом Виконкому МКА відзначення Міжнародного дня кооперації мало проходити в усіх губернських і повітових містах та волостях СРСР [9, 1]. Святкування Міжнародного дня кооперації в 1923 р. було підтримано в УСРР на державному рівні, про що свідчать архівні документи. Члени ЦК КП(б)У 9 липня 1923 р. брали активну участь у засіданні Всеукраїнської кооперативної ради «Вукоради» з нагоди свята [10, 44]. Крім цього, Агітпроп ЦК КП(б)У спеціально підготував тези для агітаторів-комуністів з нагоди Міжнародного дня кооперації, в яких зазначалося, що це свято в радянській країні має двоєдину мету: по-перше, зміцнення власне радянської кооперації; по-друге, посилення комуністичного впливу на кооперацію буржуазних країн.

Напередодні свята Вукопспілка розробила план участі споживчої кооперації в святкуванні Міжнародного дня кооперації. Видавничим відділом ВУКС були надруковані тези для агітаторів, гасла, плакати з діаграмами, листівки, що наочно демонстрували діяльність кооперації в різних країнах Західної Європи, Радянському Союзу, зокрема в УРСР. У кооперативній пресі з'явилися статті та заклики до кооператорів і всіх верств населення спрямувати сили на зміцнення радянської кооперативної системи, зростання її авторитету в міжнародному кооперативному об'єднанні. 7 липня 1923 р. вітчизняними кооператорами на вулицях були вивішені плакати: «Справжнє кооперування широких мас – наше завдання» [11, 1].

Організаційний відділ Вукопспілки запропонував місцевим споживчим спілкам та робітничим кооперативам відпускати у цей день товари з крамниць зі знижкою, організувати продаж поліпшених обідів із кооперативних їдалень, здійснювати торгівлю книжками на кооперативну тематику, відкривати нові товариства тощо. Як засвідчують архівні дані та періодичні видання, на промислових підприємствах, у парках та на майданах відбулися мітинги, були влаштовані лекції про значення кооперації, поширювалися спеціальні брошури та листівки, присвячені дню кооперації, проходили безкоштовні спектаклі і дитячі ігри, екскурсії, кооперативні ярмарки, відбувалася роздача дітям членів споживчої кооперації подарунків тощо. У день кооперації товари з кооперативних магазинів відпускали у середньому зі знижкою 10% [12, 2].

Цікаву інформацію про відзначення Міжнародного дня кооперації помістила газета «Комуніст». Так, Вінницький робітничий споживчий кооператив на святкування дня кооперації відкрив низку споживчих кооперативів, з-поміж яких імені Роберта Оуена. Отримані Вукопспілкою телеграми про святкування дня кооперації в Бахмуті, Запоріжжі, Катеринославі, Житомирі, Слизаветграді, Херсоні, Кременчуці та інших містах засвідчували, що 7 липня 1923 р. у цих містах на заводах і фабриках, підприємствах, у районних парках і міських садах відбулися лекції і мітинги з доповідями про значення кооперації. Як для членів кооперації, так і некооперованої частини населення були випущені спеціальні брошури та листівки із роз'ясненням важливості кооперації для поліпшення побутових умов життя населення. Із кооперативних магазинів та розподільників районних робітничих кооперативів пайовикам відпускали товари зі знижкою 10–15%. Аналогічні заходи з нагоди свята кооперації були вжиті кооперативними організаціями Одещини. Цікавим видається такий факт: одеські кооператори у Міжнародний день кооперації ухвалили взяти шефство над низкою споживчих товариств на селі [13, 2].

Готуючись до свята, оргвідділ Київського Соробкоопу (Центральний робітничий кооператив міста Києва) розробив план участі у святкуванні Міжнародного дня кооперації у Києві та в окрузі. Видавничий відділ Соробкоопу друкував гасла і плакати, готував порівняльні плакати-діаграми, що мали демонструвати діяльність кооперації в різних країнах Західної Європи і в СРСР. Також оргвідділ подав правлінню Соробкоопу проект відпуску товарів у цей день із кооперативних магазинів зі знижкою проти звичайних цін, а також пільгового продажу поліпшених обідів з кооперативних їдалень. Разом із тим, йшлося про влаштування крамничок для пільгового продажу кооперативних книжок. Важливо, що до свята Соробкоопом було заплановано відкриття кооперативного музею [14]. У кооперативі на сірниковій фабриці м. Києва збори ухвалили таке рішення: на честь Міжнародного дня кооперації дати фабриці ім'я ткачів – рочдельських піонерів (засновники першого споживчого товариства в світі,

м. Рочдель, Англія). Діти пайовиків зібралися біля дитячого містечка, яке утримувала на свої кошти київська кооперація, і розпочалися гуляння з прапорами, на яких були заклики: «Ми – майбутні кооператори!». Як повідомляв «Бюлетень Вукопспілки», «у Києві всі кооперативи прикрасили свої будинки, це ж зробили державні установи. Деякі вулиці нагадували своїм зовнішнім виглядом свято Першого травня» [15, 23]. У цей день на зборах київських кооператорів одну з вулиць міста вирішили назвати вулицею Кооперації. У кооперативних магазинах товари відпускали зі знижкою 10–20%. Особливу увагу приділили агітації за вступ до споживчих товариств і внесення паїв, зменшених у цей день. До недоліків святкування всі київські газети віднесли слабку участь у проведених заходах молоді та жінок [16, 119].

Наводимо ще одне повідомлення про свято кооперації в Києві та його околицях (святкові заходи тривали декілька днів), яке помістила газета «Спілка» – друковане видання київських кооператорів. У ньому мовилося про охоплення заходами з нагоди

Міжнародного дня кооперації різних верств населення. Зокрема, в повідомленні говорилося: «7 липня 1923 р. у місті Києві були прочитані доповіді на підприємствах, проведені урочисті збори кооперованих робітників, збори жінок-робітниць, мітинги і концерти. Проійшло дитяче свято з роздачами дітям подарунків. 8 липня 1923 р. святкували день кооперації в Обухові. Увечері відбулась вистава, улаштована силами місцевих кооперативів. У Василькові день кооперації припав саме на день річниці Васильківського робкоопу. Велику увагу було надано дітям – проведено бесіди на кооперативні теми в дитячих установах і організована дитяча маніфестація» [17].

Досвід проведення Міжнародного дня кооперації в УСРР у 1923 р. більшовицький теоретик кооперації В. Целларіус порівнював із досвідом відзначення цього дня за кордоном. Дослідник писав, що з метою відзначення дня кооперації в УСРР у містах і волостях були створені особливі комісії з підготовки святкування, видані спеціальні книги, газети і номери журналів про кооперацію, проведені лекції й доповіді на підприємствах, влаштовані збори, спільні урочисті засідання рад профспілок і кооперативів, організовані дитячі свята, маніфестації та екскурсії дітей із сільської місцевості до міста. Підсумовуючи результати першого відзначення Міжнародного дня кооперації в УСРР, В. Целларіус підкреслював, що воно «було поставлено широко» з охопленням громадськості міста та села [8, 20]. Він свідчив про те, що «широкі маси робітників і селян помітили та запам'ятали влаштування Міжнародного дня кооперації» [18, 33].

Разом із тим В. Целларіус підкреслював, що в 1923 р. у багатьох країнах Європи кооператори не змогли відзначити Міжнародний день кооперації широкомасштабно. Чому так? Дослідник з цього приводу писав, що «частина кооператорів за кордоном боїться розпочати відверту й рішучу боротьбу з капіталом, що там кооперація в полоні у буржуазії. Це їй не дає можливості поширюватись». Він наголошував на тому, що у Швейцарії, Голландії, Данії, Швеції, німецьких частинах Чехословаччини кооператори зовсім відмовилися від Міжнародного дня кооперації. В інших країнах, на думку автора, святкування дня кооперації «пройшло тихо, мляво, скупчено, без широких мас» [8, 19]. Натомість там, де брали участь комуністи, святкування мало вигляд жвавий, яскравий, а тому привертало до себе увагу працюючих.

Отже, з 1923 р. українські кооператори, підтримуючи ініціативи МКА, започаткували відзначення в першу суботу липня Міжнародного дня кооперації. Святкування цього дня в УСРР, як і загалом у СРСР, стало дієвою формою кооперативної пропаганди та залучення до кооперативів нових членів і додаткових коштів, що сприяло поліпшенню фінансового стану кооперативних організацій. Запровадження дня кооперації давало можливість кооператорам не лише довести переваги кооперативного сектора економіки над приватним господарюванням, але й переконати населення в перспективі кооперативного руху.

Більшовицьке керівництво УСРР усіляко намагалося використати Міжнародний день кооперації з політичною метою – для комуністичної пропаганди та поширення революційних ідей. Більшовизація

кооперативних структур та посилення комуністичного впливу в міжнародному кооперативному русі, звісно, було порушенням їх демократичних засад. Тож уроки минулого, з одного боку, переконливо засвідчують значний авторитет споживчої кооперації України серед міжнародної кооперативної спільноти, а з іншого – застерігають від політизації громадських організацій.

Висновки. Для того, щоб оптимізувати вітчизняну споживчу кооперацію нині, потрібна не лише підтримка держави (на яку чи варто у нинішніх умовах розраховувати), але передусім сприяння населення, для якого кооперація справді може стати виходом із соціально-економічної скрути. Активізація діяльності кооператорів щодо пропаганди кооперативних ідей, розширення масштабів щорічного відзначення Міжнародного дня кооперації в Україні в першу суботу липня сприятиме залученню до кооперативів нових членів, розширенню їх соціальної бази, поповненню пайового капіталу. Отримавши фінансове поповнення, споживчі товариства та їх спілки, особливо в районних центрах і на селі, зможуть активізувати, а в ряді випадків відновити діяльність переробних підприємств, торговельних об'єктів, закладів громадського харчування та побуту тощо. До того ж з нагоди Міжнародного дня кооперації споживча кооперація України, як і в 1920-ті роки, спроможна робити суттєві знижки на промислові та продовольчі товари для своїх пайовиків, передусім ветеранів кооперації, малозабезпечених сімей, інвалідів. На нашу думку, це буде ефективним стимулом як для членів споживчих кооперативів, так і кооперативних організацій. Бажано, щоб і органи місцевого самоврядування активніше долучалися до цієї справи.

Список використаної літератури та джерел:

1. Варьяш Э. Международное кооперативное движение и советская кооперация. – М.: Город и деревня, 1926. – 98 с.
2. Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал. Міжнародний кооперативний союз / С. Зарудний. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 24 с.
3. Целларіус В. Міжнародний день кооперації і наші завдання / В. Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1929. – 23 с.
4. Крашенинников А.И. Международное кооперативное движение. Изд. 2-е, доп. и перераб. / А.И. Крашенинников, А.М. Морозов. – М.: Экономика, 1977. – 223 с.
5. Журба М.А. Міжнародні зв'язки споживчої кооперації України в 1922–1927 роках [Електронний ресурс] / М.А. Журба // Історія науки і біографістика. – 2006. – № 1. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06zmmkur.html>
6. Лозовий О. Кооперативний інтернаціонал / О. Лозовий. – Х.: Держ. вид-во України, 1929. – 75 с.
7. Зарудний С. Кооперативний інтернаціонал / С. Зарудний. – Х.: Книгоспілка, 1927. – 43 с.
8. Целларіус В. М. До Міжнародного дня кооперації / В.М. Целларіус. – Х.: Книгоспілка, 1924. – 22 с.
9. До Міжнародного дня кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 9 червня.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1743.
11. Хроніка. Святкування Міжнародного дня кооперації // Вісті ВУЦВК. – 1923. – 15 липня.
12. Кооперативні пільги у день кооперації // Коммунист. – 1923. – 8 июля.
13. Чубря. Международный день кооперации / Чубря // Коммунист. – 1923. – 8 июля.
14. Святкування Міжнародного дня кооперації в Києві // Спілка (видання Київської спілки споживчих товариств). – 1923. – 23 червня.

15. Кооперативне свято на місцях // Бюлетень Вукоопспілки. – 1923. – № 23. – С. 21–24.
16. Нариси з історії споживчої кооперації Київщини / В.П. Пак, Ф.І. Ленченко; за ред. Ф.І. Ленченка. – К.: Ірпідіум, 2002. – 200 с.
17. Загальне святкування в місті // Спілка (видання Київської спілки споживчих товариств). – 1923. – 19 липня.
18. Целларіус В. К Международному дню кооперации. – Х.: Книгоспілка, 1925. – 39 с.

References

1. Variash, E. (1926). *International cooperative movement and the Soviet cooperation*. Moscow: Gorod i derevnia (in Rus.)
2. Zarudny, S. (1927). *Cooperative international. International cooperative Union*. Kharkiv: Knygospilka (in Ukr.)
3. Tsellarius, V. (1929). *International Day of cooperation and our tasks*. Kharkiv: Knygospilka (in Ukr.)
4. Krashenninnikov, A.I. & Morozov, A.M. (1977). *International cooperative movement*. Moscow: Ekonomika (in Rus.)
5. Zhurba, M.A. (2006). *International relations of consumer cooperation of Ukraine in 1922–1927. Istoriia nauky i biografiystyka (History of science and biography studies), 1*. Retrieved from <http://inb.dnsgb.com.ua/2006-1/06zmmkur.html> (in Ukr.)
6. Lozovy, O. (1929). *Cooperative international*. Kharkiv: Derzavne vydavnytstvo Ukrainy (in Ukr.)
7. Zarudny, S. (1927). *Cooperative international*. Kharkiv: Knygospilka (in Ukr.)
8. Tsellarius, V. (1924). *To the International Day of cooperation*. Kharkiv: Knygospilka (in Ukr.)
9. (1923). *To the International Day of cooperation. Visti VUTSVK (News of All-Ukrainian Central Executive Committee), 9 June* (in Ukr.)
10. *The Central state archive of public associations of Ukraine, fund 1, register 20, case 1743*.
11. (1923). *Chronicle. Celebration of the International Day of cooperation. Visti VUTSVK (News of All-Ukrainian Central Executive Committee), 15 July* (in Ukr.)
12. (1923). *Cooperative benefits in the Day of cooperation. Kommunist (Communist), 8 July* (in Ukr.)
13. Chubria (1923). *International Day of cooperation. Kommunist (Communist), 8 July* (in Rus.)
14. (1923). *Celebration of the International Day of cooperation in Kyiv. Spilka. Vydannia Kyivskoi spilky spozhyvchykh tovarystv (Union. Edition of the Kyiv union of consumer societies), 23 June* (in Ukr.)
15. (1923). *Cooperative celebration at the places. Bulletin Vukoopsilky (Bulletin of Ukoopsilka), 23, 21–24* (in Ukr.)
16. Lenchenko, F.I. & Pak V.P. (2002). In F.I. Lenchenko (Ed.). *Essays on the history of consumer cooperation of Kyiv region*. Kyiv: Irirdium (in Ukr.)
17. (1923). *General celebration in the city. Spilka. Vydannia Kyivskoi spilky spozhyvchykh tovarystv (Union. Edition of the Kyiv union of consumer societies), 19 July* (in Ukr.)
18. Tsellarius, V. (1925). *To the International Day of cooperation*. Kharkiv: Knygospilka (in Rus.)

T. V. Onipko

THE INVOLVEMENT OF NATIONAL CONSUMER COOPERATION IN THE CELEBRATION OF INTERNATIONAL DAY OF COOPERATION: A RETROSPECTIVE OF THE 1920-IES.

Introduction. The historical experience of the 1920-ies indicates that national consumer cooperation has taken a significant place in the international cooperative movement. The initiation of the International Day of cooperation in the Soviet Ukraine promoted the interests of citizens in the organization of cooperatives as forms of self-protection during the economic crisis of 1923. The ideological clichés should be

discarded in order to analyze the historical experience. It is necessary to intensify the clarification of humanistic principles of cooperation and its potential.

Purpose. The purpose of the article is to elucidate the experience of initiation of International Day of cooperation in Ukraine by All-Ukrainian union of consumer societies. In 1923 this union has become the first member of International Cooperative Alliance among other Ukrainian cooperative unions.

Methods. Historical & chronological, analysis & synthesis, generalization, statistical, comparative, retrospective.

Results. Since 1923, Ukrainian cooperators have initiated the celebration of International Day of cooperation on the first Saturday of July, supporting the initiatives of International Cooperative Alliance. The celebration of this day has become an effective form of cooperation promotion and involvement of new members and additional funds in cooperatives. New membership fees, in turn, contributed to the improvement of financial position of cooperative organizations. The initiation of International Day of cooperation allowed cooperators not only to prove the advantages of the cooperative sector over the private, but also to persuade population in the perspective of cooperative movement.

Originality. The article contains some controversial points, including the exact date and the initiators of the initiation of International Day of cooperation.

Conclusion. The historical experience clearly demonstrates substantial authority of Ukrainian consumer cooperation in the international cooperative community and cautions against the political pressure on public organizations. Nowadays we need not only the government support in order to optimize the national consumer cooperation. First of all, the support of population is important for which cooperation may indeed be a way out of the socio-economic crisis. With regard to International Day of cooperation, Ukrainian consumer cooperation is able to make substantial discounts on food and industrial products for its members, especially veterans of cooperation, low-income families, people with disabilities. It is desirable that local authorities will be actively involved in this case.

УДК 94 (477) «1941/1945» – 0.58.244

О. Г. Перехрест

доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В УМОВАХ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

У статті розглянуто комплекс питань, що стосуються релігійного життя в українському селі в умовах нацистської окупації.

Ключові слова: відродження релігійного життя, відновлення храмів, релігійні свята, відвідування церкви, релігійні переконання.

Постановка проблеми. Одним із актуальних завдань сучасної вітчизняної історичної науки є дослідження й висвітлення історії повсякденного життя українського соціуму в умовах нацистської окупації. У контексті цього важливим є вивчення особливостей релігійного життя в українському селі в означену добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні десятиліття релігійна ситуація на Україні в 1941 – 1945 рр. знайшла відображення в працях

О.Є. Лисенка, Ю.В. Волошина, В.В. Гордієнка, І.І. Поїздник, М.І. Михайлуца, К. Беркофа [1-5] та інших науковців. Однак особливості релігійного життя в сільській місцевості у період нацистської окупації розглянуто у них фрагментарно.

З огляду на зазначене, метою заявленої публікації є аналіз особливостей релігійного життя в українському селі в умовах нацистської окупації.

Виклад основного матеріалу. В умовах війни й особливо окупації в середовищі селян поширилися релігійні настрої, а в селах з'явилося багато ознак відродження релігійного життя. Селяни стали привселюдно хреститися, жінки і діти почали носити хрестики, а літні люди брали участь у церковних відправах, масово здійснювалися хрещення та вінчання. Траплялися також перепоховання з присутністю священика або без нього, під час яких відкривалися труни з тим, щоби всередину покласти хрест або іконку, але в жовтні 1941 р. ця практика була заборонена. Загалом поховання без участі священика вважалося нелегальним [5, 22 – 23]. У школах було запроваджено вивчення Закону Божого.

Найбільше ознаки релігійного відродження проявилися у відновленні храмів. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужіння уцілілі храми, які за радянської влади використовувалися як колгоспні комори чи сільбуди. У тих селах, де храми були повністю зруйновані, для відправ використовували звичайні громадські, а то й господарські будівлі. Наприклад, у с. Ольшани Харківської області під церкву селяни пристосували колишню конюшню [3, 111]. У багатьох селах уповноважені ініціативних комісій та парафіяльних рад збирали кошти населення на церковні потреби. У тому ж с. Ольшани «... старики з хрестами й спеціальними кухлями обходили жителів, збираючи пожертви на побудову церкви...» У с. Петриківка Дніпропетровської області селяни зібрали кошти, на які зробили проект нової церкви на місці зруйнованої у радянський час. Віруючі селяни брали активну участь у будівельних та ремонтних роботах на церковних об'єктах. Наприклад, у с. Котельва Харківської області, де до революції діяло шість церков, віруючі відбудували напівзруйнований храм всіх Святих (інші п'ять були знищені повністю). Побожні парафіяни, які колись приховали й зберегли ікони, релігійну літературу, на престольні хрести, священний посуд та іншу церковну атрибутику, діставали їх із схованок і приносили до церкви [3, 111].

Як під військовою владою, так і під цивільним німецьким управлінням допоміжна місцева адміністрація на території Наддніпрянської України сприяла православному християнству. Керівник району міг, приміром, наказати сільським чоловікам відремонтувати церковну споруду. У багатьох місцевостях адміністрація також повернула багато традиційних релігійних свят, надавши їм офіційного статусу [5, 23].

Масове відвідування храмів і виконання релігійних обрядів сільськими мешканцями було зумовлене насамперед наявними в їхньому середовищі, зокрема в жінок, постійного відчуття страху та тривоги за власну долю та перебуваючих на фронті чи вивезених

до Райху синів і дочок, проживаючих з ними дітей, рідних і близьких, а також викликаних труднощами повсякденного життя та відсутністю впевненості щодо майбутнього. Молитвами, зверненням до «всвишнього» вони сподівалися на вбереження рідних від загибелі та на покращення становища в повсякденному житті. На розповсюдження релігійних настроїв серед населення вплинули також відмова в умовах війни радянської влади від беззастережно здійснюваної в найбільш руйнівних формах атеїстичної експансії й підтримка православною церквою боротьби з загарбниками.

Збільшення кількості селян, які відчували потребу в релігії й відвідували церкви, було пов'язано й з тим, що окупанти на початку свого панування в Україні в більшості випадків не забороняли представникам різних релігійних течій проводити свою пропаганду. Нацистська «Інструкція з питань проведення німецької політики в Україні» орієнтувала окупаційну владу на терпимість у питаннях релігії, врахування настроїв віруючої частини населення й духовенства. Дозволяючи діяльність православної церкви й надаючи їй певні можливості для існування, нацисти вважали, що це сприятиме зменшенню опозиційних настроїв серед українців щодо окупаційного режиму. Водночас поширеними були випадки, коли окупаційні органи влади та німецькі військові структури на місцях, незважаючи на вказівки вищого керівництва та командування, не рахувалися з прагненнями віруючих, особливо православних, обмежували діяльність церковних закладів, а то й закривали їх. Різно негативно окупаційна влада ставилася до численних православних свят, тому що селяни в ці дні не бажали працювати. Уже в розпорядженні Е. Коха від 8 грудня 1941 р., опублікованому 11 липня 1942 р. для відома генерал- та гебіткомісарів, зазначалося: «Вражає те, що місцеве керівництво дозволило релігійні свята в будні дні. Така практика сьогодні неприпустима, оскільки вона перериває робочий процес. Я забороняю проведення богослужіння в будні дні, на які припадають православні свята, за винятком Різдвяних свят – 7, 8 січня, Нового року – 14 січня і Пасхи – два дні...» [6, 105].

Оскільки для значної частини селян суть релігійних свят полягала у невиході на роботу, то їхня підвищена увага до них являла собою більше форму опору, ніж свідчила про набожність. У селянському середовищі по-справжньому відзначали лише декілька релігійних свят. Зокрема повсюди майже всі селяни відзначали Великодні свята. У ці дні комендантська година скасовувалася й селяни розважалися співами, піснями бандуристів та грою акторів аматорських театрів, відзначалися також Різдвяні свята, Новий рік за старим стилем, день Святої Трійці, Купала, Маковея, Спаса.

Щодо відвідування церкви, то воно не було масовим. Це було пов'язане з кількома причинами. Насамперед свою роль відігравали німецькі заборони. Відвідування церкви заборонялося на свята, які припадали на буденні дні або на суботні вечори, на середину дня в неділю, а подекуди навіть і на цілу неділю. У разі недотримання заборони, порушників виганяли з церкви й наказували священнику її зачинити. Розлючений місцевий ландвірт міг ще й відшмагати селян батоном або стеком. Священиків часто

змушували брати участь у збиранні врожаю. Зменшувалася кількість відвідувачів й через страх бути затриманим у церкві або навіть депортованим до Німеччини, побоювання виявити себе віруючим з огляду на можливе повернення радянської влади. Однак головною причиною того, чому багато сільських мешканців не відвідували церкву, була байдужість. Більшість чоловіків і жінок, які народилися і виховувалися за радянської влади, а також молодь дотримувалися атеїстичних поглядів. Багато селян середнього віку допомагали відбудовувати церкви, проте робилося це передусім з почуття солідарності, а не з релігійних переконань. Та й не всі селяни літнього віку відвідували церковні відправи. Оскільки окупанти намагалися використовувати священників у своїх інтересах, вимагали від них спонукати парафіян до співпраці з німцями, шпигувати за молоддю, то нерідко їх ставлення до виконання таких вимог впливало на відвідування церкви з боку парафіян.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що в період нацистської окупації в українському селі мав місце унікальний феномен відродження релігійного життя. Будучи спричинений трагічними реаліями воєнного лихоліття він знайшов свій вияв у масовому розповсюдженні релігійних настроїв і релігійної обрядовості серед сільських мешканців, відбудові та відкритті нових сільських церков. Разом із тим, під час відродження релігійно-церковного життя мали місце суперечливі реалії, пов'язані з обмеженнями щодо дій парафіян з боку окупантів та байдужістю до релігійних переконань значної частини селян.

Список використаної літератури та джерел:

1. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943 – 1946 / О.Є. Лисенко. – К. : Вид-во Ун-ту історії України НАНУ, 1998. – 404 с.
2. Волошин Ю.В. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941 – 1944 рр.) / Ю.В. Волошин. – Полтава: [б. в.], 1997. – 126 с.
3. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 107 – 119.
4. Лисенко О.Є. Релігійне життя в Україні (1941 – 1945) / О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник // Україна в Другій світовій війні : погляд з XXI ст. У двох книгах. – К. : Наукова думка, 2011. – Кн. друга. – С. 177–230.
5. Беркгоф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації / К. Беркгоф // Укр. іст. журн. – 2005. – № 3. – С. 16–36 та ін.
6. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 1. – Спр. 46.

References

1. Lysenko O. Ye. Church life in Ukraine. 1943 – 1946 / O. Ye. Lysenko. – K. : Publ. House of the University of History of Ukraine NANU, 1998. – 404 p.
2. Voloshyn Yu. V. Ukrainian Orthodox church during the years of Nazi occupation (1941 – 1944 pp.) / Yu. V. Voloshyn. – Poltava: [b. v.], 1997. – 126 p.
3. Hordiyenko V. V. Nazi regime and Orthodox denominations in Ukraine / V. V. Hordiyenko // Ukr. hist. journ. – 1998. – № 3. – P. 107 – 119.
4. Lysenko O. Ye. Religious life in Ukraine (1941 – 1945) / O. Lysenko, M. Mykhailutsa, I. Poyzdnyk // Ukraine in World War II : A view from XXI cent. In two volumes. – K. : Naukova dumka, 2011. – Vol. II. – P. 177–230;
5. Berkhof K. Was there religious revival in Ukraine under Nazi occupation / K. Berkhof // Ukr. hist. journ. – 2005. – № 3. – P. 16–36 etc.
6. CSASPAU. – F. 3206. – Op. 1. – P. 46.

O.H. Perehrest

RELIGIOUS LIFE IN UKRAINIAN VILLAGE UNDER NAZI OCCUPATION

Introduction. One of the topical tasks of national historical science is to study history of everyday life of Ukrainian socium during the Second World War.

Purpose. In this context, the **purpose** of the stated abstract is to analyze the characteristic features of religious life Ukrainian village under Nazi occupation.

Methods. The complex of the general cognitive scientific and specific methods had been employed in course of writing the abstract.

Results. It has been proved that during the war and especially under occupation religious sentiments spread and religious life had been revived in Ukrainian villages: mass religious rites were carried out, due to efforts of communities many temples were rebuilt and new ones were built; public or commercial buildings were adapted for worship services, schools established the study of God's Law. Pious parishioners donated money for church needs, they also brought preserved ecclesiastical paraphernalia to church. Increase of the number of villagers who felt the need of religion was primarily due to the fact that by prayers and appeals to God they hoped to protect their relatives from death and improve the situation of their daily life.

Occupation authorities allowed the activity of the Church in order to reach positive public attitude, but at the same time they did not care of parishioners restricting activities of churches. They prohibited celebration of Orthodox holidays during agricultural works. Because of German prohibitions and fear of being punished for their violation, invaders' attempts to use priests for encouraging parishioners to cooperate with the occupation authorities, indifference to religious beliefs and fears to reveal themselves as believers considering the possible return of Soviet power many peasants did not attend church.

Originality. Scientific originality of the results of this research is to expand and specify information on the definite issues that had been previously published.

Conclusion. The analysis shows that during Nazi occupation Ukrainian village witnessed unique phenomenon of the revival of religious life. Being caused by the tragic realities of the war years it had found its expression in mass spreading of religious sentiments and religious rites among rural residents, rebuilding and opening new village churches. However, in the process of revival of religious life and church there were controversial realities associated with the invaders' restrictions on parishioners' actions and indifference to religion on behalf of a large part of peasants.

The material contained in the abstract expands knowledge in this segment of the history of Ukrainian village, but its further investigation is necessary and urgent.

Селянство в умовах раннього нового часу і ринково- капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX – початку XX ст.

УДК 334.012.34 «1920/1930» (477.82) (066)

В. В. Вісин

доктор історичних наук, доцент кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства Луцького національного технічного університету

РОЗВИТОК РІЛЬНИЧО-ТОРГІВЕЛЬНИХ КООПЕРАТИВІВ У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

У статті проаналізовано діяльність рільничо-торгівельних кооперативів Волинського воєводства в 20–30-х роках XX ст. Показано їх кількісну і якісну динаміку. Висвітлено напрями й особливості роботи товариств в умовах польської державності.

Ключові слова: кооперація, рільничо-торгівельні кооперативи, Окружний союз рільничих і зарібково-господарських кооперативів, Волинське воєводство, Республіка Польща.

Постановка проблеми. В умовах ринкової економіки кооперація має плідне майбутнє, тому актуальним є звернення до вивчення історії української кооперації. У міжвоєнний період кооперація Волині розвивалася на справжніх кооперативних принципах, в умовах ринку та доволі ліберального кооперативного законодавства Другої Речіпосполитої. Відтак, необхідність дослідження заявленої теми зумовлена насамперед тією значною роллю, яку відігравали рільничо-торгівельні товариства у житті місцевого населення Волинського воєводства. Вивчення досвіду їх функціонування допоможе уникнути прорахунків у роботі сучасних кооперативних товариств.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографії головна увага більшості дослідників зосереджена на аспектах розвитку західноукраїнських кооперативних товариств загалом, а діяльність рільничо-торгівельних кооперативів окремих регіонів фактично залишилися поза увагою. Останнім часом науковці зацікавилися проблемами розвитку сільськогосподарської кооперації, свідченням чого є праці С. Гелея [1], Я. Шабали [2], В. Чайковського [3], З. Струк [4], Г. Голуб [5], Т. Вісиної [6]. Однак, незважаючи на великий дослідницький доробок, досліджень, присвячених волинській рільничо-торгівельній кооперації міжвоєнного періоду, сьогодні практично немає.

Мета. Метою статті є дослідження розвитку рільничо-торгівельних кооперативів Волинського воєводства в 20–30-х роках XX ст.

Виклад основного матеріалу. Сільськогосподарська торгівля на кооперативних засадах у західних районах Польщі була налагоджена ще до Першої світової війни й здійснювалася за трьома основними напрямками: а) задоволення особистих споживчих потреб селянина й потреб його господарства; б) збут сільськогосподарської сировини, переважно коренеплодів; в) збут сільськогосподарської продукції, цілковито або частково готової до безпосереднього споживання. У північно-західних воєводствах у повоєнний період зацікавлення селянства галуззю торгівлі та спрямовані в цьому напрямі починання стосувалися передусім сфери задоволення споживчих потреб селян і частково сфери виробничих потреб сільського господарства. Натомість сфера збуту сільськогосподарських продуктів, навіть тих, продукція яких значно перевищувала власне споживання, перебувала в руках великої кількості приватних посередників із низьким рівнем культури й техніки торгівлі.

Існуючі у 1920-х роках на Волині рільничо-торгівельні кооперативи займалися лише одностороннім продажем промислових товарів і продуктів сільського господарства серед селян. Не маючи власного капіталу, ці товариства у своїй діяльності опиралися переважно на кредити й зовсім не займалися збутом сільськогосподарської продукції. У 1923 – 1929 рр. їх кількість зросла з чотирьох до 35 [7, 68; 8, 74–75].

Із початком світової економічної кризи обігові кошти рільничо-торгівельних кооперативів були заморожені й багато товариств опинилося в безвихідному стані. Доробок довоєнних та повоєнних починань у цій сфері цілковито знищено. Занепад сільськогосподарських торгових організацій посилив недовіру широких селянських верств до якого-небудь колективного об'єднання, зокрема до кооперації. Цю недовіру, підтримувану в селянських колах приватними монополістами у сфері сільської торгівлі, не зуміли здолати навіть великі розміри різниці між цінами виробника та цінами, сплаченими споживачами за сільськогосподарські продукти, проданими на внутрішньому ринку. Споживач переважно сплачував подвійну суму, із якої більшу частину отримував посередник. Небажання селян опановувати кооперативну сільськогосподарську торгівлю пояснювалося не лише недовірою до кооперації, а й убогістю селянської верстви, яка не могла зібрати мінімальний власний капітал кооперативу, а також нестачею практично підготовлених фахівців із сільської торгівлі.

Скрутне становище рільничо-торговельних кооперативів посилювало недосконале законодавство з ліквідації заборгованостей. Згідно з розпорядженням Президента Польщі про конвертацію й упорядкування селянських заборгованостей від 24. 10. 1934 р., ці товариства виключено з «групи інституцій організованого кредиту» та переведено до групи «приватних кредиторів». Вони мусили застосувати для боржників 14-річне відтермінування сплати боргів і понизити їх опроцентування до 3 % річних. Також ці кооперативи позбавляли права розміщення конверсійних вкладів зі своїми боржниками й користування послугами Акцептаційного банку та Казначейства з питань витрат на боржників і пониження опроцентування. Законодавче замороження найбільшої позиції активів рільничо-торговельних кооперативів на 14 років, а згодом продовження терміну до 18 років спричинило тривалу ліквідацію занедбаних кооперативів, а також неможливість активної діяльності міцних кооперативів та їхніх поручителів. Це було найбільшою проблемою, оскільки не можна переходити до організації сільськогосподарської торгівлі за допомогою кооперативів без попереднього усунення з терену занедбаних кооперативів, які паралізують своєю працею всі зусилля кооперативних організацій.

Із передкризової доби на Волині залишилося шість рільничо-торговельних кооперативів: 1) повітовий рільничо-торговий кооператив у Дубно; 2) кооператив «Рільник» у Здолбунові; 3) комунальний рільничо-торговий кооператив у Рівному; 4) торговий синдикат землевласників Волині в Луцьку; 5) рільничо-торговий кооператив у Горохові; 6) кооператив «Рільник» у Володимирі [9]. Після прийняття в Польщі у 1934 р. нового кооперативного закону вони потрапили під юрисдикцію волинського філіалу польського Союзу рільничих і зарібково-господарських кооперативів (СР і ЗГК). Із початку утворення Союз намагався змінити кризовий стан рільничо-торговельних кооперативів за допомогою: 1) пункту кооперативного закону щодо ліквідації занедбаних товариств; 2) розпорядження про конверсію й упорядкування селянських боргів методом переведення рільничо-торгових кооперативів до групи інституцій організованого кредиту та уможливлення на цій основі ліквідації заборгованості на умовах для вказаних інституцій; 3) надання права рільничо-торговим кооперативам розміщувати добровільні конвертаційні вклади з боржниками й кредиторами та користуватися послугами Акцептаційного банку. Незалежно від цього вийшло розпорядження Президента Польщі про пільги зі сплати заборгованості селянських господарств і сільськогосподарських підприємств та інституцій у державних банках. Рільничо-торговельним кооперативам надавалася можливість погасити борги й отримати готівкові та товарні кредити на фінансове оздоровлення з «фонду заборгованості» в Державному сільськогосподарському банку.

Задля відродження цього типу кооперативів СР і ЗГК змінив напрями їхньої діяльності. Зокрема, сформульовано завдання із закупівлі коренеплодів, збіжжя й іншої сільськогосподарської продукції для військових потреб та на експорт:

– існуючі й новостворені рільничо-торговельні кооперативи мусять рівнозначно забезпечувати потреби рільництва в товарах, необхідних для власного

та господарського споживання, а також організовувати закупівлю коренеплодів і збіжжя;

– збут сільськогосподарської продукції, крім роздрібного, на внутрішньому й зовнішньому ринках мусить відбуватися за посередництвом союзних центрів;

– рільничо-торговельні кооперативи повинні створюватися при залізничних станціях у місцевостях, які є центрами пропозиції сільськогосподарської продукції;

– при залізничних відгалуженнях, згідно з вимогами зернових гільдій та військових інтендантур, кооперативи повинні мати елеватори й склади, прилаштовані для відправлення збіжжя;

– членами кооперативів, крім фізичних осіб, повинні бути існуючі навколо кооперативи (кредитні, молочарські споживчі тощо), комунальні каси, сільськогосподарські організації тощо;

– у місцевостях, у яких немає відділів чи складів Союзу «Сполем», рільничо-торговельні кооперативи повинні здійснювати оптову торгівлю споживчо-колоніальними товарами із сільськими рільничо-споживчими кооперативами;

– закупівля сільськогосподарських продуктів від селян повинна відбуватися безпосередньо сільськими рільничо-споживчими кооперативами;

– окружні союзи мають займатися впорядкуванням справ кооперативів, які раніше належали до інших ревізійних союзів [10, 51].

У 1935 р. проведено низку з'їздів і кооперативних нарад представників рільничо-торгових товариств, на яких оголошено означені завдання, організаційні засади, методи праці, а також способи й умови налагодження роботи рільничо-торговельних кооперативів. Так, 12 травня 1935 р. у Рівному відбувся з'їзд представників кооперативів із питань торгівлі збіжжям. На ньому був присутній директор волинського філіалу СР і ЗГК С. Понцет. Вирішено організувати на Волині бюро продажу. Також порушено питання в справі заснування центру рільничих кооперативів і проекту побудови елеваторів, що зменшило б торговельні видатки окремих товариств та захопило більшу частину ринку зерна на Волині [11, 156]. Крім того, у кінці 1934 р. й на початку 1935 р. у Волинському воєводстві створено такі рільничо-торгові кооперативи: 1) «Збут» у Рівному (річний обіг – 30 000 зл.); 2) рільничо-торговий кооператив сільськогосподарських продуктів у Кременці (220 000 зл.); 3) «Самопоміч» у Луцьку (147 000 зл.); 4) кооператив сільськогосподарських продуктів у Ковелі (145 000 зл.); 5) чеський рільничо-торговельний кооператив у Рівному [9]. Однак протягом усього міжвоєнного періоду відчувався брак рільничо-торгових кооперативів у трьох північних повітах Волинського воєводства (Любомльському, Костопільському й Сарненському).

Недостатня кількість фінансів та оборотних засобів – основні труднощі в рільничо-торговій кооперації Волині. Власні й резервні фонди становили 19% балансової суми. Стан окремих кооперативів був досить різним – від товариств із додатним до товариств із від'ємним балансом. Водночас існувало ще багато інших проблем. Одна з них – це діяльність посередників між виробником і споживачем. Вони навмисне піднімали ціни в тих місцевостях, де працювали кооперативи, змушуючи їх ліквідуватися; не допускали до них рільників,

диктували своє монопольне становище, не узгоджуючи ціни з ринком. У цей період відчувався брак технічних засобів, що не давало змоги розвинути діяльність кооперативів на місцях.

Однією з труднощів були надмірні адміністративні й торгові витрати кооперативу. Чим менші обіги товариства, тим важче було оплачувати роботу персоналу, який отримував постійну зарплату, незалежно від доходів кооперативу. Потрібно було поставити видатки на персонал у залежність від прибутків товариства, що підняло б його зацікавленість у розвитку кооперації. Відчувалася нестача висококваліфікованих керівників, ознайомих із торговельною справою. Тому Міністерство сільського господарства й сільськогосподарських реформ виділило кілька стипендій слухачам вищих рільничих і торгових шкіл для відбуття практики у сфері організації збуту сільськогосподарських продуктів [12]. І нарешті не існувало ще належного контакту між рільничо-торговою та споживчою кооперацією. Його зміцнення мало позитивно вплинути на врегулювання обміну сільськогосподарськими продуктами, а також зблизити виробника зі споживачем.

Рільничо-торговельні кооперативи не охопили широких мас. Вони спиралися здебільшого на членів гміни та районні кооперативи й працювали за рахунок чужих капіталів. Кількісні показники цих товариств протягом другої половини 30-х років особливо не змінилися, однак обіги, починаючи з 1934 р., постійно зростали. У 1934 р. вони становили 3 321 173 зл., у 1935 р. – 4 714 262 зл., а в 1936 р. – аж 7 859 917 зл. [13, 18]. У 1936 р. тільки два кооперативи не торгували збіжжям. Один кооператив у Крем'янці започаткував торгівлю толокняним волокном. Асортимент продукції, якою торгували рільничо-торговельні кооперативи, був доволі різноманітним: збіжжя, насіння, штучні добрива, концентровані корма, паливо, машини й с/г знаряддя, споживчі й колоніальні товари тощо [14].

Зростанню обігів товариств особливо сприяла програма побудови елеваторів, започаткована Волинською рільничою палатою в 1935 р. Ухвалений план побудови зерносовищ упроваджували повитові відділи, які виділяли для цього необхідні кредити. З осені 1936 р. елеватори передавалися кооперативам для користування. Із кредитів, інвестованих у 1937 р., побудовано вісім елеваторів у Луцьку, Ковелі, Рівному, Дубно, Крем'янці, Ловцях, Шумську, Горохові загальною місткістю 6000 т [15, 52]. Обіги цього виду кооперації на Волині зросли майже удвічі, сягнувши в 1937 р. майже 15 млн зл. Кооперативи в Крем'янці, Дубно, Рівному та Луцьку навіть відігравали роль регулятора цін на сільськогосподарські продукти. 18 січня 1938 р. відбулася конференція рільничо-торгових кооперативів Волині, на якій підсумовано їх діяльність у другій половині 1930-х років й окреслено нові завдання [16]. Відзначено, що товариства почали працювати з прибутком. Загалом зауважимо, що рільничо-торгові кооперативи зробили значний крок, оскільки до цього не розраховували на власний капітал і їхня фінансова ситуація вимагала оздоровлення.

Висновки. У процесі розвитку сільськогосподарської торгівельної кооперації змінився тип селянського господарства. З багатогалузевого воно

перетворилося на товарне, монокультурне, спеціалізоване ринкове господарство. Налагодження роботи держави, ревізійного Союзу з низовими кооперативними товариствами сприяло створенню умов для проведення ефективних та результативних збутових операцій, які через обмеженість економічних і організаційних можливостей не могли бути доступними для окремих кооперативів, а тим більше для індивідуальних селянських господарств. Діяльність рільничо-торгівельної закупівельно-збутової кооперації у 20-х – 30-х роках XX ст. була важливим фактором розвитку аграрного сектору економіки Волині. Глибоко демократичний її характер дав змогу налагодити роботу різних ділянок господарства, підготував кооперацію до виробничої діяльності.

Список використаної літератури та джерел:

1. Споживча кооперація України. Від зародження до сьогодення : монографія / за заг. ред. С. Гелея. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2013. – 976 с. ; 650 ілюстр.
2. Шабала Я. З історії господарювання волинських селян за Польщі (1921–1939 рр.) / Я. Шабала, Г. Прихода. – Луцьк : Надстир'я, 2001. – 96 с.
3. Чайковський В. Ф. Сільськогосподарська кооперація в Західній Україні. 1920–1939 рр. : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.07.02 – Економіка сільського господарства; 08.01.04 – Економічна історія та історія економічної думки / Володимир Федорович Чайковський ; Терноп. акад. нар. госп. – Тернопіль, 1995. – 24 с.
4. Струк З. І. Українські виробничо-торгівельні кооперативи в Західній Україні (1921–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – Історія України / Зоряна Ігорівна Струк ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2001. – 18 с.
5. Голуб Г. М. Кооперативний рух в Західній Україні (1918–1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.03 – Економіка та управління національним господарством / Галина Миколаївна Голуб ; КДУ ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 1994. – 20 с.
6. Вісина Т. М. Український кооперативний рух у Волинському воєводстві в 20–30-х роках XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 – історія України / Тетяна Миколаївна Вісина ; НАН України. Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 20 с.
7. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydania II. 1923. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1924. – 224 s.
8. Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. – Rok wydawnictwa VII. 1929. – Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1929. – 663 s.
9. Новий напрямок діяльності рільничо-торговельних кооперативів // Рільник. – 1935. – 10 листоп. – Ч. 21 (34). – С. 347–348.
10. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok. – Warszawa, 1936. – 72 s.
11. Кооперативний з'їзд у Рівному // Рільник. – 1935. – 25 трав. – Ч. 10 (23). – С. 155–157.
12. Рільник. – 1936. – 10 трав. – Ч. 18 (509). – С. 4.
13. Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9., спр. 4832, 20 арк.
14. Висліди праці рільничо-споживчих кооперативів на Волині // Рільник. – 1938. – 12 квіт. – Ч. 15 (111). – С. 189–192.
15. Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok. – Warszawa, 1938. – 116 s.
16. Обороти рільничо-торговельної кооперації на Волині // Рільник. – 1938. – 18 січ. – Ч. 3 (99). – С. 36.

References

1. Heley, S. (ed.) (2013) *Spozhyvcha kooperatsiya Ukrayiny. Vid zarodzhennya do s'ohodennya* - Consumer cooperation Ukraine. From inception to present day. Lviv (in Ukrainian).
2. Shabala, Ya. (2001) *Z istoriyi hospodaryuvannya volyns'kykh selyan za Pol'shchi (1921–1939 rr.)* - From the history of economic Volyn peasants of Poland (1921–1939 years). Lutsk (in Ukrainian).
3. Chaykovs'kyi, V. F. (1995) *Silskohospodarska kooperatsiya v Zakhidniy Ukrayini. 1920–1939 rr.* - Agricultural cooperatives in western Ukraine. 1920–1939. Summary of a PhD thesis. Ternopil (in Ukrainian).
4. Struk, Z. I. (2001) *Ukrayins'ki vyrobnyuo-torhiveli Neni kooperatyvy v Zakhidniy Ukrayini (1921–1939 rr.)* - Ukrainian Production and Commercial Cooperatives in Western Ukraine (1921–1939). Summary of a PhD thesis. Lviv (in Ukrainian).
5. Holub, H. M. (1994) *Kooperatyvnyy rukh v Zakhidniy Ukrayini (1918–1939 pp.)* - The cooperative movement in Western Ukraine (1918–1939). Summary of a PhD thesis. Kiev (in Ukrainian).
6. Vysyna, T. M. (2002) *Ukrayins'ki kooperatyvnyy rukh u Volyns'komu vojevodstvi v 20–30-x rokax XX st.* - Ukrainian co-operative movement in Volhynia in the 20s – 30s of the 20th c. Summary of a PhD thesis. Lviv (in Ukrainian).
7. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* - Yearbook of Statistics of the Republic of Polish (1923). Warsaw (in Polish).
8. *Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej* - Yearbook of Statistics of the Republic of Polish (1929). Warsaw (in Polish).
9. *Ril'nyk (1935) Novyy naprjamok dijalnosti rilnycho-torhovelanykh kooperatyviv* - The new direction of agriculture and trade co-op. 10 Nov. part 21 (34). p. 347–348. (in Ukrainian).
10. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1935 rok* - Report of the Union of Agricultural Cooperatives and gainful economic R. P. for 1935 years (1936). Warsaw (in Polish).
11. *Ril'nyk (1935) Kooperatyvnyy zjazd u Rivnomu* - The Co-operative Congress in Rivne. 25 May. Part 10 (23). p. 155–157. (in Ukrainian).
12. *Ril'nyk - The farmer.* (1936). 10 May. Part 18 (509). p. 4. (in Ukrainian).
13. Fund 46. Description 9. Case 4832. - State Archives of Volyn region. Lutsk.
14. *Ril'nyk (1938) Vyslidy praci rilnycho-spozhyvchykh kooperatyviv na Volyni* - Results will work agriculture and consumer cooperatives in Volyn. 12 April. part 15 (111). p. 189–192. (in Ukrainian).
15. *Sprawozdanie Związku Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-gospodarczych R. P. za 1937 rok* - Report of the Union of Agricultural Cooperatives and gainful economic R. P. for 1937 years (1938). Warsaw (in Polish).
16. *Ril'nyk (1938) Oboroty rilnycho-torhovelanoji kooperaciji na Volyni* - Turnovers agriculture and trade cooperation in Volyn. 18 January. Part 3 (99). p. 36. (in Ukrainian).

V. V. Visyn

DEVELOPMENT OF FIELD-CROP-POINT-OF-SALE COOPERATIVE STORES IN THE VOLYN PROVINCE

Introduction. In a market economy, cooperation is fruitful future, so is urgent appeal to the study of the history of cooperation. In the interwar period Volyn develop cooperation in the try cooperative principles in the marketplace and rather liberal cooperative legislation of Second Polish Republic. The need for research claimed topic due to the significant role played by agriculture and trading company in the life of the local population of Volyn province. Studying the experience of their operation will help to avoid mistakes in the modern co-operative societies.

Purpose. Explore the development of agriculture and trade cooperatives Volyn province in the 20–30 years of the

twentieth century. Analyze their quantitative and qualitative dynamics. Highlight key trends and features work in the Polish state.

Results. Existing in the 20s in Volyn commercial agriculture and cooperatives engaged exclusively one-sided selling industrial goods and agricultural products of farmers and does not engage in sales of agricultural products. Since the beginning of the global economic crisis, working capital agriculture and trade cooperatives have been frozen and many companies were in a desperate state. Developments pre-war and post-war initiatives in this sphere entirely destroyed. The plight of agriculture and trade cooperatives increased the imperfect legislation to eliminate debts. After the world economic crisis in 1929 there were only six agriculture and trade cooperatives in Volyn of the 35 cooperatives.

Following the adoption in Poland in 1934 of a new cooperative law, they come under the jurisdiction of Volyn branch of the Polish Union of field crops and business cooperatives. Union adopted a program of reform of this kind of cooperation. He took measures to restructure debt, adjusted the purchase and sale of agricultural products for military needs and for export, approved a plan to build elevators. There are new cooperatives, as a result. The product range, which traded commercial agriculture and cooperatives, was quite varied: wheat, seeds, artificial fertilizers, concentrated feed, fuel, machinery, consumer and colonial products and so on. In the second half of the 30s, commercial agriculture and cooperatives began to operate at a profit.

Originality. The first time the commercial activities of agriculture and cooperatives in Volyn 20–30 years of the twentieth century, analyzed the positive and negative effects of activities.

Conclusion. In the development of the agricultural trade cooperation has changed the type of farm. It has become a commodity, monoculture, specialized market economy with diversified. Cooperation State Audit Union of cooperatives helped create the conditions for effective and efficient sales transactions that because of the limited economic and organizational capacity could be made available to individual co-operatives, and especially for individual farms. Agriculture and trade cooperation in the 20–30 years of the twentieth century was an important factor in the development of the agricultural sector Volyn, helped organize the work of different parts of the economy, cooperation prepared for productive activities.

УДК 94(477.5): 63 «18/19»

О. В. Крупенко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

ТОВАРИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ЛІВОБЕРЕЖНИХ ГУБЕРНІЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ

Статтю присвячено вивченню соціально-економічної історії періоду пореформеної модернізації. Автором на основі значного статистичного матеріалу проаналізовано особливості ринкових перетворень у аграрній сфері на території Полтавщини й Чернігівщини, виявлено регіональну специфіку. З'ясовано, що товаризація сільського господарства призвела до розвитку промислового підприємництва, яке посилило попит на зернові та технічні культури.

Ключові слова: Лівобережна Україна, модернізація, сільське господарство, товарне виробництво, земельний ринок, промислове підприємництво.

Постановка проблеми. Пореформений період став часом змін, які охопили практично всі сфери життя українських земель. Ліквідація кріпосництва

спричинила трансформацію системи політичних і економічних відносин, поступове формування нової соціальної структури, зміну психології поведінки людей. Реформи породжували конфлікт між патріархальними цінностями і новими, що проявлялися у більших або менших протиріччях влади і суспільства, різних соціальних груп. Селяни набували статусу суб'єкта цивільно-правових відносин, ставали вільними, могли купувати, володіти і продавати рухоме й нерухоме майно, вільно торгувати, вести підприємницьку діяльність, найматися на різні роботи без дозволу поміщика, переходити в інші стани. Реформи частково зруйнували общинне землеволодіння і прискорили становлення приватного сільського господаря й відповідно – товарно-грошових відносин у виробництві, переведення поміщицьких та заможних селянських господарств на ринкові засади і посилення зв'язків із промисловістю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На нашу думку, важливо сьогодні говорити не лише про загальні тенденції, а на основі нових методологічних підходів відтворити регіональні особливості життя земель, особливо у період складних трансформацій, що суттєво змінили як господарство, так і суспільство. У колективній праці «Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914)» [1] проаналізовано процеси інтеграції аграрного сектору України в світовий продовольчий ринок, розкрито особливості формування капіталістичної економіки. Розвиток господарства на українських землях в історичній ретроспективі знайшов відображення у спільній монографії «Економічна історія України» [2]. Плідно в цьому напрямі працюють В. Шапаренко, В. Машенко, В. Половець, В. Качмала [3]. Вдалу спробу вивчення становлення і розвитку підприємництва у сільському господарстві доби капіталістичної модернізації здійснила у докторській дисертації Н. Романюк [4].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу комплексу документальних джерел, статистичних матеріалів та наукової літератури дослідити особливості товаризації аграрної сфери у Полтавській та Чернігівській губерніях.

Вислаз основного матеріалу. Селянська реформа 1861 р. започаткувала епоху великих реформ 60 – 70-х рр. XIX ст., які спричинили не лише доволі динамічний розвиток промислового підприємництва, але й кардинально змінили всі сфери економічного й суспільно-політичного життя Російської імперії. Становлення нових ринкових відносин найінтенсивніше проходило в промисловості й торгівлі, повільно та із запізненням у аграрній сфері. Лише на початок 1880-х рр. припадає формування вітчизняного земельного ринку в Наддніпрянщині, який багато в чому визначив динаміку розвитку промислового підприємництва й пріоритетних галузей української економіки.

Реформи Олександра II спричинили зацікавленість торговців і підприємців Європи у створенні власного бізнесу в імперії. Вони обговорювали соціально-економічні проблеми пореформеної Росії: причини та наслідки ліквідації кріпацтва; руйнацію общинного землеволодіння й розвиток товарного сільськогосподарського виробництва. З цього приводу висловлювалися різні думки, але більшість вважала, що головна причина

селянської реформи – це не скрутне становище селян, а боротьба царя з поміщиками і чиновниками як основним гальмом ефективного розвитку економіки. Англійський мандрівник В. Діксон згадував: «Реформи Олександра II створили передумови для того, щоб Росія була вільною, а міста й села стали розвиватися за європейським зразком» [5, 145]. Іноземці позитивно оцінювали результати економічних перетворень, хоча й відзначали їх незавершеність, непослідовність і суперечливість. Недоліками усіх реформ вважали такі: збереження общинного землеволодіння, високі державні податки, чисельний бюрократичний апарат, а також низький освітній і загалом культурний рівень селян, їхнє невміння та небажання пристосовуватися до нових умов ринку.

У другій половині XIX ст. Полтавська і Чернігівська губернії були типовими аграрними регіонами України. Один із 22 законодавчих актів Сенату «Местное положение о поземельном устройстве крестъян, водворенных на помещичьих землях в губерниях Малороссийских: Черниговской, Полтавской и части Харьковской» встановлював розмір викупу землі, що значно перевищував існуючі ціни, запроваджував розміри душевого наділу. Це не сприяло розвитку ринкового господарювання. На одну особу із складу колишніх державних селян у Чернігівській губернії припадало 3 дес., а у Полтавській – 2,6 дес. [6, 134–135]. Як наслідок, безземельні господарства на Лівобережжі становили 21%. Із трьох видів землеволодіння в Україні: подвірне, общинне та особисте, – у Полтавській і частині Чернігівської губерній було поширене подвірне, коли земля, що переходила громаді після звільнення, ділилася на ділянки, які передавалися у власність селянських родин. Натомість, найбільше сприяло розвитку товарного господарювання особисте володіння землею. У подвірному володінні селян Лівобережжя перебувало 3093,8 тис. дес. землі, що становило 43,1% загальної площі.

У пореформені роки селянські господарства Полтавщини і Чернігівщини зміцнили економічний потенціал, розширили площу орної землі, яка в Україні найбільшилася майже наполовину. Проте, Полтавська губернія мала практично один із найнижчих земельних запасів на рев'язку душу – 1,67 дес., тоді як у Чернігівській – 2,19; у Харківській – 1,86; у Херсонській – 2,8; у Подільській – 1,42; у Київській – 1,40 [7, 52]. Можна погодитися з думкою окремих дослідників, що така ситуація є наслідком високої щільності населення Полтавщини, а також існування численних козацьких і хуторських господарств із значними наділами землі. Козаки не сплачували викупних платежів, що дозволило їм легко скуповувати дворянські землі. Загалом 43,4% козаків Полтавської губернії володіли 1.826.300 дес. (41,83%), а 44,4% селян – 1.163.200 дес. або 26,64%. Найбільше козацького землеволодіння було у Зінківському (63,38%), Кобеляцькому (57,74%), Лубенському (57%), Миргородському (56,38%), Лохвицькому повітах (53%) [8, 175–176]. Крім того, не можна відкидати той факт, що головними монополістами на аграрному ринку залишалися великі поміщики: герцог Мекленбург - Стрілицький (58 тис. дес. у Полтавському та Костянтинівському повітах), князь Кочубей (35 тис. дес. у Полтавському, Прилуцькому, Пирятинському

повітах) і княгиня Кантакузіна (18 тис. дес. у Золотоніському), які були зацікавлені у розширенні земельних володінь для забезпечення своїх підприємств сировиною.

Аналіз економічного розвитку свідчить, що домінуючим залишалося сільське господарство, яке, незважаючи на суперечливі тенденції в проведенні реформ, поступово збільшувало обсяги продукції, що відповідно розширювало аграрний ринок. Земельний сектор, за оцінками самих урядовців, залишався «найголовнішою сферою прикладання праці основної маси населення». Наповнення державного бюджету імперії також переважно залежало від прибутків сільського господарства, його зв'язків із внутрішніми й зовнішніми ринками, оскільки надходження іноземної валюти і митних зборів визначалися продажем за кордоном у величезних обсягах українських зернових, цукру, спирту, а також продуктів тваринництва і птахівництва, тютюну, деревини. За офіційними даними, землеробство давало близько двох третин національного багатства – не менше 9 млрд. крб. від загальної річної його вартості у 15 млрд. крб. Великою була частка сільськогосподарського виробництва українських селян, які дали аграрної продукції у 1909–1913 рр. на 2 млрд. крб., з яких товарної – на 694,26 млн. крб. [9, 8-9].

Попри всю значущість ринкового сільського господарства, держава не надто опікувалася розвитком цієї прибуткової галузі. Відповідні урядові інстанції гальмували формування товарних відносин в аграрному секторі, що породжувало серйозні проблеми у розвитку промислового підприємництва. Основними з них були такі: суперечливий характер реформ, недостатнє фінансування, незабезпеченість освіченими спеціалістами у сфері сільського господарства, відсутність чіткого плану дій влади, спрямованого на реорганізацію селянських господарств і земельних відносин, створення кооперативних організацій, реформування місцевого самоуправління. Натомість, ініціативність й активність громадськості часто не мала підтримки серед урядовців, а навіть стримувалась і не допускалась. Підтвердженням цього є численні клопотання земств Полтавської і Чернігівської губерній, в яких порушувалися питання необхідності розробки ефективних заходів для переорієнтації господарства на ринкові умови господарювання, закладання основ індивідуального приватного землеволодіння, формування нової структури торговельних відносин. Представники громадськості вивчали економічну прибутковість приватних, селянських і міських господарств, а також детально обстежували і контролювали використання землі власниками як одиниці оподаткування, з метою отримання додаткової інформації про економічне положення населення краю. Оскільки основна частина орної землі Полтавської і Чернігівської губерній була зайнята під посівами зернових культур, земства докладали зусилля для удосконалення і зміни в структурі й агротехніки посівних площ на користь тих, що користувалися попитом на ринку або були сировиною для галузей переробної промисловості [10, 12-14]. Головними зерновими культурами були: пшениця, жито, ячмінь і овес. Саме яра пшениця визначала в основному структуру посівних ділянок більшості українських губерній.

Еволюція земельного ринку й товарного сільськогосподарського виробництва в Україні протягом другої половини XIX – початку XX ст. були найбільш плідними і успішними у 1880-ті – 1890-ті рр., коли спостерігалось інтенсивне перетворення землі в товар, зростала кількість укладених торгово-поземельних угод, а також вартість землі та продукції. Удосконалювалася агротехніка землеробства й відповідно збільшувалися площі посіву зернових культур на Лівобережжі: пшениці на 42%, вівса – 20,7%, ячменю – 20,5%, а також технічних культур, особливо цукрового буряку, картоплі, тютюну, конопель і льону. У селянських господарствах Полтавської губернії під житом було зайнято 33% посівних площ, ярою пшеницею – 21%, ячменем – біля 16,5%, вівсом і гречкою – 8–9%. Зросла середньорічна урожайність основних культур, зокрема жита з 44–47 пудів із десятини до 80–93; озимої пшениці – з 45–50 до 80–86; ярої пшениці – з 45–47 до 70 [11, 7-9].

Аналогічною була ситуація і в сусідній Чернігівській губернії. На основі статистичних даних ЦСК МВС можна говорити про те, що кількісне зростання продукції не означало збільшення попиту і цін [12]. Реальні прибутки, що отримували селянські й поміщицькі господарства, суттєво різнилися. Важливу роль відігравали такі чинники, як витрати на виробництво, що включали працю селянина, оплату найманої сили, використання реманенту, залежність від ринку. Розвиток товарного сільськогосподарського виробництва, а відповідно промислової переробки його продукції, стримували незадовільний рівень організації експортної торгівлі в Російській імперії, а також відсутність належної ринково-промислової інфраструктури. Це створювало додаткові труднощі для селянина, який, збираючи гарний врожай, не міг вигідно продати хліб і забезпечити нормальні умови життя для своєї родини і розвитку підприємництва. Полтавщина посідала 7 місце серед 30 губерній, які мали надлишок головних зернових культур. Протягом 1883–1887 рр. пересічно він становив 15.452 тис. пудів. Якщо брати у грошовому еквіваленті, то сума збитків для приватних господарств, які вирощували жито, становила – 6.025 крб., пшеницю – 5.687, вівса – 1.510, ячменю – 1.861 крб. Для селянських дворів ситуація була гіршою: жита – 6.335 крб., пшениці – 5.707, вівса – 1.830, ячменю – 3.678 крб. [13, 135–137]. Це є свідченням відсутності належної кількості промислових підприємств з переробки продуктів сільського господарства.

Розвиток промислового підприємництва призвів до зростання ринкового попиту на сільськогосподарську продукцію, особливо технічних культур, а відповідно до розширення посівних площ і зміни їх структури. Це свідчило про товаризацію землеробства, хоча доволі повільними темпами. У пореформений період у приватних, насамперед дворянсько-поміщицьких, і значно менше селянських господарствах збільшилися посіви конюшини, бобових, тютюну, люцерни, хмелю, коренеплодів цукрового буряку, картоплі, рапсу, ріжю. Структура ґрунтів, їх родючість забезпечували досить непогані врожаї цих рослин, а торгівля ними гарантувала значні фінансові надходження.

Провідною галуззю сільського господарства, що забезпечувала бурхливий розвиток підприємництва

у пореформений час, було цукрове виробництво. На початку 1850-х рр. цукрові заводи М. Терещенка були забезпечені власною сировиною лише на 30%, що вимагало розширення посівів цукрових буряків. У Будківській економії протягом 1857–1859 рр. вони зросли від 60 дес. до 140, а урожай із 1. 545 до 11.125 пудів, що дозволило забезпечити цукрові заводи необхідною сировиною вже на 95%.

У 1870-х – 1880-х рр. льон-кудрявець займав 12% загальної посівної площі Галаганівських маєтків у Чернігівській губернії. Урожай становив пересічно 11500 пудів сировини, що вигідно збувалося. Господарством Тиницького маєтку у 1882 р. було продано купцям 3 100 пудів льону на суму 3720 крб., що складало 11% загального прибутку. Досить висока ціна – 80 коп. за пуд зумовлювала необхідність вирощування рапсу, загальний урожай якого на середину XIX ст. становив у середньому 11 800 пудів.

Важливою складовою підприємницької діяльності населення Полтавської і Чернігівської губерній було вирощування і продаж тютюну, за розмірами посівів і збуту якого вони посідали перші місця в Російській імперії. На Полтавщині протягом 1878–1896 рр. збір врожаю цієї культури зріс у 2 рази, а на Чернігівщині – на 30%. У 80-х роках XIX ст. частка тютюнових посівів селян становила 68%, тоді як поміщицька лише 27%. Вивіз тютюну на продаж дорівнював близько 2 млн. пудів [14, 282–285]. Вирощування і збут тютюну в Чернігівській губернії наприкінці XIX ст. стало найбільш прибутковою підприємницькою діяльністю не лише великих землевласників, а й селянських господарств.

Вирощування і збут цієї технічної культури залишалися надзвичайно трудомісткими. Зокрема, Пісківською економією, що на Чернігівщині, у 1886 р. витрачалося 134 крб. для посадки і обробітку тютюну з 1 дес., тоді як на 1 дес. пшениці – 8,5; вівса – 5,74; жита – 4,5 крб. При вирощуванні зернових прибуток у 5 разів переважав витрати, культивування ж тютюну збільшувало доходну частину лише вдвічі. Наслідком цього стало поступове зменшення плантацій тютюну у маєтках родини Галаганів після розширення посівів зернових. Суттєво зменшилися надходження до казни від його реалізації: у 1899 р. культури було продано лише на 5.500 крб., що становило тільки 7% загального прибутку від торгівлі зерновими.

Розвитку торговельного підприємництва в лівобережних губерніях сприяло вирощування конопель, що користувалися значним попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринках. Протягом 1894–1897 рр. їх посіви пересічно щорічно становили 81 тис. дес., а виробляли прядила понад 1 700 тис. пудів. Окрім пряди з конопель у губернії на 40 заводах і чисельних селянських олійницях виробляли олію.

Водночас простежується стійке зростання посівів вівса, що зумовлювалося декількома факторами: він був основним продуктом у раціоні постійно зростаючого поголів'я коней, забезпечував більш стабільний врожай, а досить висока ціна (у середньому 55 коп. за пуд) гарантувала значну частину загального прибутку. Зібраний урожай повністю ішов на потреби тваринництва, основна частина збіжжя збувалася на ярмарках або згідно з договорами власників маєтків, купцям Сум, Києва [15, 80–81].

Прийняття поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалося

відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Товарний хліб Полтавської й Чернігівської губерній продавався переважно на внутрішньому ринку. Вивіз ускладнювали слабкий розвиток промисловості та ідентична хліборобська спеціалізація сусідніх губерній, а також відсутність розгалуженої мережі залізниць, примітивність інших засобів транспортування та бездоріжжя. Відтак, хліб було вигідніше переробляти на горілку і продавати її за високими цінами. Багато підприємців торгувало хлібом. У господарстві Терещенків Глухівського повіту з пшениці, жита, ячменю, вівса випікали хліб на продаж. 1887 р. було зібрано жита – 114 822 пуд., пшениці – 21 894 пуд., ячменю – 18 672 пуд. та вівса – 52 866. Сума прибутку з продажу хліба становила: за житній – 91 857 крб., пшеничний – 23 426, ячмінний – 13 070, вівсяний – 47 224 крб. Траплялися випадки, коли нереалізована продукція йшла на горілчане виробництво.

У 70-х роках XIX ст. помітно зменшується поголів'я худоби у більшості господарствах Наддніпрянщини. Це пов'язувалося із нестачею природних кормів, оскільки в результаті аграрного перенаселення розорювалися усі цілинні землі. Особливо помітно це було у вівчарстві. Підприємливі поміщики, такі як родини Галаганів, Тарновських й Терещенків розвивали товарне тваринництво шляхом покращення племінної селекції, умов годівлі й догляду худоби, отримуючи серйозні прибутки. За даними головної губернської контори, у 1876 р. з 13 734 овець було отримано 1 338 пуд., а у 1882 р. з 9 270 голів – 2 433 пуди. На середину 80-х рр. XIX ст. щорічні прибутки господарства Тарновських сягали 20 000 крб., що дорівнювало п'ятій частині його загального бюджету. У подальшому спостерігалося деяке зменшення поголів'я, а відтак і прибутків.

Важливим напрямом розвитку тваринництва залишалося конярство і розведення великої рогатої худоби. Статистичні дані засвідчують постійне зростання поголів'я коней. У 1856 р. на кінських заводах родини Терещенків їх нараховувалося 125, у 1872 р. – 297, а ще через шість років – 711. У 1880-х роках аналогічні господарства були створені В. Оболонським у селі Петрівка Городнянського повіту, В. Калиновським – в Остерському, Л. Руссо-де-Жівона – у Ніжинському Чернігівської губернії, Є. Трифоновською – у Лубенському повіті на Полтавщині. Це пояснювалося можливістю вигідно експортувати тварин за кордон. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з перспектив розвитку всього сільськогосподарського підприємництва. Стало очевидним, що загальне скорочення поголів'я худоби призведе до зменшення органічних добрив, що неминуче позначиться на родючості ґрунтів, а в кінцевому результаті – на врожайності.

Важливою передумовою розвитку підприємництва у сільському господарстві Лівобережної України була перевага індивідуального селянського землеволодіння над общинним, яке у Чернігівській губернії становило 52,2%, а у Полтавській – 12,5%. Понад 56% господарств Полтавщини мали менше 5 дес. землі, що спричинило

зростання чисельності безземельних і малоземельних селян, що становило наприкінці XIX ст. близько 904 тис. осіб.

Така регіональна специфіка типологічно схожих аграрних районів пояснює відмінну цінову політику на землю протягом 1863–1882 рр. Зокрема, у Полтавській губернії – 164,6%; у Харківській – 146,2%; у Чернігівській – 124,7%; Київській – 104,8%; Херсонській – 171% [16, 130–131]. Дослідники, аналізуючи такі показники, вказують на цікаву закономірність. Справа в тому, що у губерніях, де ціни на землю були найбільшими, амплітуда коливання зменшувалася. І навпаки, вона зростала у районах, де зміни були незначними. На відміну від Правобережжя й Півдня України, на Лівобережжі продавалися і купувалися в основному дрібні ділянки. Як бачимо, земельний ринок протягом другої половини XIX – початку XX ст. пройшов певну еволюцію. Це впливало на неоднорідний економічний розвиток українських губерній. Для прикладу, незважаючи на модернізацію аграрного сектору, у більшості повітах Чернігівської губернії домінувала стара система господарювання. Полтавщина і Харківщина стосовно цього були більш прогресивними. З дев'яти українських губерній капіталістична система переважала у шести, змішана у двох – Полтавській і Харківській, а відробіткова лише у Чернігівській.

На Лівобережжі, де сільське господарство було менш продуктивним, ніж у правобережних і південних регіонах України, набували поширення різноманітні промисли та ремесла. Станом на 1900 р. за кількістю ремісників Чернігівщина посідала серед губерній імперії одне з перших місць (85,5 тис.), а Полтавщина – четверте (77,5 тис.). У регіоні переважали такі промисли: лісозаготівля та лісоплав, теслярство, бондарство, плетіння з кори дерев і лози, виготовлення гонти, поташу, смоли, дьогтю, обробка конопляного й лляного волокна та овечої вовни, з яких робили грубе й тонке полотно, шерстяну тканину для пошиття одягу, мішковини та ряднини; переробка зерна у млинах та крупорушках і виготовлення олії, ремонт сільськогосподарського реманенту та виготовлення знарядь праці в кузнях, гончарство, тощо. Лише небагатьом ремісникам вдалося зібрати кошти для створення промислових підприємств. Руйнування общинного землеволодіння і передача землі у приватну власність селян прискорили занепад промислів і ремесел, а відповідно й розвиток промислового підприємництва. У 1911 р. чисельність кустарів на Чернігівщині зменшилася до 50 тис. на 2775 тис. населення. Така ситуація спостерігалася і на Полтавщині [17, 47–48].

Збільшення вдвічі сільського населення України призвело до обезземелення й розшарування селянства, а відповідно утворення надлишку робочої сили, переважно в середовищі сільської бідноти. У перші роки XX ст. пересічно 64% селян Полтавської губернії, із 2278 тис. зайнятих у сільському господарстві й відповідно понад 62% (1814 тис.) Чернігівської губернії, займалися пошуком роботи. За переписом 1897 р. разом у губерніях Лівобережної України надлишок робочої сили становив близько 69% із 7568 тис. жителів.

Висновки. Селянські реформи 1861, 1906, 1910 й 1911 років прискорили становлення товарно-грошових відносин в аграрній сфері, створили умови для

переведення поміщицьких і селянських господарств на ринкові засади та розвиток промислового підприємництва. Населення Полтавської й Чернігівської губерній переважно займалося землеробством, із чітко вираженим зерновим напрямом. У поміщицьких господарствах Лівобережжя зернові культури займали більше 90% посівних площ. Пристосування поміщицьких господарств до умов товарного виробництва супроводжувалося руйнуванням залишків кріпацтва й відкриттям у власних маєтках промислових підприємств із переробки сільськогосподарської продукції. Підприємці розцінювали тваринництво як галузь сільського господарства не тільки з огляду його прибутковості й забезпечення господарства робочою худобою, а населення – м'ясо-молочними продуктами, але й з погляду комплексного розвитку всього аграрного сектору.

Поглиблення товарно-грошових відносин, формування ринку сільськогосподарської продукції зумовили спеціалізацію господарств на вирощування технічних культур: картоплі, тютюну, хмелю, льону, конопель, цукрового буряку, що значно прискорило розвиток промислового підприємництва, створення і відповідно удосконалення агротехніки сільськогосподарського виробництва господарств різних соціальних типів.

Список використаної літератури та джерел:

1. Ресет О.П. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія / О.П. Ресет, О.В. Сердюк. – К.: Ін-т історії України, 2011. – 365 с.
2. Економічна історія України: Історико – економічне дослідження: в 2-х т. / [ред. рада : В. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Гесць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.], НАН України, Інститут історії України. – К.: Ніка – Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
3. Шапаренко В. Меценатська діяльність родини Галаганів / В. Шапаренко // Хроніка - 2000 – 2001. – Вип. 41–42. – С. 386–394; Мащенко В. До 130-річчя Сокиринського сільського ощадно-позичкового товариства П. Галагана / В. Мащенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 5. – С. 156–165; Половець В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX ст. Соціально-економічний аспект / В. Половець // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С. 80–83; Качмала В. І. Демографічні та соціально – економічні зміни на Лівобережній Україні на початку XX ст.: дис... кандидата іст. наук: 07.00.01 / В.І. Качмала. – К., 2010. – 215 с.
4. Романюк Н.Й. Сільське підприємництво доби капіталістичної модернізації України: 1861 – 1914 рр.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Н.Й. Романюк. – Київ, 2014. – 38 с.
5. Павловская А.В. Пореформенная Россия глазами современников-англичан / А.В. Павловская // Россия и Европа в XIX – XX веках. Проблемы взаимовосприятия народов, социумов, культур. Сб. научных трудов. – М.: Рос. Академия Наук; Институт Рос. Истории, 1996. – 228 с.
6. Янсон Ю.Э. Опыт статистического исследования о крестьянских наделах и платежах / Ю.Э. Янсон. – СПб., 1877. – 187 с.
7. Дудка Л.Г. Демократизація земельної власності в Полтавській губернії у 1900 – 1917 рр. / Л.Г. Дудка // Кременчук – 435 років. Матеріали науково-практичної конференції / За ред. Лушакової А.М., Якименка М.А. – Кременчук: ПП Щербатих, 2006. – С. 52–53.
8. Живописная Россия: отечество наше в его земельном,

историческом, племенном, экономическом и бытовом значении [под ред. П.П. Семенова]. – СПб.; М.: Издание М.О. Вольфа, 1897. – Т.5. – Ч.1. – 342 с.

9. Реснт О.П. Хлібні ресурси України в добу капіталістичного розвитку (1861–1914 рр.) / О.П. Реснт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – № 17. – С. 6–40.

10. Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе и одобрены Губернским Земским Собранием в сессию 1877 г. – Чернигов, Земская типография, 1877. – 37 с.

11. Василенко В.И. Общие основания для оценок земельных угодий по уездам Полтавской губернии / В.И. Василенко. – Полтава: Издание Полтавского Губернского Статистического комитета, 1894. – 18 с.

12. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов: Изд. Черниговского губернского земства. – К., 1877.

13. Полтавская губерния. XXXIII / Под ред. Н.А. Тройницкого. – Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел. – 1904. – 245 с.

14. Шеліхова В.В. Особливості розвитку селянських господарств Чернігівської губернії у другій половині XIX ст. / В.В. Шеліхова // Збірник наукових праць «Сіверщина в історії України». – Київ; Глухів: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, 2011. – Випуск 4. – С. 282–285.

15. Цены на пшеницу, рожь, овес и ячмень в Европейской России в 1881–1887 годах, по местным сведениям // Временник Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. – СПб., 1888. – № 3. – 87 с.

16. Шевченко В.М. Земельний ринок України (1861–1917 рр.) / В.М. Шевченко: Монографія. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2010. – 344 с.

17. Полтавская губерния // Отчеты Императорской археологической комиссии (1895–1912). – СПб. – 1898–1915. – С. 45–64.

References

1. Reient O.P. Silske gospodarstvo Ukrainy i svitovyi prodovolchyyi rynek (1861–1914 rr.): Monohrafiia / O.P. Reient, O.V. Serdiuk. – K.: In-t istorii Ukrainy, 2011. – 365 s.

2. Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko – ekonomichne doslidzhennia: v 2-kh t. / [red. rada: V. Lytvyn (holova), H.V. Boriak, V.M. Heiets ta in.; vidp. red. V.A. Smolii; avt. kol.: T.A. Balabushevych, V.D. Baran, V.K. Baran ta in.], NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. – K.: Nika – Tsentr, 2011. – T. 2. – 608 s.

3. Shaparenko V. Metsenatska diialnist rodyny Halahaniv / V. Shaparenko // Khronika - 2000 – 2001. – Vyp. 41–42. – S. 386–394; Mashchenko V. Do 130-richchia Sokyrynskoho silskoho oshchadno-pozychkovoho tovarystva P. Halahana / V. Mashchenko // Siverianskyi litopys. – 2001. – № 5. – S. 156–165; Polovets V. Chernihivska huberniia u druhii polovyni KhIKh – na pochatku KhKh st. Sotsialno-ekonomichnyi aspekt / V. Polovets // Siverianskyi litopys. – 2002. – № 6. – S. 80–83; Kachmala V. I. Demohrafichni ta sotsialno – ekonomichni zminy na Livoberezhnii Ukraini na pochatku KhKh st.: dys kandydata ist. nauk: 07.00.01 / V.I. Kachmala. – K., 2010. – 215 s.

4. Romaniuk N.I. Silske pidpriemnytstvo doby kapitalistychnoi modernizatsii Ukrainy: 1861 – 1914 rr.: avtoreferat dys. na здобуття наук. ступеня dokt. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» / N.I. Romaniuk. – Kyiv, 2014. – 38 s.

5. Pavlovskaya A.V. Poreformennaya Rossiya glazami sovremennikov-anglichan / A.V. Pavlovskaya // Rossiya i Evropa v XIX – XX vekah. Problemyi vzaimovospriyatiya narodov, sotsiumov, kultur. Sb. nauchnykh trudov. – M.: Ros. Akademiya Nauk; Institut Ros. Istorii, 1996. – 228 s.

6. Yanson Yu.E. Opyit statisticheskogo issledovaniya o krestyanskih nadelah i platezhah / Yu.E. Yanson. – SPb., 1877. – 187 s.

7. Dudka L.H. Demokratyzatsiia zemelnoi vlasnosti v Poltavskii hubernii u 1900 – 1917 rr. / L.H. Dudka // Kremenichuku – 435 rokiv. Materialy naukovy-praktychnoi konferentsii / Za red. Lushakovo A.M., Yakymenka M.A. – Kremenichuk: PP Shcherbatykh, 2006. – S. 52–53.

8. Zhivopisnaya Rossiya: otechestvo nashe v ego zemelnom, istoricheskom, plemennom, ekonomicheskom i bytovom znachenii [pod red. P.P. Semenova]. – SPb.; M.: Izdanie M.O. Volf, 1897. – Т.5. – Ч.1. – 342 s.

9. Reient O.P. Khlibni resursy Ukrainy v dobu kapitalistychnoho rozvytku (1861–1914 rr.) / O.P. Reient // Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. – 2010. – № 17. – С. 6–40.

10. Programmyi dlya statistiko-ekonomicheskogo izucheniya Chernigovskoy gubernii. Sostavlenyi Statisticheskimi Otdeleniem pri Chernigovskoy Gubernskoy Zemskoy Uprave i odobrenyi Gubernskim Zemskim Sobranie v sessiyu 1877 g. – Chernigov, Zemskaya tipografiya, 1877. – 37 s.

11. Vasilenko V.I. Obschie osnovaniya dlya otsenok zemelnykh ugodiy po uездam Poltavskoy gubernii / V.I. Vasilenko. – Poltava: Izdanie Poltavskogo Gubernskogo Statisticheskogo komiteta, 1894. – 18 s.

12. Materialy dlya otsenki zemelnykh ugodiy, sobrannyye Chernigovskim statisticheskimi otdeleniem pri gubernskoy zemskoy uprave. – Chernigov: Izd. Chernigovskogo gubernskogo zemstva. – K., 1877.

13. Poltavskaya guberniya. XXXIII / Pod red. N.A. Troynitskogo. – Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennih Del. – 1904. – 245 s.

14. Shelikhova V.V. Osoblyvosti rozvytku selianskykh hospodarstv Chernihivskoi hubernii u druhii polovyni XIX st. / V.V. Shelikhova // Zbirnyk naukovykh prats «Sivershchyna v istorii Ukrainy». – Kyiv; Hlukhiv: Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK, 2011. – Vypusk 4. – S. 282–285.

15. Tseny na pshenitsu, rozh, oves i yachmen v Evropeyskoy Rossii v 1881–1887 godah, po mestnym svedeniyam // Vremennik Tsentralnogo statisticheskogo komiteta Ministerstva vnutrennih del. – SPB., 1888. – № 3. – 87 s.

16. Shevchenko V.M. Zemnyi rynek Ukrainy (1861–1917 rr.) / V.M. Shevchenko: Monohrafiia. – Nizhyn: TOV «Vydavnytstvo «Aspekt-Polihray», 2010. – 344 s.

17. Poltavskaya guberniya // Otchetyi Imperatorskoy arheologicheskoy komissii (1895–1912). – SPb. – 1898–1915. – S. 45–64.

O. V. Krupenko

THE COMMODITIZATION OF THE LEFT-BANK AGRICULTURAL INDUSTRY REGIONS IN THE SECOND HALF OF THE 19TH - THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY AND ITS CONSEQUENCES

Introduction. In the second half of the 19th century the Chernihiv and Poltava regions remained agricultural. The abolition of a serfdom has expanded the opportunities for economic development of the region, the formation of new capitalist relations. At the same time, incompleteness and discrepancy of transformations, preserving of feudal remnants slowed down the rates of agrarian capital assembly that affected negatively the economy.

Purpose. To identify the specification of post-reform agricultural industry development of the left-bank regions territory.

Results. The dominant economic sector of the Left bank remained the agricultural industry which, despite the contradictory trends, gradually increased its production volumes, thereby increasing agricultural market. The agriculture with a distinct grain direction was a basis of its development. In the landowner farms of the left-bank Ukraine grain crops occupied more than 90%. Within several decades the majority of incomes was brought in by tobacco production. By the amount of its cultivation and collection the Chernihiv

and Poltava provinces took the first place in Russia (not less than 50%). In Poltava the harvest has grown twice, and in Chernihiv over 30%.

The entrepreneurs regarded stockbreeding not only as an agricultural sector from the point of view of its profitability and providing with store cattle, meat-and-milk products, but also as the development of all agricultural sector:

The adaptation of landowner farms to new conditions was followed by opening of the agricultural products processing. Bread in Poltava and Chernihiv regions was mainly sold on the domestic market. Because of the poor industrial development, grain-growing specialization in the neighboring regions, primitive means of transportation and bad conditions of roads the export became complicated.

Originality. The further studying received the problem of influence on the agricultural production market and the enterprise of industrial structure.

Conclusion. The agrarian reforms of the years of 1861, 1906, 1910 and 1911 destroyed communal land ownership and accelerated the process of private agricultural industry establishing and the commodity-money relations in production, as well as transferring of landowner and rich farms on market principles and strengthening of communications with the industry.

УДК 94(476)«1883/1914»

А.А. Кухаренко

кандидат исторических наук, ведущий специалист
Главного управления науки Белорусского
государственного университета, преподаватель
кафедры истории Беларуси нового и новейшего времени

«ЛИКВИДАЦИОННАЯ» ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КРЕСТЬЯНСКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКА НА ТЕРРИТОРИИ БЕЛАРУСИ (1906–1914 гг.)

Проведено целостное изучение «ликвидационной» деятельности белорусских отделений Крестьянского поземельного банка, установлена степень их влияния на рост крестьянского землевладения, повышение уровня культуры земледелия крестьян и урегулирование поземельных отношений на территории Беларуси. Полученные результаты позволили определить роль финансово-кредитных учреждений в изменении социально-экономических отношений в белорусской деревне в условиях ее капиталистической трансформации.

Ключевые слова: Крестьянский поземельный банк; «ликвидационная» деятельность; аграрный вопрос; столыпинская аграрная реформа; хутор; отруб.

Постановка проблемы. После отмены крепостного права аграрный вопрос оставался одной из важнейших общественно-политических и социально-экономических проблем, которая сдерживала развитие капиталистических отношений в Российской империи. Основу аграрного вопроса составляли малоземелье и безземелье крестьян, распространение латифундиального землевладения, низкая агрокультура сельского хозяйства и неурегулированность поземельных отношений. В общественном сознании решение аграрного вопроса зависело от сокращения размеров крестьянского малоземелья и безземелья.

Ослабление земельного голода крестьян стало одной из главных целей столыпинской аграрной реформы. В ходе ее проведения Крестьянский

поземельный банк становится эффективным инструментом финансирования индивидуальных земельных покупок крестьян. Изучение деятельности банка позволяет определить влияние финансово-кредитной системы на рост крестьянского землевладения, стабилизацию рынка земельной собственности и ход реализации столыпинской аграрной реформы.

Анализ последних исследований и публикаций.

Во второй половине XX в. были предприняты одни из первых попыток изучения становления и развития финансово-кредитной системы Беларуси, что положило начало новому направлению исследований в белорусской исторической науке. Ученые стали заниматься изучением деятельности различных финансово-кредитных учреждений белорусских губерний, в том числе отделений Крестьянского поземельного банка. Несмотря на недостаточную степень исследования, деятельность банка на территории Беларуси считается одной из важнейших проблем, связанных с историей формирования и развития системы государственного ипотечного кредитования в конце XIX – начале XX в.

Помимо истории финансово-кредитных учреждений деятельность Крестьянского поземельного банка представляет несомненный интерес для аграрной истории. Научные центры изучения аграрной истории Беларуси сформировались в Белорусском государственном университете, Белорусском государственном педагогическом университете им. М. Танка, Белорусском государственном экономическом университете, Гродненском государственном университете им. Я. Купалы, Институте истории НАН Беларуси. Несмотря на это, в современной историографии наблюдается сокращение количества исследований по аграрной тематике. Деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси стала отдельным предметом исследования только в нескольких научных статьях и обобщающих работах по аграрной истории Беларуси.

В историографии, посвященной деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси, сложились противоположные мнения и подходы. В советской исторической науке преобладала негативная оценка деятельности банка, которая признавалась одной из причин разорения крестьянских хозяйств [1]. Современная историография отказалась от однозначной критики результатов работы банка. Ученые сумели показать участие банка в процессе формирования системы частного крестьянского землевладения [2]. Вместе с тем белорусские историки по-разному оценивают деятельность банка как инструмента аграрной политики самодержавия в белорусских губерниях. В связи с этим, изучение направлений деятельности Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси приобретает актуальность и особый научный интерес.

Цель. Целью статьи является определение роли и значения «ликвидационной» деятельности Крестьянского поземельного банка в решении аграрного вопроса, стабилизации рынка земельной

собственности и реализации столыпинской аграрной реформы на территории Беларуси.

Изложение основного материала. В ходе проведения столыпинской аграрной реформы Крестьянский поземельный банк становится одним из главных инструментов аграрной политики самодержавия в белорусских губерниях. Деятельность банка способствовала более тщательной обработке пашни и посевов, употреблению удобрений, применению усовершенствованных орудий труда и сельскохозяйственных машин, устранению чересполосицы, длинно- и дальнотельности, что ускорило развитие капитализма и ликвидацию пережитков прошлой эпохи в сельском хозяйстве Беларуси.

В 1906–1914 гг. возрастает значение «ликвидационной» деятельности Крестьянского поземельного банка. Такое официальное название получил комплекс работ по продаже земель из банковского земельного фонда, который включал в себя поиск и отбор покупателей, рекламное и информационное обеспечение сделок с землей, подготовку земельных участков к предстоящей продаже, выдачу ссуд на покупку земли и проведение запродажи.

Основные принципы «ликвидационной» деятельности Крестьянского поземельного банка были закреплены на законодательном уровне. В соответствии с решением правительства от 20 июня 1907 г. были созданы пять временных отделений Совета Крестьянского поземельного банка, которые занимались продажей банковских земель. Виленская и Гродненская губернии вошли в сферу ответственности четвертого временного отделения, Витебская, Минская и Могилевская – пятого [3, 88].

Главным критерием поиска и отбора покупателей банковских земель стала возможность образования «прочных» крестьянских хозяйств. На решение Крестьянского поземельного банка о продаже земли оказывали влияние сведения о семейном положении, имущественном состоянии, вероисповедании и судимости покупателя. Для уточнения личных данных покупателя делались специальные запросы в волостные правления. Например, Вышгородское волостное правление сообщило Витебскому отделению банка, что крестьяне деревни Сунево Яков Тарасов и Андрей Яковлев относятся к православным верующим, Яков Тарасов под судом и следствием не состоял, однако Андрей Яковлев был приговорен решением Псковского окружного суда от 16 ноября 1894 г. к тюремному заключению сроком на 8 лет [4, 1].

Отбор покупателей банковских земель производился при активном участии местных землеустроительных комиссий и земских учреждений, которые занимались обследованием состояния крестьянских хозяйств. На основе предоставленной ими информации отделения банка принимали решение о целесообразности предстоящей сделки, выясняли действительную стоимость земельного участка, определяли размер ссуды на покупку земли.

При отборе покупателей белорусские отделения Крестьянского поземельного банка отдавали

предпочтение православным крестьянам, в том числе старообрядцам. В соответствии с «Правилами о порядке ликвидации земель, предназначенных для русского православного и старообрядческого населения» создавалась социальная инфраструктура приобретенной земельной собственности. Местные отделения банка выделяли земельные участки под строительство православных и старообрядческих храмов, причты которых получали участки размером до 33 десятин земли. Кроме этого, банковский земельный фонд использовался под устройство кладбищ и школ для «русского» населения белорусских губерний [5, 5].

«Ликвидационная» деятельность Крестьянского поземельного банка предполагала заключение крепостных актов на покупку земли. Подготовка этих документов и целый ряд других формальностей стали основанием для многочисленных жалоб со стороны крестьян. Проблема была решена путем организации рекламного и информационного обеспечения сделок с землей. Местные отделения банка должны были разъяснить неизбежность предъявляемых требований и провести консультации насчет соблюдения всех условий предстоящей сделки. Кроме этого, в 1909 г. была издана брошюра «Новый земельный порядок», которая в доступной форме знакомила крестьян с процедурой покупки банковских земель. Несмотря на заявленную цену в 10 копеек, каждое отделение банка получило 150 брошюр для бесплатной раздачи крестьянам [6, 137].

Для повышения эффективности «ликвидационной» деятельности Крестьянского поземельного банка предусматривалась подготовка земельных участков к предстоящей продаже, которая включала в себя парцелляцию земли, мелиоративные работы, водоснабжение и дорожное строительство. Все эти направления считались приоритетными и осуществлялись собственными силами местных отделений банка.

Парцелляция земельного фонда Крестьянского поземельного банка была направлена на разбивку банковских имений на отдельные участки с целью их последующей продажи. Все земельные работы проводились при непосредственном участии топографов, пограничных техников и землемеров. До 20 марта 1908 г. количество землемеров было увеличено в Виленской губернии до 40 человек, Витебской – до 85, Гродненской – до 50, Могилевской – до 35, Минской – до 25 [6, 31].

Мелиоративная деятельность Крестьянского поземельного банка увеличила количество пригодных для продажи земельных участков за счет заболоченных угодий. Примером может служить постановление ликвидационного отдела Минского отделения Крестьянского поземельного банка № 326 от 6 ноября 1909 г. Этим постановлением был утвержден проект шести осушительных каналов в имении Кабановка. Для выполнения осушительных работ в банковском имении был определен кредит в размере 3 200 руб. [7, 1–2].

Крестьянский поземельный банк придавал немаловажное значение необходимости обеспечения покупателей питьевой водой. Присланные банком специалисты осуществляли поиск воды, учитывая

указания крестьян, а также советы местных специалистов-практиков. После отыскания воды было предусмотрено сооружение бетонных и буровых колодцев за счет средств местных отделений банка. Поэтому, когда в 1913 г. начали строительство колодцев в Климовичском уезде, хуторянам было объявлено, что на их обязанность кладется доставка цемента, добыча и подвозка к месту работ песка, перевозка бетонных форм, предоставление мастерам ночлега и помощь рабочей силой. Ввиду сомнений хуторян насчет условий строительства колодцев, пришлось дополнительно разъяснить, что кроме собственного труда с них не будет произведено никаких дополнительных денежных взысканий [8, 10].

Для улучшения путей сообщения в предназначенных для продажи банковских имениях началось строительство новых и ремонт старых дорог и мостов. Земельные участки следовало соединять между собой удобными проезжими дорогами шириной не менее трех саженей. В качестве примера можно привести постановление ликвидационного отдела Минского отделения Крестьянского поземельного банка № 674 от 24 июня 1910 г., которое определило ссуду в размере 215 руб. на ремонт дороги и строительство моста в банковском имении Заходь Речицкого уезда [9, 1–2].

«Ликвидационная» деятельность Крестьянского поземельного банка решила проблему недостатка денежных средств у крестьян за счет выдачи ссуд на покупку земли. За период 1907–1910 гг. в белорусских губерниях было реализовано из банковского земельного фонда 47 700 десятин хуторской и 9 496 десятин отрубной земли [10, 60–63].

В 1906–1914 гг. средняя цена одной десятины земли, купленной при содействии белорусских отделений Крестьянского поземельного банка, составляла 99 руб. Если рассматривать цену на землю из имений Крестьянского поземельного банка, то она составляла 82 руб. [11, 17]. Получается, что уровень цен на землю из банковского земельного фонда был ниже цен посреднических сделок. Разница в ценах привела к росту объема продаж банковских земель.

В 1906–1914 гг. получила развитие запродажа банковской земли. Эта операция предусматривала реализацию земли либо с ее предварительной арендой, либо с получением банком от покупателя задатка, т.е. с рассрочкой платежа. При запродаже с получением задатка покупатели могли отказаться от приторгованного участка. В ходе такой операции они выплачивали не менее 10 % от продажной суммы наличными, на оставшуюся сумму допускалась рассрочка до 6 лет под 6 % годовых, вносимых банку по полугодиям.

За период 1908–1914 гг. в белорусских губерниях Крестьянским поземельным банком было заключено 13 777 запродажных договоров на покупку 245 128 десятин земли, в том числе 2 380 соглашений на приобретение 54 703 десятин с предварительной арендой и 11 397 сделок на покупку 190 425 десятин с получением задатка. Это составило половину всех ссуд банка и более трети земли, приобретенной с его помощью в белорусских губерниях [2, 29].

Выводы. «Ликвидационная» деятельность Крестьянского поземельного банка способствовала

решению аграрного вопроса, стабилизации рынка земельной собственности и реализации столыпинской аграрной реформы на территории Беларуси. Безземельное и малоземельное крестьянство стало полноправным участником торговых операций с землей благодаря проведению банком целевой кредитной политики, рекламному и информационному обеспечению сделок с землей, подготовке земельных участков к предстоящей продаже. Деятельность банка ускорила процесс капиталистической трансформации сельского хозяйства в белорусских губерниях через расширение системы частного крестьянского землевладения, формирование хуторских хозяйств и распространение приемов рационального ведения хозяйства.

Полученные результаты будут востребованы для дальнейшего изучения аграрной истории Беларуси второй половины XIX – начала XX в., исследования таких важных научных проблем, как реализация столыпинской аграрной реформы на территории Беларуси, определение влияния финансово-кредитной системы на трансформацию сельского хозяйства и изменение социальных отношений в белорусских губерниях. Кроме этого, опыт деятельности Крестьянского поземельного банка будет полезен для выявления новых методов и инструментов денежно-кредитной политики, направленной на ускорение процесса интенсификации реального сектора экономики Республики Беларусь.

Список использованной литературы и источников:

1. Панютин В. П. *Историография аграрной истории Беларуси, 1861–1917 гг.* / В. П. Панютин; НАН Беларуси, Ин-т истории. – Мн.: Ин-т истории, 2005. – 260 с.
2. Грузицкий Ю. Л. *Деятельность Крестьянского поземельного банка в белорусских губерниях и реформа Столыпина* / Ю. Л. Грузицкий // *Вестн. Ассоц. белорус. банков.* – 2009. – № 13. – С. 25–29.
3. *Национальный исторический архив Беларуси (НИАБ).* – Ф. 2510. Оп. 1. Д. 3126.
4. НИАБ. – Ф. 2510. Оп. 1. Д. 10259.
5. *Литовский государственный исторический архив.* – Ф. 543. Оп. 1. Д. 6.
6. НИАБ. – Ф. 2510. Оп. 1. Д. 4796.
7. НИАБ. – Ф. 1050. Оп. 1. Д. 4.
8. НИАБ. – Ф. 2191. Оп. 1. Д. 469.
9. НИАБ. – Ф. 1050. Оп. 1. Д. 6.
10. *Обзор деятельности Крестьянского поземельного банка по покупке и продаже земли за 1906–1910 гг.* – СПб.: Тип. Глав. упр. уездов, 1910. – 116 с.
11. Кухаренко А. А. *Деятельность Крестьянского поземельного банка на территории Беларуси в период столыпинской аграрной реформы (1906–1914 гг.)* / А. А. Кухаренко // *Вестник БДУ. Сер. 3, Гіст. Экан. Права.* – 2013. – № 2. – С. 15–18.

References

1. Panyutich, V. P. (2005). *Historiography of the agrarian history of Belarus, 1861–1917.* – Minsk: Institute of History (in Russ.)
2. Gruzickij, Y. L. (2009). *The activities of the Peasant Land Bank in Belarusian provinces and Stolypin reform.* *Vestnik Assosiacii belorusskich bankov (Bulletin of the Association of Belarusian banks)*, 13, 25–29 (in Russ.)
3. *National Historical Archives of Belarus (NHAB).* – 2510, 1, 3126
4. NHAB. – 2510, 1, 10259
5. *Lithuanian State Historical Archives.* – 543, 1, 6

6. NHAB. – 2510, 1, 4796

7. NHAB. – 1050, 1, 4

8. NHAB. – 2191, 1, 469

9. NHAB. – 1050, 1, 6

10. Review of the Peasant Land Bank for the purchase and sale of land in 1906–1910 (1910). St. Petersburg: Printing Main counties Management (in Russ.)

11. Kukharenska, A. A. (2013). The activity of the Peasant Land Bank on the territory of Belarus in the period of the Stolypin agrarian reform (1906–1914). *Vesnik BDU. Serya 3, Gistorya. Ekanomika. Prava* (Bulletin of the BSU. Series 3, History. Economy. Right), 2, 15–18 (in Russ.)

A. A. Kukharenska

THE «LIQUIDATION» ACTIVITIES OF THE PEASANT LAND BANK ON THE TERRITORY OF BELARUS (1906–1914)

It is important to note, that currently there is a need for revision of the long-term approaches to studying the Peasant Land Bank activities, formulated in the Soviet historical science. Distinctive features which are traced in the activity of the Bank on the territory of Belarus, are not studied in the scientific literature up to the end. This circumstance defines the novelty of the theme. Besides, the theme of the research does not have only scientific-theoretical, but also practical value that explains its topicality and the necessity of deep study.

The article determines the role of the Peasant Land Bank in solving of the agrarian question on the territory of Belarus. The comprehensive research of the «liquidation» activities of the Belarusian branches of the Peasant Land Bank was made and their effect on the growth of peasant land ownership and the realization of the Stolypin agrarian reform in Belarusian provinces was shown.

The research was based on methodological principles of historicism, objectivity and systematization. They have been implemented through the use of general logical (analysis, synthesis, induction, deduction), general scientific (historical and logical methods, modelling, system approach), specific historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systemic) and quantitative (quantitative analysis, mathematical modelling) methods.

One of the first attempts to weaken the land hunger of the peasants was the organization of long-term loan for land acquisition. For this purpose, the Peasant Land Bank was established in the Russian Empire. Its functions included issuance of loans for land purchase, land management activities, estates purchase and sale, charities, which allowed him to become one of the main tools of the agrarian policy of the autocracy of late XIX – early XX centuries. The experience of bank involvement in the agrarian question solution is quite literally unique in the world practice.

The Peasant Land Bank was given one of the main roles in the spreading of individual land property of peasants. State mortgage had a positive impact on the growth of peasant land ownership, which contributed to the development of capitalism and the elimination of feudal vestiges in the agriculture of the Russian Empire. Special attention is drawn to the problem of the interactions between local branches of the Bank, land planning commissions and land institutes. They established cooperation to mobilize land property and to raise the level of peasant farming.

The results of the research offer the challenge for further study of the agrarian history of Belarus of the second half of the 19th – beginning of the 20th century. In addition, the experience of the bank's activities on the territory of Belarus will be useful for the banking sector of the economy of the Republic of Belarus in the choice of monetary policy instruments.

УДК 94:347 (47+57)-058 «1837/1841»

Т. В. Малиновська

кандидат історичних наук, головний бібліограф Наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

Б. В. Малиновський

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри державно-правових дисциплін Нікопольського факультету Національного університету «Одеська Юридична Академія»

ТРЕТЕЙСЬКИЙ СУД І РЕФОРМА УПРАВЛІННЯ ДЕРЖАВНИМИ СЕЛЯНАМИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1837-1841 рр.)

У статті розглянуто питання про запровадження третейського суду під час реформи управління державними селянами у Російській імперії 1837–1841 рр. Проаналізовано відповідне законодавство, розкрито зміст цього заходу, визначено його мету – підвищити якість судового захисту селян, спростити, прискорити та здеешевити судочинство, уникнути зловживань з боку суддів.

Ключові слова: третейський суд, Російська імперія, державні селяни.

Постановка проблеми. Третейський суд – суд, обраний на підставі домовленості між зацікавленими особами для розв'язання певного правового спору. Суть третейського розгляду полягає в тому, що сторони доручають ухвалити рішення стосовно суперечки між ними третім особам (звідси і назва суду). Третейський розгляд є альтернативною державному суду формою розв'язання спорів [1; 2, 161].

У 1837-1841 рр. у Російській імперії було здійснено реформу управління державними селянами. Серед заходів, покликаних покращити життя селян, впорядкувати їх відносини між собою, з іншими станами та з державою, чільне місце належало перетворенням у сфері судочинства, зокрема, спробі поширити третейський суд.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі питання раніше не розглядалося. Більшість робіт із історії судочинства та з історії селянства містять стислу характеристику судової організації в селах державних селян [3, 53; 4, 568; 5, 35; 6, 198]. Згадка про третейські суди є лише у найбільш ґрунтовному дослідженні з історії державних селян – монографії М. Дружиніна [7, 576].

Мета. Автори ставлять з мету визначити причини і розкрити зміст урядових ініціатив, пов'язаних з впровадженням третейського суду в громадах державних селян під час проведення реформи 1837–1841 рр.

Виклад основного матеріалу. Право Російської імперії надавало третейським судам великого значення. Ці суди у Російській імперії діяли у сфері цивільного судочинства. У Соборному Уложенні 1649 р. третейським судам був присвячений п. 5 гл. 15. Згідно з нею, за спільною згодою сторони могли виносити свою справу на розгляд третіх осіб. За правління Петра I суд посередника з певних питань став обов'язковим: якщо сторони не могли обрати такого посередника самостійно, він призначався державним судом [8, 772]. У 1831 р. було видано

Положення про третейські суди, норми якого разом із наступним законодавством було систематизовано у Зводі законів Російської імперії 1833, 1842 та 1857 рр. (Т. 10, Ч. 2) [9].

Зацікавленість уряду Російської імперії у поширенні третейського суду пояснювалася суттєвими перевагами, які він мав, порівняно з державним судом. Насамперед застосування третейських процедур спрощувало, прискорювало і здешевлювало судочинство. Оскільки зазвичай третейський суд розглядав справу на місці й не мав складного діловодства, учасникам судового процесу не доводилося обтяжувати себе («волочити и убыточить» [10]) витратою часу і коштів на поїздки до суду, купувати гербовий папір, оплачувати послуги писарів.

Державні суди вирішували справи на підставі законодавства, третейські ж судді могли також керуватися нормами місцевого звичаєвого права або взагалі брати до уваги лише власні міркування (судити «по совісті»). Отже, третейський суд, на відміну від державного, не залежав від недоліків законодавства, був більше пристосований до конкретних умов, дозволяв знайти вихід у випадках, коли встановлені законодавцем правила «суперечили поглядам маси і були нелегкоздійсненними в її житті» [11, 87].

Інша приваблива для уряду риса третейського суду полягала у тому, що він, замінюючи собою державний суд, скорочував контакти останнього з населенням. Роль російського самодержця як джерела права і справедливості вимагала від нього особисто вершити суд в усіх випадках. Лише з огляду на неможливість цього царі мусили доручати судові функції суддям. З цієї точки зору сам інститут суду як нав'язаний обставинами посередник між монархом і народом викликав недовіру у верховної влади.

Своїми діями судді справджували негативне ставлення до себе. Неспроможність суду до судової реформи 1864 р. зумовлювали продажність і некомпетентність суддів, застаріле процесуальне право, складна система інстанцій. У боротьбі з недоліками судової системи верховна влада випробувала різні методи: було розширено повноваження і збільшено кількість органів контролю, діяльність суддів було піддано детальній регламентації в нормативних актах, певні категорії справ та окремі групи населення (як, наприклад, іноземних колоністів) вивели з юрисдикції загальних судів і передали у відання спеціальних судових установ. Впровадження третейського суду доповнювало ці заходи. Доручаючи третейським посередникам вирішувати значну частину судових справ, уряд обмежував діяльність корумпованих і неефективних державних судів і у такий спосіб зменшував її негативні наслідки. За словами Р. Уортмана, «чим сильніше бажав монарх ошчасливити Росію благом правосуддя, тим рішуче намагався він зменшити роль суддів» [12, 56]. Третейське посередництво саме надавало таку можливість.

Очевидно, саме з цих міркувань запровадження третейського суду стало одним із напрямів реформи управління державними селянами 1837-1841 рр. Під час реформи в селах державних селян були створені виборні судові органи – сільські й волосні розправи. Сільські розправи діяли в громадах, волосні – в об'єднаннях громад волостей. Сільський суд складався

з сільського старшини (який одночасно очолював виборний адміністративний орган – сільське правління) і двох членів судової колегії – сільських добросесних («сельских добросовестных»). Суддями волосного суду були волосний голова (керівник волосного правління) і двоє волосних добросесних. Суддів сільських та волосних розправ члени сільських громад і волостей обирали на три роки. Волосний суд виконував функції апеляційної й касаційної інстанцій щодо сільських розправ [5, 35].

До компетенції сільських і волосних розправ належали нескладні справи. Ці суди розв'язували суперечки щодо угод, укладених усно, та угод, що стосувались майна вартістю не більше 15 карбованців сріблом. Якщо йшлося про більш вартісне майно або про угоди, зареєстровані у нотаріусів, маклерів або в державних установах, то позивачам слід було звертатись до державних судів. Вони ж мали розглядати спори між державними селянами та представниками інших станів [9, 177].

Встановлений для сільських та волосних судів порядок розгляду справ передбачав, що ухвалення ними судових рішень мало бути радше винятком, ніж правилом. Основну роль мали відігравати добровільне примирення і третейське судочинство. Процедура була така: отримавши позовну заяву, члени розправи спочатку пропонували сторонам укласти мирову угоду (тобто, уникнути судового розгляду взагалі) або владнати суперечку за допомогою третейських посередників. Лише після того, як сторони спочатку відмовлялись від мирової, а потім від посередництва, суд сам розпочинав розглядати справу. Сторони мали право вже після початку розгляду справи судом змінити думку і таки вдатися до послуг посередників. Навпаки, погодившись на посередництво, сторони вже не могли відмовитися від нього: якщо третейський суд розпочинав розгляд справи, лише він мав її остаточно розв'язати [9, 178-181].

Посередників учасники процесу обирали самі. Кожну сторону представляли від одного до трьох третейських суддів. Число суддів від кожної сторони мало бути однаковим. Посередник не обов'язково мав належати до стану державних селян. Рішення третейські судді ухвалювали більшістю голосів. Якщо голоси ділились порівну, сторони могли доручити третейським суддям обрати спільного посередника або обирали його самі. Ухвала цієї особи вважалась остаточною рішенням суду [9, 178, 179].

Постанови третейських суддів фіксувались у книгах сільських або волосних розправ. Оскарженню ці рішення не підлягали. Їх виконання було для учасників судового процесу обов'язковим так само, як і виконання рішень сільських, волосних та державних судів [9, 179].

Третейський суд при сільських і волосних розправах міг розбирати будь-які справи, віднесені до компетенції цих установ, крім справ, що зачіпали інтереси неповнолітніх або психічно хворих [9, 178].

Щодо цивільних позовів, які належали до юрисдикції державних судів, державні селяни, як й інші царські піддані, могли використовувати третейські процедури на основі Положення про третейські суди 1831 р. [9, 220]. Згідно з цим законом, третейські суди мали право розв'язувати будь-які майнові суперечки за винятком тих, які стосувались станових привілеїв, прав неповнолітніх і осіб під опікою, інтересів держави

(«польз казенных и казенным правом защищаемых») або були пов'язані з кримінальним правопорушенням. Справа надходила на розгляд третейського суду на підставі письмової угоди сторін – третейського запису, що містив відомості про позивача, відповідача і третейських посередників, а також про предмет суперечки та про умови її розв'язання. В цьому документі могло бути зазначено, на якій основі буде здійснено правосуддя – «по закону ли должен суд решить дело или по совести». Третейський запис реєстрували у державному суді. Для виконання рішень третейських судів існував такий же порядок, як і для рішень державних судів [9, 220-232]. Законодавство передбачало крім добровільного також обов'язковий третейський розгляд (щодо окремих категорій справ – спорів між акціонерами компаній та ін.) [8, 772-774].

Висновки. Запровадження третейського суду в селах державних селян під час реформи 1837-1841 рр. виражало прагнення уряду Російської імперії підвищити якість судового захисту селянства, прискорити і спростити судочинство, подолати корупцію в судових установах. До судового законодавства було внесено зміни, що мали спонукати селян розв'язувати цивільно-правові спори за допомогою посередників і лише в останню чергу шукати правосуддя у державних судах.

Список використаної літератури та джерел:

1. Нагребельний В. П. Третейський суд / В. П. Нагребельний, М. В. Оніщук, В. П. Самохвалов // Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемишченко (голова редкол.) та ін. – Київ : «Укр. енцикл.», 2004. – Т. 6 : Т-Я. – С. 127-129.
2. Притика Ю. Д. Генеза становлення та розвитку третейських судів у західній правовій традиції / Ю. Д. Притика // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2003. – № 2. – С. 161-170.
3. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Миронов. – Санкт-Петербург : Дмитрий Буланін, 2003. – Т. 2. – 583 с.
4. Иванова Н. А. Сословное общество Российской империи / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – Москва : Новый хронограф, 2010. – 752 с.
5. Сельское и городские самоуправления на Урале в XVIII – начале XX века / Е. Ю. Апкаримова, С. В. Голикова, Н. А. Миненко, И. В. Побережников. – Москва : Наука, 2003. – 381 с.
6. История судебной системы России / под. ред. Н. А. Колоколова. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2013. – 471 с.
7. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселева / Н. М. Дружинин. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1946. – Т. 1 : Предпосылки и сущность реформ. – 636 с.
8. Гессен И. Третейский суд / И. Гессен // Энциклопедический словарь / издатели : Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – Санкт-Петербург : Типография Акц. Общ. «Издательское Дело», Брокгауз-Ефрон, 1901. – Том 66, полутом XXXIII. – С. 772-774.
9. Свод законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1857. – Т. 10. – Ч. 2. Свод законов о судопроизводстве и взысканиях гражданских.
10. Указ Сената, 31 мая 1734 г., «О дозволении уфимским иноверным народам разбираться третейским судом и мириться добровольно» // Полное собрание законов Российской империи. – Санкт-Петербург, 1830. – Т. 9. – С. 335-342.
11. Вицын А. Третейский суд по русскому праву. Историко-догматическое рассуждение / А. Вицын. – Москва, 1856. – 96 + XIII с.

12. Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р. С. Уортман. – Москва : Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с.

References

1. Nagrebel'nyj V. P. Tretejs'kyj sud / V. P. Nagrebel'nyj, M. V. Onishhuk, V. P. Samohvalov // Jurydychna encyklopedija : v 6 t. / redkol. : Ju. S. Shemshuchenko (golova redkol.) ta in. – Kyi'v : «Ukr. encykl.», 2004. – T. 6 : T-Ja. – S. 127-129.
2. Prytyka Ju. D. Geneza stanovlennja ta rozvytku tretejs'kyh sudiv u zahidnij pravovij tradyicii' / Ju. D. Prytyka // Visnyk Hmel'nyc'kogo instytutu regional'nogo upravlinnja ta prava. – 2003. – № 2. – S. 161-170.
3. Mironov B. N. Social'naja istorija Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.) : v 2 t. / B. N. Mironov. – Sankt-Peterburg : Dmitrij Bulanin, 2003. – T. 2. – 583 s.
4. Ivanova N. A. Soslovnoe obshhestvo Rossijskoj imperii / N. A. Ivanova, V. P. Zheltova. – Moskva : Novyj hronograf, 2010. – 752 s.
5. Sel'skoe i gorodskie samoupravlenie na Urale v XVIII – nachale XX veka / E. Ju. Apcarimova, S. V. Golikova, N. A. Minenko, I. V. Poberezhnikov. – Moskva : Nauka, 2003. – 381 s.
6. Istoriija sudebnoj sistemy Rossii / pod. red. N. A. Kolokolova. – Moskva : JuNITI-DANA ; Zakon i pravo, 2013. – 471 s.
7. Druzhinin N. M. Gosudarstvennye krest'jane i reforma P. D. Kiseleva / N. M. Druzhinin. – Moskva ; Leningrad : Izd-vo AN SSSR, 1946. – T. 1 : Predposylki i sushhnost' reform. – 636 s.
8. Gessen I. Tretejskij sud / I. Gessen // Jenciklopedicheskiy slovar' / izdateli : F. A. Brokgauz, I. A. Efron. – Sankt-Peterburg : Tipografija Akc. Obshh. «Izdatel'skoe Delo», Brokgauz-Efron, 1901. – Tom 66, polutom XXXIII. – S. 772-774.
9. Svod zakonov Rossijskoj imperii. – Sankt-Peterburg, 1857. – T. 10. – Ch. 2. Svod zakonov o sudoproizvodstve i vyzyskanijah grazhdanskikh.
10. Ukaz Senata, 31 maja 1734 g., «O dozvolenii ufimskim inovernym narodam razbirat'sja tretejskim sudom i mirit'sja dobrovol'no» // Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. – Sankt-Peterburg, 1830. – T. 9. – S. 335-342.
11. Vicyn A. Tretejskij sud po russkomu pravu. Istoriiko-dogmaticheskoe rassuzhdenie / A. Vicyn. – Moskva, 1856. – 96 + XIII s.
12. Uortman R. S. Vlastiteli i sudii: Razvitie pravovogo soznaniya v imperatorskoj Rossii / R. S. Uortman. – Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2004. – 520 s.

T. V. Malynovs'ka, B. V. Malynovs'kyj

THE COURT OF ARBITRATION AND THE REFORM OF THE MANAGEMENT OF STATE PEASANTS IN THE RUSSIAN EMPIRE (1837-1841)

Introduction. The essence of arbitration is that it is an agreement between two or more parties to try to resolve a dispute outside of the court system. The parties agree upon a third party as an arbitrator who will act as a judge and jury. Arbitration is an alternative form of dispute resolution.

In 1837-1841 the Russian Government began to reform the management of state peasants. Transformation of the judiciary including the attempt to extend the use of arbitration procedures was one of the measures taken to improve the life of peasants.

Purpose. The purpose of the article is to determine causes and to reveal the contents of measures connected with implementation of arbitration in the communities of state peasants during the reform of 1837-1841.

Results. Implementation of the arbitration court had significant benefits compared to the state court. First, arbitration procedures simplified, accelerated and made

jurisdiction cheaper. Second, the arbitration court had one attractive feature - it replaced the state court reducing its contacts with population. Entrusting arbitration intermediaries to resolve a great number of cases, the government restricted the activity of corrupted and inefficient state courts and thus reduced their negative consequences. During the reform rural and county courts were established in the villages of state peasants. They dealt with simple cases. Rural and county courts had their established procedures. Voluntary conciliation and arbitration played a major role. The procedure was as follows: receiving the claim the members of the court offered to reach an amicable agreement (to avoid litigation at all) or to resolve the dispute with an arbitrator. Only after refusing an amicable agreement and mediation the court started to examine the case. As for civil claims which belonged to the jurisdiction of state courts, peasants could use arbitration procedures on the basis of the Law on Arbitration 1831.

Conclusion. Implementation of the arbitral courts in the villages of state peasants during the reform of 1837-1841 expressed the desire of the government of the Russian Empire to increase judicial protection of the peasantry, to accelerate and simplify the judiciary, to fight corruption in courts. Jurisdiction was changed and it had to encourage peasants to resolve civil disputes through intermediaries, and only then to seek justice in civil courts.

УКД 94 (477) «17»

В.В. Масненко

доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ ТА ГОСПОДАРСЬКО-МАЙНОВИЙ УСТРІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ЧЕРКАЩИНИ XVIII СТ.

Досліджено адміністративно-територіальну і господарсько-майнову структури Правобережної України XVIII ст. Зокрема, процеси колонізації південної частини Київського і східної частини Брацлавського воєводств, відновлення і трансформації повітового устрою. Охарактеризовано місцеві староства: Черкаське, Чигиринське, Корсунське, Канівське та інших. Виокремлено значення магнатських володінь Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, Сангушків.

Ключові слова: Київське воєводство, Брацлавське воєводство, кордон, колонізація, люстрація, староство, повіт, слобода, фільварок.

Постановка проблеми. Для сучасних досліджень регіональної історії важливою складовою вважають з'ясування не тільки адміністративно-територіальної чи господарської структури того чи іншого локального утворення, а й те наскільки вони відображали особливості цих регіонів, засвідчену в писемних джерелах, масовій колективній пам'яті тощо. Приклад історичних територій південної Київщини і Брацлавщини XVIII ст., які зараз входять до Черкаської області, доволі показовий, оскільки дозволяє дослідити їхні важливі характеристики – прикордонний статус, колонізаційні процеси, власницько-майнові стосунки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема має свою історіографічну традицію, яка була започаткована ще краєзнавчими дослідженнями XIX ст. Найбільший інтерес із цього масиву літератури становлять розвідки Л. Похилевича та Е. Руліковського. На початку XX ст. разом із публікацією люстрацій українських староств 1765 і

1789 рр. з'явилися важливі праці В. Щербини. У 1920-х роках найбільший внесок у студіювання теми зроблений істориками київської школи М. Грушевського. Зокрема, новий комплекс джерел був опрацьований С. Шамраєм. Не втратили фактологічної цінності окремі праці істориків радянського часу, передовсім В. Маркініної. Різним аспектам історії Правобережжя ранньомодерного часу присвячено кілька розвідок В. Смоля. Серед сучасних істориків найавторитетнішим дослідником території й населення вказаних воєводств цілком залучено вважається М. Крикун. Варто згадати й доробок черкаського історика Ю. Маринівського, який увів у науковий обіг низку важливих джерел.

Мета розвідки полягає у реконструкції адміністративно-територіального устрою і господарсько-власницької структури південної частини Київського і східної частини Брацлавського воєводств протягом XVIII ст.

Виклад основного матеріалу. Після пережитих потрясінь, воєнних руйнувань і масового примусового вивозу населення, територія Правобережної Черкащини у травні 1714 р. знову потрапила під зверхність Речі Посполитої майже спустошеною.

Кордон між Річчю Посполитою і Гетьманщиною під російською зверхністю, згідно з умовами Вічного миру 1686 р., проходив по Дніпру. Однак, оскільки у сьомій статті цього договору йшлося, що населені пункти «от местечка Стаек, вниз Днепра по реку Тясмину суть, именно Ржищев, Трахтемиров, Канев, Мошны, Сокольня, Черкасы, Боровица, Бужин, Воронков, Крылов и Чигирин... оставатись имеют пусты, так, как ныне суть» [1, 776], то російський уряд протягом багатьох років домагався виконання цього положення. У 1720 р. російська і гетьманська адміністрації навіть провели обстеження стану заселеності правого берега Дніпра між Стайками і Тясмином. Виявилося, що територія вже добре колонізована посполитими і козаками. Врешті-решт російська сторона змушена була погодитися із фактичним станом речей [2, 155-156; 173-176]. Юридичне оформлення і демаркація кордону були здійснені лише у 1783 р., коли польська і російська розмежувальні комісії підписали документ під назвою «Описание границы Малой Росси с Польшей». Також були проставлені прикордонні стовпи на дніпровських островах і на суходолі вздовж берегів Дніпра: з боку Російської імперії – 349, з боку Речі Посполитої – 353 [3, 41-62].

На півдні володіння Речі Посполитої по рікам Вись, Ірклій і Тясмин межували спочатку з територіями під османською зверхністю і займищами вихідців з Миргородського полку, з 1734 р. – землями Запорозької Січі, а у 1752-1764 рр. – Новосербією. Тут також діяло кілька комісій з прикордонного розмежування 1732 р., 1740 р., 1744 р. Остаточного кордону було проведено лише під час розмежування 1780-1781 рр. Київського і Брацлавського воєводств з володіннями Російською імперією – Новоросією.

Під час колонізації відбувається досить швидке відновлення господарчо-майнової та станової структури краю. Власність на земельні володіння поверталася шляхетським родам, частково місцевого походження, які до цього часу проживали за межами краю, на Волині, північній Київщині чи навіть в

коронній Польщі. У результаті на Черкащині сформувалися особливо потужні магнатські маєтки та королівські володіння, які існували у формі адміністративно-господарчих одиниць – староств. На той час були Черкаське, Канівське, Чигиринське, Корсунське, Звенигородське староства. У джерелах зафіксовані й малочисельні за населенням Трахтемирівське, Шендерівське і Шаулихське староства, які існували обмежений час. Враховуючи територіальне розміщення, особливості колонізації ці староства мали різну господарську спроможність.

Щодо самої колонізації, то її перебіг, інтенсивність і напрями переселення мали свої особливості, які визначалися кількома обставинами. Найголовніша з них полягала у прикордонному характері краю, геополітичне значення якого визначалося інтересами сусідніх держав та інших суб'єктів політичного життя: Речі Посполитої, Російської імперії, Гетьманщини, Запорозької Січі, Османської імперії, Кримського ханства. Крім того, на інтенсивність посполитої колонізації впливало економічне життя, передовсім надання на певний термін «слобід» – можливості господарської діяльності без сплати податків, або несення повинностей. Щодо напрямів переселення, то тут спостерігалася певна територіальна специфіка. У староствах, які тяжіли до Дніпра – Канівському, Черкаському та Чигиринському основна маса переселенців походила з Лівобережжя. Точніше це було населення, яке залежно від обставин мігрувало з одного берега Дніпра на інший. Можна погодитися із О. Солодарем, що на Чигиринщині більшість переселенців були вихідцями з Лівобережжя, де з початком діяльності Малоросійської колегії посилювався соціальний гніт і зросли податки [4, 105-106]. На території, які розташовані далі на захід від Дніпра, міграційні потоки скеровувалися і з інших українських земель – Поділля, Волині, півночі Київщини. Серед нових поселенців переважали посполиті – різні категорії українського селянства, які становили до 80% населення. Помітно менше було козацтва і шляхти. Згідно з люстрацією 1765 р., у Київському повіті однойменного воєводства проживало всього 1 262 козаки: у Чигирині – 296, Черкасах – 132, Каневі – 110, Корсуні – 88 козаків. У 1789 р. у Чигирині залишилося вже тільки 38 козаків. Чиншова шляхта за люстрацію 1789 р. становила 2% від населення староств Київського воєводства. В. Щербина вважав, що малочисельність осілої шляхти вказувала на незначну роль польської колонізації краю [5, 11].

У 1714-1726 рр. черкаським старостою був чернігівський воєвода Пйотр Ян Потоцький гербу Золота Пилява. Після його смерті староство перейшло до Антонія Міхала Потоцького. Певний час черкаським старостою був Маріан Потоцький. У 1735 р. староство перейшло до рук іншого магнатського роду до князя Павла Карла Сангушка гербу Погоня. Від 1750 р. до 1762 р. цю посаду обіймав його старший син Юзеф Паулін Ян Адам Сангушко. Останнім черкаським старостою у 1762-1793 рр. був молодший син Павла Сангушка волинський воєвода князь Ієронім Януш Сангушко [6, 236].

Оскільки старости, як правило, не часто відвідували свої локації, то безпосереднє управління, адміністративні, господарські та охоронні справи покладалися на губернаторів. Як свідчать документи, черкаськими губернаторами у різні часи були:

Росковський (Ростовський), Янішевський, Сельський, Олександр Пенчельський.

До Черкаського староства з моменту його утворення, окрім міста, належали села Чорнявка, Вергуни, Бузуків, Хацьки, Білозір'я, Руська Поляна, Свидівок, Ломовате, Худяки та Леськи [7, 612]. У 1789 р. кількість сіл зросла до вісімнадцяти. Якщо 1765 р. річний прибуток від Черкаського староства становив 68 930 злотих 11 грошів, то 1789 р. він зріс до 132 527 злотих 27 грошів [8, 803]. Мешканці міста сплачували лише чинш, інших податків та поборів на них не накладали. Всього у Черкаському старостві станом на 1788 р. нараховувалося 2513 господарств, які мали 113 волів і 4 тис коней [6, 243-244].

Канівським староством володів Микола Василь Потоцький (у народних переказах і фольклорі, зокрема «Пісні про Бондарівну», – пан Каньовський). У 1763 р. канівським старостою став львівський каштелян Ігнацій Потоцький, який 1773 р. передав власність брату Яну. Серед керуючих Канівським староством згадується Гродський.

У 1716 р. чигиринським старостою став руський воєвода Ян-Станіслав Яблоновський гербу Прус III. Саме він організовував спротив спробам С. Палія відновити тут козацький устрій та закріпив відновлене староство за своїм магнатським родом, який походив з Галичини. 1718 р. Ян Станіслав Яблоновський передав чигиринське староство своєму синові Яну Каєтану, пізнішому воєводі брацлавському (з 1754 р.). Губернаторами («комісарами добр Чигиринських») у різний час були: Просовський, Станіслав Орловський, Станіслав Рудницький та Андрій Стаєцький. До 1732 р. контроль Яблоновського вийшов за річку Тясмін, що слугувала «офіційним» кордоном із Російською імперією, та сягнув Крюкова. Аби привабити селян, він надавав їм навіть 30-літні «слободи». При цьому вступив у майнові суперечності з старшиною та козаками Миргородського полку, які мали на Правобережжі власні землеволодіння, підтверджені ще документами попереднього століття. Гетьман Данило Апостол навіть змушений був скаржитися російському урядові, що поляки не додержуються умов трактатів про кордон [9, 210]. Остання спроба «польської» реконквісти була здійснена по закінченні російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Під час її значна частина населення, підданих Російській державі, евакуювалась на Лівобережжя, а отже з'явилась можливість трактувати ці землі як такі собі нічийі «дикі поля».

У 1765 р. чигиринським старостою був познанський воєвода Антоній Яблоновський. За люстрацією того року, в Чигиринському старостві значилося вже 29 поселень загальною кількістю 1715 дворів, з них селянських, які сплачували грошовий податок – 1201, козацьких – 296, слобідських – 171, службовців старостинської адміністрації – 46. Крім того, було це й 14 пусток [10, 131].

На початку грудня 1714 р за дорученням власника Корсунського староства великого коронного хорунжого Олександра Яна Яблоновського гербу Прус III проведено обстеження стану населених пунктів староства та людських і матеріальних втрат завданих у результаті згону населення 1711-1712 рр. Виявлено, що край являв собою майже суцільну пустку. Зокрема, всі 600 господарств, які були у

Корсуні знищено, спалено також замок і Церкву. Угнано тисячу голів рогатої худоби і 200 коней.

Після смерті Олександра Яна у 1723 р. Корсунське староство перейшло до його сина Юзефа Олександра Яблоновського. У 1759-1774 р. довічним посесором староства зазначений віслінський каштелян Рох Міхал Яблоновський гербу Гжимала (відомий своїми виступами за релігійну толерантність, противник Барської конфедерації). 3 вересня 1774 р. він передав староство своєму сину Юзефу Яблоновському (прадіду Андрея Шептицького). Проте рішенням Сейму 1775 р. Корсунське староство опинилося у числі чотирьох староств Київського та Брацлавського воєводств, які були надані у спадкову власність королю Станіславу Августу Понятовському, який, передав його своєму племіннику генерал-лейтенанту коронного війська Станіславу Ціолеку Понятовському. 23 вересня 1778 р. той закріпив це староство у свою довічну власність [6, 20]. Юзеф Яблоновський залишився уповноваженим (підстаростою) в управлінні староством.

Лише у другій половині 1750-х рр. як самостійна одиниця королівських маєтностей Речі Посполитої відродилося Звенигородське староство. Староство на ленному праві тримали з 1755 р. до 1780 р. Фелікс Солтик, а протягом 1780–1793 рр. – його дружина Соломея Солтикова. Це староство постійно потерпало від зазіхань власників сусідніх земельних комплексів: зі сходу – Смілянщини Любомирських, із заходу – Уманщини Потоцьких, із півночі – Лисянщини Яблоновських, згодом Браницьких.

Проведена 1765 р. люстрація Звенигородського староства подає всього 18 населених пунктів, з них 9 слобід – осад, звільнених від сплати податків на користь держави [6, 22-29].

Шаулихське староство у 1765 р. посідав Онуфрій Бурзінський.

Трахтемирівське староство 1765 р. належало житомирському підчашнику Станіславу Щеньовському. Пізніше – Яну Кіцькому.

Водночас на Правобережній Черкащині величезні земельні простори, міста, містечка і села стали приватними магнатськими володіннями.

Так, Уманщина 1726 р. перейшла у власність Франциска Салезія Потоцького, якого за багатство та владу назвали «малим королем Русі». В Умані Потоцький утримував козацьку роту, що нараховувала від декілька сотень до тисячі козаків. Керував ними С. Ортинський, пізніше Рафаїл Деспот Младанович. Місто поступово відроджується, відбувається повторна колонізація регіону. Після смерті Франциска Салезія у 1772 р. його уманські володіння успадкував єдиний син Станіслав Щесний.

Смілянські володіння повернулися у власність магнатів Конецьпольських. У 1719 р. помирає останній власник Сміли з роду Конецьпольських – бездітний Ян Олександр. За відсутності прямих нащадків, усі маєтності його перейшли до його родичів – Олександра і Франциска Валевських. У 1723 р. придбати ці землі виявили бажання князі Любомирські, однак отримали відмову. Проте Любомирські не відступилися від своїх задумів: заради заволодіння маєтностями Валевських вони організували справжню власницьку аферу. Суть її полягала в тому, що Любомирські знайшли однофамільця Валевських – незаможного міщанина

Олександра Валевського, який і придбав для Любомирських такі бажані ними землі. Першим володарем Сміли з роду Любомирських став сандомирський воєвода князь Єжи Олександр Любомирський. Він зробив Смілу головним містом Смілянського ключа, до складу якого увійшло 188 населених пунктів.

По смерті Єжи Олександра Любомирського у 1735 р. землі Смілянщини успадкував його син – київський і брацлавський воєвода Станіслав Любомирський. У першій половині XVIII ст. він вважався найбагатшою людиною в Польщі, адже загалом володів 31 містом та 738 селами, мав майже 3 мільйони злотих щорічного прибутку.

У 1770 р. Станіслава Любомирського, який на той час вже страждав на психічні розлади, було усунуто від управління маєтками. Наступниками батька стали Олександр, Юзеф, Михайло та Франц Ксаверій Любомирські. У 1776 р. вони розподілили величезні земельні володіння між собою, внаслідок чого території, на яких розташовувалася Сміла, спочатку дісталися Михайлу Любомирському. Він фактично одразу продав їх своєму брату Францу (Францішеку) Ксаверію Любомирському. Останній від 1777 р. перебував на російській військовій службі, дослужившись до чина генерал-лейтенанта. Водночас був дбайливим господарем, який значно побільшив успадковані землеволодіння, зокрема за рахунок Межирицького ключа – посагу дружини Теофілії з Ржевуських. Як наслідок, Франц Ксаверій Любомирський став власником великих землеволодінь, на яких розташовувалося 9 містечок, 179 сіл і 100 тис ревізьких душ селян.

Лисянщина перебувала у власності новгородського воєводи князя Юзефа Олександра Яблоновського. Губернатором Лисянського ключа у 1765 р. був Ян Чайковський. Т.зв. Лисянське графство включало три містечка і 39 сіл.

Відзначимо, що доволі поширеним явищем були майнові суперечки між представниками різних магнатських родин. Так, під час походу П. Орлика на Правобережну Україну 1711 р. коронний хорунжий князь Ян Олександр Яблоновський, скориставшись ситуацією, із добр смілянських гвалтовно приєднав до своїх володінь Мліїв, Городище, Лебедин і Капустяну Долину, розпочавши судові процеси з Яном Олександром Конецьпольським, який, як же згадувалось, помер у листопаді 1725 р., і усі його українські маєтки успадкував кривний Валевський, а від останнього, незабаром, придбав Ю. Любомирський. Я. Яблоновський цей процес програв, але незаконно придбаних володінь так і не повернув. Після його смерті у 1731 р. справу порушив його синовець кн. Ян Каєтан Яблоновський, староста чигиринський, який, дошукавшись юридичних помилок і невідповідностей, оформив на себе восьму частину спадку Конецьпольських і знову відкрив судові провадження. Як староста чигиринський, він загарбав і сусідній з Чигирином Жаботин. По смерті Юрія Любомирського Смілянські ґрунти дісталися двома його синам – князям Йозефу і Станіславу. У подальшому територіальні конфлікти між Любомирськими і Яблоновськими тривали впродовж ще кількох десятиліть, а за жаботинські ґрунти між ними велися справжні бойові дії. Зрештою, коронним трибуналом у 1762 р. були скасовані всі незаконні

привласнення й угоди, і добра повернути Любомирським [11, 101].

За адміністративно-територіальним поділом східна частина Правобережної Черкащини належала до Київського воєводства Речі Посполитої. Адміністративним центром його у XVIII ст. було м. Житомир. Шляхетський адміністративно-судовий устрій (станове самоврядування – уряди, суди) втілювався у повітовому поділі. Тривалий час черкаська шляхта належала до Київського повіту, який охоплював територію всього воєводства. Помітні зміни у повітовий устрій були внесені на Чотирирічному сеймі у 1792 р. постановою «Розкладка воєводств, земель і повітів». Згідно з нею, Черкаси та інші населені пункти було віднесено до новостворюваного Наддніпрянського повіту. Тоді ж було визначено, що станові, так звані, зем'янські суди для шляхти Наддніпрянського та Овруцького повітів мали відбуватися у спільній резиденції – м. Овручі. Невдовзі виник окремий зем'янський суд для Наддніпрянського повіту.

Шляхта Наддніпрянського повіту збиралась на свій сеймик до Богуслава. У січні 1792 р. сейм зобов'язав скликати спільні сеймики Овруцького та Наддніпрянського повітів у м. Овруч [12, 68-84].

Західна частина Правобережної Черкащини належала до Брацлавського воєводства. Проте кордон між Брацлавським і Київським воєводствами достатньо складно визначити, оскільки протягом всього XVIII ст. тривала суперечка щодо проведення цієї межі. Справа у тому, що під час Хмельниччини і подій Руїни зникла більшість попередніх власників, було також знищено безліч майнових і межових документів, які регламентували належність тієї чи іншої території, або населеного пункту до відповідного воєводства. Тому нові власники і урядовці втягнулися у досить тривалу суперечку, оскільки це питання мало реальний інтерес – до скарбниці якого воєводства підуть податки та інші повинності? Цікаво, що шляхта як Київського, так і Брацлавського воєводства на своїх сеймиках приймала рішення про звільнення спірних прикордонних маєтків від обкладання податками, до тих пір поки не відбудеться міжвоєводське розмежування [2, 95].

Традиційно межа між цими воєводствами проходила по т.зв. Чорному шляху. На території Черкащини він розташовувався приблизно по вододілу між Гірським та Гнилим Тікичем, дещо ближче до першого. На цьому кордоні й наполягали урядовці Київського воєводства. Проте в жовтні 1715 р. сеймик брацлавської шляхти в односторонньому порядку прийняв рішення про обкладання податками маєтків, які традиційно вважалися належними до сусіднього воєводства, зокрема Корсунського, Мошенського, Жаботинського ключів і навіть Чигиринського староства. Такі гострі суперечки тривалий час не вирішувалися. Хоча різні урядовці час від часу робили заяви щодо вирішення цього питання. Так, у 1745 р. київський каштелян К. Стецький заявив про те, що він, згідно з конституцією варшавського сейму (?), проведе розмежування воєводств і почне його 1 вересня цього ж року в Черкасах [2, 97]. Проте жодних документів про результати такої діяльності немає.

Тільки у 1755 р. було такі проведені розмежування, в якому брали участь представники обох сторін. Однак воно не призвело до порозуміння

щодо більшості спірних територій і маєтків. Такий же негативний результат мали рішення варшавських сеймів 1766 р. та 1775 р. про створення спеціальних прикордонних комісій

Проблема остаточно була вирішена лише під час роботи Чотириохлітного сейму. Згідно з сеймовою постановою від 18 листопада 1791 р., кордон між воєводствами помітно змістився на схід і проходив по лінії від м. Богуслава на Росі через с. Бурти до м. Сентів (Могілів) на р. Велика Вись, яка розмежовувала Річ Посполиту і російські володіння [2, 102]. М. Крикун зазначає, що поселення Могілів на Великій Вісі невідоме, мабуть йшлося про м. Новомиргород, розташований на лівому березі цієї річки в межах Новоросійської губернії Російської імперії. Він припускає, що це рішення так і не було проведено в життя [13, 18]. Все ж таки, відповідно до рішення сейму, у складі Брацлавського воєводства опинилися Звенигородський повіт і Лисянщина.

Повітовий устрій у межах Брацлавського воєводства, відповідно до традиції, поєднував судову та адміністративну складову, з явною перевагою першої. Документи XVIII ст. містять згадки про Брацлавський повіт поряд із Вінницьким повітом. Одночасно у воєводстві діяв лише один Вінницький гродський суд. За сеймовою постановою 1789 р. було санкціоновано існування Брацлавського і Звенигородського повітів, а всі три повіти отримали статус адміністративно-територіальних одиниць. Восени 1791 р. сейм вніс істотні зміни в повітовий поділ воєводств. Відтоді у Брацлавському воєводстві мали бути такі повіти: Брацлавський, Вінницький Звенигородський і Надбужький. Території сучасної Черкащини стосувалися два останні з них. Шляхта Брацлавського воєводства традиційно збиралася на вінницький сеймик.

Нова магнатсько-шляхетська колонізація краю не могла обмежитися лише закріпленням власності та встановленням адміністративного устрою. Головним її завданням було залучити на спустошені території стабільне й численне населення. Здійснювалось це, як вже було сказано, традиційним слобідським методом. Господарі землі за допомогою осадчих (управляючих маєтків) закликали селян оселятися у себе на умовах тимчасового звільнення від усяких повинностей. Залежно від укладеної умови такі «слободи» могли тривати 15-30 років. Збереглися відомості про своєрідні сигнальні атрибути, які закликали потенційних поселенців. Як писав В. Антонович: «Володар земельної власності виставляв дошку з дірками – звичайно, їх було 30. Це мало визначати, що 30 років селянин, поселившись там, матиме «слободу» не нести жодної повинності» [14, 129]. При досить недосконалому прикордонному дозорі на Дніпрі був надзвичайно поширений масовий перехід населення з лівого на правий берег. Поступово «Черкаська пустеля» наповнювалася вихідцями із сіл та містечок Гетьманщини. Цікаві відомості про це явище подає П. Куліш: «Дніпровські рибалки до сих пір зберігають спогади про фігури, тобто хрести з підвішаними на них снопом жита, ціпом та серпом. Такі фігури ставилися на берегових кручах в знак того, що дехто заселяє слободу і запрошує до себе поселенців на певних пільгах...» [15, 86].

Переходи і втечі селян на Правобережжя за різної їх інтенсивності відбувалися протягом усього

XVIII ст. Особливо великих розмірів вони набули в другій його половині. Місцеві лівобережні поміщики навіть почали скаржитися на це царській адміністрації [16, 65].

На території Правобережної Черкащини протягом XVIII ст. склалися й співіснували три види маєтків: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктовий податок; у другому, поряд із чиншем, запроваджувалася відробіткова рента; у третьому домінувала панщина. Так, на Уманщині в кінці 1760-х рр. на 178 сіл було 17 фільварків, а в кінці століття на 312 сіл – 40 фільварків. Найбільшими з них були Уманський, Бабанський, Рижанівський, Молодецький тощо [17, 53]. Зрештою, економічною основою регіону було велике землеволодіння у формі магнатських латифундій з його фільварковим господарством, яке гальмувало вільний розвиток сільського господарства, ремесел і торгівлі, а також міст.

Під кінець століття зростає російська присутність на Правобережжі. Найбільш вагомим аргументом зростання імперських впливів був господарсько-економічний чинник. Тут найпомітнішою подією стала купівля князем Г. Потьомкіним у січні 1787 р. Смілянської волості із Межирицьким ключем у князя Франциска Ксаверія Любомирського за 2 млн срібних руб. [11, 96]. Ю. Мариновський і І. Удовик цілком справедливо звернули увагу на те, що ця приватна фінансово-економічна оборудка посідала важливе політично-державне значення і мала свою передісторію. Її відправною точкою були територіальні претензії Російської імперії, які вона виявляла до Правобережжя практично все XVIII ст. Також слушним є припущення щодо примусового характеру продажі володінь Ф. Любомирського. Не останню роль тут відгравали й особисті амбіції Г. Потьомкіна, якій претендував на провідну роль у реалізації російської експансії у західному і південному напрямках. Керуючись такими міркуваннями, вони констатують: «Смілянщина мала якнайвигодніше розташування у використанні її як транзитної території в торгівлі та війсьній сфері (стратегічний плацдарм для військової операції, бази для розміщення військ тощо), із залученням до цього вигідних сухопутних і водних шляхів, як харчова і лісова скарбниця (особливо в поставках збіжжя, дерева і корабельної сосни для флоту тощо) та чималий людський ресурс для поповнення населення південних територій» [11, 98]. Такі дії були також підготовкою до анексії Правобережжя.

Висновки. Отже, проведене дослідження дозволяє констатувати, що південна частина Київського і східна частина Брацлавського воєводств у XVIII ст. мали спільні характеристики щодо їхнього адміністративно-територіального і господарсько-власницького устрою. Це, на нашу думку, дозволяє виокремити вказану територію в окремий регіон, який за сучасних умов є правобережною Черкащиною. Особливості цього краю зумовлювалися його прикордонним статусом і драматичною історією попереднього часу, пов'язаною з кількарізовою зміною державного статусу, й величезними демографічними втратами. На початку XVIII ст. основним у житті регіону було відновлення власності на земельні володіння і повторна колонізація за рахунок звільнення переселенців від податків і повинностей. У

подальшому на цій території сформувалися королівські володіння, які існували у формі адміністративно-господарчих одиниць – староств й особливо потужні магнатські маєтки. Власниками земельних володінь і державними у старостах, як правило, виступали представники магнатських родів Потоцьких, Любомирських, Яблоновських, Сангушків. На початку століття також був відновлений адміністративний устрій, який існував до Хмельниччини, але протягом тривалого часу спостерігалися суперечки, зокрема щодо міжвоєвського розмежування. Лише Чотирирічний сейм започаткував проведення територіальної реформи, яка проте залишилася незавершеною.

Список використаної літератури та джерел:

1. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб., 1830. – Т. II. 1676-1688. – 974+2 с.
2. Крикун М.Г. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – 186 с.
3. Андриевский А.А. Исторические материалы. Из архива Киевского губернского правления / А.А. Андриевский. – К., 1883. – Вып. 4.
4. Солодар О. Нариси з історії Чигиринщини / О. Солодар. – Черкаси: «Відлуння-Плюс», 2003. – 264 с.
5. Щербина В. Украинские староства по люстрациям XVIII в. / В. Щербина // Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI- XVII вв.; Люстрации украинских старост XVIII ст. – К., 1905. – С. 1-22.
6. Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Ч. VII. – Т. 3: Акты о заселении Южной России XVI- XVIII вв.; Люстрации украинских старост XVIII в. – К., 1905. – LXXXI+317+596+140 с.
7. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Л. Похилевич. – К.: Тип. Киево-Печерской лавры, 1864. – 771 с.
8. Rulikowski E. Czerkasy / E. Rulikowski // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów Słowiańskich. – Warszawa, 1880 – Т. I. – S. 802-808.
9. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Кривіщина й Лизаветчина) / С. Шамрай // Записки історико-філологічного відділу. – К., 1929. – Кн. 24. – С. 207-302.
10. Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины. Конец XVII – 60-е годы XVIII ст. – К.: Изд-во Киев. ун-та, 1971. – 175 с.
11. Мариновський Ю. Документи про смілянську маєтність (Смілянщину) Г.О. Потьомкіна (1787–1796/1797): ще одне трактування / Ю. Мариновський, І. Удовик // Архіви України. – 2008. – Вип. 5-6. – С. 96-127.
12. Крикун М.Г. Повітовий поділ Київського воєводства в останній третині XVI-XVIII ст. / М.Г. Крикун // Історико-географічні дослідження на Україні: 36 наукових праць. – К., 1992. – С. 68-84.
13. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI-XVIII століттях: Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. – 412 с.
14. Антонович В. Коротка історія Козаччини / В. Антонович. – К., 1991. – 232 с.
15. Записки о Южной Руси: Издал П. Кулиш: в 2-х т. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с.
16. Смолий В.А. Возз'єднання Правобережної України з Росією / В.А. Смолий. – К.: Наукова думка, 1978. – 192 с.
17. Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років XX століття). – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський ун-т», 2001. – 266 с.

References

1. Complete Collection of Laws of the Russian Empire since 1649 (1830). V. II. 1676-1688. Saint Petersburg (in Russ.).
2. Krykun, M. (1993). Administrative-territorial structures of Right-Bank Ukraine in the 15-18th century. The boundaries of Voivodeships in the light documents. Kyiv (in Ukr.).
3. Andrievskii, A. (1883). Historical materials. From the archives of the Kyiv gubernatorial government. Kyiv (in Russ.).
4. Solodak, O. (2003). Essays on the History Chyhyryn. Cherkasy: Vidlunnia-Plius (in Ukr.).
5. Shcherbina, V. (1905). Ukrainian Starostwa on lustration 18th century. In Archive South-West Rus. S. VII. V. III. (1-22 pp.). Kyiv (in Russ.).
6. Archive South-West Rus, published by the Interim Commission for parsing of ancient instruments, established at the Kyiv, Podolsk and Volyn Governor-General (1905). S. VII. V. III. Kyiv (in Russ.).
7. Pokhilevich, L. (1864). Tales of the inhabited areas of the Kyiv governorate or statistical, historical and church notes of all the villages, countries, towns and cities within the governorate area. Kyiv (in Russ.).
8. Rulikovskii, E. (1880). Cherkasy. In Geographical Dictionary of the Polish Kingdom and other Slavic countries (802-808 pp.). V. I. Warsaw (in Pl.).
9. Shamrai, S. (1929). The history of the population of Steppe Ukraine in the 18th century. (Krylivschyna and Lyzavetchyna). Zapysky historychno-filolohichnoho viddilu (Notes historical and philological department, 207-302 pp.). V. 24. Kyiv (in Ukr.).
10. Markina, V.A. (1971). Peasants of Right-Bank Ukraine. The end of the 17th century – 60 years of 18th century. Kyiv: Publisher University of Kiev (in Russ.).
11. Marynovskiy, Yu. & Udovik, I. (2008). Archival documents Respecting H. Potemkin's of Smila Real Estate (Smilyanschynu) (1787-1796/1797): Another treatment. Arkhivy Ukrainy (Archives Ukraine). (96-127 pp.). V. 5-6. Kyiv (in Ukr.).
12. Krykun, M. (1992). County division of the Kyiv Voivodeship in the last third of the 16th and 18th centuries. In Historical and Geographic Research in Ukraine (68-84 pp.). Kyiv (in Ukr.).
13. Krykun, M. (2008). Bratslav Voivodeship in 16th – 18th centuries: Studies and Source Materials. Lviv: Ukrainian Catholic University (in Ukr.).
14. Antonovich, V. (1991). A Brief History of Cossacks. Kyiv (in Ukr.).
15. Kulish, P. (Ed.). Notes on Southern Rus (1994). Kyiv: Dnipro (in Russ.).
16. Smolii, V.A. (1978). The reunification of Right-Bank Ukraine with Russia. Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
17. Essay of the history of Uman (from ancient times to the 60 years of the 20th century) (2001). Kyiv (in Ukr.).

V. V. Masnenko

ADMINISTRATIVE-TERRITORIAL AND ECONOMIC-PROPRIETARY STRUCTURES OF THE RIGHT-BANK CHERKASY REGION IN THE 18TH CENTURY

Introduction. The problem to be studied concerns the important characteristics of the region of the Right-Bank Ukraine as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century.

The purpose of the article is the reconstruction of the administrative-territorial structure and economic-proprietary structure of the southern part of Kyiv Voivodeship and the eastern part of Bratslav Voivodeship during the 18th century.

Results. The administrative-territorial and economic-proprietary structures of the Right-Bank Ukraine in the 18th century were studied, in particular, the process of colonization of the southern part of Kiev and the eastern part of Bratslav Voivodeships, recovery and transformation of the county

government, the characteristic local Starostwa: Cherkasy', Chyryryn', Korsun', Kanev' and others. In addition, we stood out value magnate possessions: Potocki, Lubomirski, Yablonovski, Sangushkiv.

The Originality of the research is in the complex approach to the analysis of investigated region, in particular, the change of some owners of Starostw and estates.

Conclusion. Features of the territory were determined by its border status and dramatic history of previous times associated with repeated change of state status and enormous demographic losses. In the early 18th century the primary task in life of the region was to restore land ownership and re-colonization by the exemption of settlers from taxes and duties. Later, in the area the royal possessions were formed that existed in the form of administrative and economic units – Starostwa and especially powerful magnate estates. At the beginning of the century the administrative system that existed before Khmelnytsky was restored, but for a long time there were disputes, including the territorial demarcation. Only a Great (Four-year) Sejm commenced territorial reform, which remained uncompleted.

УДК 94:329.14(477.46) «19»

О. М. Федьков

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ РСДРП НА ЧЕРКАЩИНІ В 1905 – 1907 рр.

Розкрито, що у 1905 – 1907 рр. у місті Черкаси та повіті набув широкого розмаху соціал-демократичний рух. Починаючи з березня 1906 р. місцеві осередки РСДРП підпорядковувалися Українській соціал-демократичній спілці. Черкаська організація була однією з найпотужніших у складі Спілки. Вона використовувала різноманітні форми та методи революційної роботи. Результатом діяльності УСДС став високий рівень соціал-демократичної свідомості черкаських робітників і селян, рух яких набув плановірності та організованості.

Ключові слова: Російська соціал-демократична робітничка партія, меншовизм, Українська соціал-демократична спілка, Спілка, УСДС, Черкащина, революція, робітники, селяни.

Постановка проблеми. Доба першої російської революції стала часом завершення формування Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП). Затяжка процесу партійного будівництва зумовлювалася низкою чинників. Найперше, російські марксистки, як й інші політичні партії, діяли нелегально в умовах авторитарного самодержавного режиму романівської імперії. Це ускладнювало функціонування РСДРП, накладало відбиток на її структуру та характер діяльності. По-друге, труднощі в розбудові партії пояснюються також внутрішніми причинами. Організаційний розкол, який відбувся на II з'їзді, призвів до гострої міжфракційної боротьби більшовиків і меншовиків та вибудовування ними паралельних структур. В українських губерніях Російської імперії більшим впливом користувалися організації меншості РСДРП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія меншовизму в Наддніпрянській Україні перебуває лише на початковій стадії дослідження. На сьогодні маємо лише окремі монографічні дослідження [1; 2; 3], в яких побіжно розглянуто діяльність меншовиків

та декілька дисертаційних робіт із проблеми [4; 5; 6]. Українська соціал-демократична спілка утворилася на межі 1904 – 1905 років унаслідок розколу Революційної української партії й через місяць, 2 (15) лютого 1905 р. увійшла до складу РСДРП на автономних підставах. Від початку перебування у складі російської марксистської партії Спілка поділяла меншовицькі теоретичні засади, стратегію та тактику боротьби [7; 8; 9;]. Згодом УСДС перетворилася в потужне регіональне об'єднання російських соціал-демократів. Однак діяльність місцевих спілчанських організацій до цих пір вивчено слабо.

Метою статті є з'ясування основних фактів діяльності Спілки у місті Черкасах та однойменному повіті в період першої російської революції.

Виклад основного матеріалу. На початку революції 1905–1907 рр. найбільший осередок російських соціал-демократів у регіоні, черкаський, входив до складу міцного регіонального меншовицького союзу – Київської провінційної організації. З початку 1906 р. вона іменувалася Південним провінційним бюро РСДРП. Ця організація поширювала свій вплив на Київську, Волинську, Подільську, Чернігівську та Полтавську губернії [10, 1]. Про рівень впливовості цього союзу засвідчували дані, наведені у доповіді делегата Київської провінційної організації на другій всеросійській конференції меншовицьких комітетів РСДРП у листопаді 1905 р.; в її організаціях нараховувалося 2400–2500 організованих членів, а в сфері її впливу перебувало не менше 100 тис. осіб [10, 44]. У добу революційного піднесення у жовтні – грудні 1905 р., відбувалося повсюдне чисельне зростання партійних осередків [10, 44]. Збільшення чисельності та впливовості груп російських соціал-демократів було характерне і для Черкащини.

У 1905 р. у регіоні найактивніше діяли соціал-демократичні осередки в місті Черкасах, містечках Городище, Сміла та на станції Бобринська Черкаського повіту [11, 21-35; 12, 1, 3, 6-9, 12; 13, 433; 14, 11; 15, 158-159]. Вони, за даними жандармів, здійснювали агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників, селян і солдатів в дусі партійної програми та розглядали питання поточної політики. Основна мета діяльності цих та інших організацій у губернії, як стверджував начальник Київського ГЖУ, «полягає в заміні існуючого державного ладу (самодержавства) конституційним правлінням, у набутті робітничим класом і селянським населенням політичних та економічних прав» [11, 20].

У добу відкритого протистояння революційних сил із самодержавством, окреслилася тенденція до подолання партійного розколу та згуртування соціал-демократичного руху. В низових партійних організаціях лунали голоси за подолання розбрату та консолідацію всієї соціал-демократії в межах романівської імперії. Партійці виступали за об'єднання в складі РСДРП марксистських партій і спілок націй, які входили до складу держави та висловлювали побажання, «щоби майбутній ймовірний з'їзд мав загальнопартійний характер, а не міжфракційний» [10, 45].

Показово у цьому сенсі виявилася позиція регіональної організації «Рабочая воля», яка діяла у Черкасах. Вона займалася консолідацією соціал-демократичного руху на міському рівні. «Рабочая

воля» опублікувала єврейською мовою декілька прокламацій та «займалася фактичним об'єднанням на місцях партійних працівників [РСДРП] і бундівців» [10, 45]. Видруки цього партійного осередку поширювалися у Київській губернії [16, 1]. Діяльність черкаської «Рабочей воли» стала одним із чинників, який спонукав функціонерів Київської провінції до інтеграційної позиції. Вони були впевнені, що об'єднання ворогуючих фракцій призведе до зростання авторитету РСДРП [10, 45].

У жовтні 1905 р. у містечку Сміла, як засвідчує лист діяча місцевого осередку РСДРП «Льва» з Лук'янівської тюрми, що потрапив у руки жандармів, відбувалися бурхливі з'явки. Великий вплив на події в містечку мав всеросійський страйк залізничників, до якого приєдналися робітники станції Бобринська. Вістка про маніфест 17 жовтня 1905 р. «стала ще більшим імпульсом до енергійнішої роботи серед місцевих і навколишніх робітників і селян» і мала колосальні результати. Масова агітація розпочалася велелюдним мітингом на станції Бобринська. Виступ соціал-демократа на ньому викликав усезагальне захоплення. Надалі мітинги відбувалися щотижня. Лише наприкінці жовтня місцева влада оголошувалася та за допомогою драгунів розігнала мітингарів. З цього приводу смілянська організація РСДРП випустила листівку. Надалі, після недопущення в Смілянському народному домі, двохтисячний мітинг знову пройшов на станції Бобринська. Події в Смілі набули кульмінації 16 грудня 1905 р., коли розпочався загальноміський страйк; зачинилися магазини, припинили роботу ремісничі майстерні. Проте арешт головних революціонерів, зокрема й автора листа, та ув'язнення їх в Черкаській та Київській в'язницях перешкодили подальшій ескалації подій [15, 158-159].

У Черкасах соціал-демократи спрямовували свою роботу на нечисельний міський робітничий клас. Вони націлювали місцевий пролетаріат на створення робітничих організацій. Під впливом вістки про створення та діяльність Санкт-Петербурзької ради робітничих депутатів, за даними діячів Київської провінційної організації РСДРП, у Черкасах утворився зародок такої ради [10, 45]. Зазначений факт засвідчував про зростання політичної свідомості робітничого класу, авторитету російських соціал-демократів у його середовищі.

Тим часом, у російському соціал-демократичному русі відбувалися консолідаційні процеси, що знайшли вияв в українських губерніях імперії. Починаючи з осені 1905 р. Українська соціал-демократична спілка, яка до цих пір працювала головню на селі, стала перетворюватися на потужну регіональну організацію РСДРП. Початок цьому процесу поклала її Листопадова конференція, що прийняла статут організації та обрала керівний орган – Головний комітет. Тоді ж розпочалося об'єднання Спілки з Південним провінційним бюро РСДРП, організації якої діяли паралельно на тих же чи суміжних теренах, але переважно в містах і містечках. Цей процес в основному завершився в березні 1906 р. на об'єднаній конференції Української соціал-демократичної спілки та Південного провінційного бюро РСДРП. Згодом за організацією закріпилася назва Українська соціал-демократична спілка РСДРП [17, 154; 18, 2]. З цього часу російські соціал-

демократичні організації міста Черкаси та повіту підпорядковувалися Головному комітету Спілки.

Представник цієї організації, виступаючи на конференції південних організацій РСДРП, зазначав: «Об'єднання це дало дуже добрі плоди». Роз'яснюючи виголошену тезу, спілчанин зазначив, що до цього часу робота в провінційних містах і містечках мала «дуже в'ялий характер». Об'єднання відкрило нові перспективи; разом із сільським населенням організації «стають силою», поживаються робота. Кадровий потенціал місцевих партійних працівників став використовуватися повніше та доцільніше [19, 26]. Покращення партійної роботи виявилось помітним і на Черкащині.

У середині березня 1906 р. у містечку Сміла жандарми затримали А. Калениченка та В. Галушенка, в яких виявили різноманітні соціал-демократичні видання з відбитком штемпеля «Смелянская социал-демократическая организация – Искра». Перший із затриманих визнав, що він «революціонер» і прибув у містечко для ведення агітаційно-пропагандистської роботи та збору пожертв на революційні потреби. Обшукуючи другого, виявили букви друкарського шрифту та револьвер [20, 1201].

Одним із важливих складових успіху Української соціал-демократичної спілки РСДРП стала її потужна видавнича діяльність. Видрукувані та поширені в регіоні функціонування листівки та брошури, адресовані до різних категорій населення, з позицій революційної соціал-демократії пояснювали поточні події та спонукали до боротьби за політичні та соціальні права. Черкаська організація в своїй агітаційно-пропагандистській діяльності належала до найактивніших. Увечері 26 квітня 1906 р. у Черкасах поліція затримала у батьківському домі наборщика Л. Белявського за роботою на примітивній друкарні Черкаської організації РСДРП. Там же виявлено кілька десятків свіжовидрукованих листівок останньої, датовані квітнем 1906 р. У відозві «Первое мая» робітників закликали одноденним страйком відсвяткувати день пролетарської солідарності та вести боротьбу з капіталістичнимгнобленням. Прокламація «К солдатам», видана соціал-демократичною воєнною групою, закликала «солдатів не бути катями народу» і разом із ним боротися з урядом [21, 2]. Звісно, зазначені видання адресувалися робітникам і солдатам, яких спілчани закликали до боротьби з царизмом. Водночас, агітаційно-пропагандистська робота велася й серед селянства. Наслідком усієї цієї діяльності стало те, що на конференції південних організацій РСДРП у вересні 1906 р. делегат Спілки відзначив «революційні настрої» в Черкаському повіті [19, 25].

На заклик святкувати 1 травня 1906 р. відгукнулися робітники Черкаського цукрового заводу. Організаторами незаконної сходки стали Райхман, Левін і Вольський, яким удалось зникнути, та Д. Латиш, П. Горінов, К. Дітяшев, П. Бугай і В. Маліков. Останній скликав робітників на зібрання, що відбувалося на березі Дніпра. На ньому невідомі оратори виголошували промови перед присутніми. Робітники вели себе зухвало й проігнорували вимогу поліцейського пристава 2-ї частини м. Черкас І. Скорохода, який наказував їм розійтись. Д. Латиш до того ж «пожартував» з чиновником: «Чи не

бажаєте напиться води з Дніпра?» Лише з прибуттям роти солдатів учасники сходки «розсіялись» [22, 69-71].

Радикалізації суспільних настроїв на Черкащині сприяла діяльність «лівих» членів Державної думи. Про це засвідчив доповідь Київського губернатора, який повідомляв про офіційно дозволену 25 червня 1906 р. зустріч депутата Вирового з робітниками Черкаського цукрового заводу. Народний обранець мав повідомити «про стан справ у Думі». На зібрання зійшлося до 2000 осіб, «переважно єврейської молоді – чоловіків і жінок, які не належали до [складу] робітників» [23, 1]. Оратор заявив, що Державна дума вимагає відставки міністрів і називав останніх «казнокрадами, погромниками, вбивцями, які, не бажаючи випустити владу з своїх рук, пригнічують народ». Він докоряв останнім за відмову оголосити амністію політичним в'язням та надати «землю і волю». Окрім того, він вказав на наявність «значного землеволодіння в місцевого поміщика Балашова, якого, на його думку, необхідно знищити». Наприкінці своєї революційної промови Вировий закликав «робітників допомогти Думі в боротьбі з Урядом» [23, 1]. Ми детально описали зустріч депутата з черкаськими виборцями у зв'язку з тим, що в добу реакції він став членом Української соціал-демократичної спілки. Однак, його діяльність мала й тьмовий бік; колишній депутат Вировий виявився агентом охоранки.

Активність Української соціал-демократичної спілки змусила таємну поліцію зосередитися на боротьбі з нею. У вересні – листопаді 1906 р. жандарми здійснили арешти низки спілчанських діячів, у яких виявили матеріали з листування організацій. Однак, найбільшим їхнім успіхом став арешт 18 жовтня 1906 р. члена ГК С. Завадського та студента Й. Сорокера з низкою адрес і явок Спілки [24, 68]. Завдяки цьому жандарми встановили імена найбільш активних діячів організації в різних українських регіонах, зокрема й на Черкащині. У Черкасах активістами виявилися Ш. Ямпольський, вчителька Є. Квартинська, Ц. Гінтер, О. Лисенко, Є. Кесяненко, Г. Кроткевич, Г. Кроткевич, Я. Соколовський, Каневський, у містечку Городище – вчителька Т. Ротар, А. Шушкевич, П. Гудзь, у містечку Сміла – Я. Водяних, Г. Никифорова, вчителька Ю. Зеленська, І. Калинович, студент С. Турович, містечку Межиріч – Г. Коцюжний, А. Багаращ, Р. Слущкий, Б. Гольдман, у селах Василиця, Возове, Дробівка, Кам'янка Шелепухської волості та Райгород називались імена місцевих селян-членів УСДС, а в Лозанівці – ще й учителя М. Лугового [25, 9]. Отже, зазначені дані засвідчують, що в Черкасах та повіті існувала розгалужена мережа організацій Спілки. У місті та містечках повіту поряд із українцями активно працювали євреї, а в селах – українські селяни. Звертає на себе увагу й те, що учительство також долучилося до роботи в спілківських організаціях Черкащини.

У 1907 р. увесь регіон функціонування УСДС поділявся на райони, терени яких не співпадали з офіційними адміністративно-територіальними одиницями. Черкащина належала до Південно-Київського району. Характеризуючи діяльність у Черкасах революційних організацій, до яких належала і Спілка, начальник Київського ГЖУ повідомляв, що вона «вельми обмежена». Сильну противагу

соціалістичним партіям складали місцеві землекопи, так звані «грабарі». Останні, стверджував жандарм, «завдяки своєму економічному становищу тримають у своїх руках робітників» [26, 29]. Окрім того, він відзначав «умиротворяючу» роль чорносопихих «Союза русского народа» та «Союза русских рабочих» [26, 29]. Попри це, Українська соціал-демократична спілка продовжувала активно діяти в регіоні.

Наприкінці січня 1907 р. у руки жандармів потрапили два листи, адресовані в Черкаси спілківському діячу В. Малікову [27, 319]. Вони містили цінну інформацію про діяльність організації. Якесь Соня, виходець із черкаського осередку Спілки, 24 січня повідомляла адресату, що з отриманих від організації 1200 руб. 100 передано в Головний комітет, на 800 закуплено і передано в Черкаси 40 револьверів, а на 300 руб. «Карпом» (І. Сорокером – О. Ф.) затіяна «з дозволу ГК крупна експропріація», яка не вдалася. У другому листі Соні від 26 січня обмірковувалося декілька проблем, пов'язаних із виборами до II Державної думи. Черкаським товаришам пропонували, щоб робітники-виборщики, які перебували під їхнім впливом, перед участю в губернському з'їзді зв'язалися з представниками Спілки в Києві [27, 258-261]. Отже, партійні кошти Спілки використовувалися на революційні заходи; придбана зброя могла бути використана для збройної боротьби з владою, а експропріації, за їх успішного проведення, могли зміцнити фінансове становище організації. Водночас, УСДС ретельно займалася передвиборчою діяльністю, яка, врешті, дала позитивні результати; п'ять її представників обрали депутатами Державної думи [24, 64].

Ім'я В. Малікова часто згадується в документах таємної поліції. В одному з них називаються особи, з якими він тісно співпрацював у Спілці. Прикметно, що серед названих семеро євреїв, зокрема й черкаський міщанин, соціал-демократ із 1890-х рр., в майбутньому відомий діяч більшовицької партії, голова петроградської ЧК М. Урицький [27, 317].

4 березня 1907 р. у Черкасах відбувалася сходка 20 членів місцевого осередку УСДС, «молодих людей євреїв і росіян» (до складу останніх традиційно зараховували й українців) під керівництвом колишнього народного вчителя М. Борзовського. Останній з'явився у місті наприкінці лютого і, за даними таємної поліції, був саме тією особою, яку відрядив ГК Спілки для проведення підготовчих робіт із скликання загальнопартійного з'їзду РСДРП. Завдяки агентурним даним, про зібрання стало відомо помічнику начальника Київського ГЖУ в Черкаському повіті полковнику Степанову й усіх його учасників затримали. Київський губернатор в адміністративному порядку піддав арешту затриманих на різні терміни ув'язнення, проте організатору сходки вдалося зникнути [26, 28; 28, 51]. Зазначена невдача не зупинила спілчан.

Представник Черкаської організації Спілки «Авраам» 16 квітня повідомляв ГК про отримання партійної кореспонденції (циркулярних листів № 1 і 2) та про готовність прийняти районний з'їзд, на якому передбачалося обрати делегата на V з'їзд РСДРП. Він повідомляв про сприятливі «поліцейські умови» та паводок, «яким ми думаємо скористатися для р[айонного] з[їзду]». «Авраам» інформував також,

що є квартири та місця в готелях для 30 делегатів і помешкання для засідань (щоправда, оскільки вода в Дніпрі прибувала, існувала небезпека, що останнім не можна буде скористатися). Він зазначав, що шукатимуть запасну квартиру і коли знайдуть, то відразу ж відправлять на Жилянську телеграму: «можливо» [28, 57]. Врешті, спілчани провели в Черкасах передвиборчу районну конференцію, на якій обрали делегатом на V з'їзд РСДРП, за агентурними даними таємної поліції, місцевого працівника під псевдо «Грицько» або «Пантелей» [28, 25].

24 квітня поліцейський городовий Черкас Гонтар у нічному дозорі затримав Л. Шліозберга, в якого при обшуку виявив каучукову печатку «Черкасская организация РСДРП» з подушкою для неї та червоними чорнилами. Помічник начальника Київського ГЖУ в Черкаському повіті за зазначеним фактом порушив дізнання проти затриманого. Проте прокурор Київської судової палати вважав, що одного факту виявлення печатки недостатньо для звинувачення Л. Шліозберга в приналежності до цієї організації [28, 1, 3, 6].

Жандармами зафіксовано низку фактів агітаційно-пропагандистської діяльності як усної, так і шляхом поширення видань соціал-демократів. У містечку Сміла, наприклад, невідомо ким розповсюджувалися листівки Української соціал-демократичної спілки «О земле» [29, 7]. Однак, у с. Сунки агітатори діяли відкрито та зухвало; за даними жандармів, сільські хлопці Кушовенко, Киченко, Світко та Куриненко, «перебуваючи в п'яному вигляді», прийшли до лавки з червоною хусткою на довгій палиці з написом «Земля, воля і свобода». При цьому Кушовенко, звертаючись до юрби, зазначав, що «народу дана свобода і воля, вимагайте ще землі!». На зауваження відставного солдата Лимаря «припинити безлад», промовець вступив із ним у дискусію. Кушовенко запитав солдата «Ти кому служиш?», і коли той відповів «Царю і Богу», то зауважив: «Ні, ти присягав, щоб убивати батька, Бога на світі немає, а таких як Цар повибивають до одного» [30, 1-2]. Зазначений факт засвідчував, що соціалістична пропаганда на Черкащині давала результати; серед частини селян поширювалися революційні та атеїстичні настрої, а монархічна влада втрачала віками формований ореол «святості».

Під керівництвом Української соціал-демократичної спілки зростав рівень політичної свідомості та організованості селянства. Про це свідчив один із провідних спілчанських публіцистів, співробітник газети «Киевская мысль» О. Скринніков у рукопису «Селянський рух в Південно-західному краї», який вилучили в нього жандарми під час арешту 18 січня 1907 р. У ньому зазначалося: «В теперішній момент хвиля сільськогосподарських страйків охопила майже цілком Київську, Подільську, Полтавську, частково Чернігівську та Волинську губернії і «вражала своєю свідомістю, організацією, стійкістю» [27, 199]. Як приклад високої свідомості й організованості, спілчанин називав черкаських селян. «Першим поривом селян окремих сіл Черкаського повіту, – зазначав він, – було утворення виборного комітету селянських депутатів від села, після чого вони звернулись до організації «Спілки» з проханням керувати ними у випадку виступу» [27, 199].

Очевидно, ще до цього між хліборобами проводилась певна освідлююча робота, яка зумовила побачену автором планованість і організованість селянського руху.

У 1907 р. таємною поліцією встановлено імена нових спілчанських активістів і виявлено факти їхньої роботи. У містечку Матусів діячкою УСДС була Р. Фролькіс. З'ясовано, що вчитель Смілянського залізничного училища В. Бахір був «видним діячем» місцевої організації Спілки й здійснював її конспіративне листування. Активісти УСДС Й. Меленкевичі С. Добровольський працювали в залізничних майстернях станції Бобринська. З'ясовано приналежність до організації аптекарського помічника М. Дацковського. В А. Діжура, що проживав у дворі Черкаського цукрового заводу, під час обшуку виявили листівку Спілки «Кого вибрати в Государственную Думу». Робітник цвяхового заводу О. Чернявський двічі потрапляв у поле зору жандармів. У грудні 1906 р. в нього виявили листівки «Ко всем Черкаским работникам и работницам» Черкаської організації РСДРП, 32 примірники «Кого выбирать в Государственную Думу» ГК Спілки та 36 примірників. «Избирательная платформа РСДРП» ЦК РСДРП, отримані для поширення від спілківського діяча К. Семенова. 27 травня 1907 р. у Чернявського вилучили 32 відозви УСДС. Двічі ув'язнювався за революційну діяльність Л. Ринський, який вже в добу реакції, 22 листопада 1907 р., організував одноденний страйк на черкаському цвяховому заводі у зв'язку з початком розгляду цього дня в суді справи колишніх членів Державної думи. Черкаська міщанка Ф. Цейтлін була членом організації УСДС і в липні запрошувалася на конференцію цієї організації. Із згаданих діячів Спілки В. Бахір, М. Дацковський, Л. Ринський, Ф. Цейтлін та О. Чернявський на основі постанови міністра внутрішніх справ заслали адміністративним порядком в Архангельську губернію під гласний нагляд поліції терміном на 2 роки [32, 1, 2, 4, 6; 33, 92, 93; 24, 75].

Арешти таємною поліцією партійних працівників Української соціал-демократичної спілки поступово приносили потрібні для влади результати. В одному звіті, підготовленому ГК Української соціал-демократичної спілки 29 квітня 1907 р., називалася низка районів і населених пунктів (зокрема, Черкаси), в яких не було професійних революціонерів [34, 2]. Така ситуація негативно позначилася на діяльності місцевих партійних осередків.

Активні оперативні-розшукові заходи таємної поліції щодо Української соціал-демократичної спілки у часі співпали з розпуском II Державної думи та настанням реакції. Саме в цей час жандарми заарештували членів ГК Спілки з адресами та явками [24, 79-80]. Начальник Київського ГЖУ полковник Ковалевський з метою максимально скористатися виявленими документами, 4 червня 1907 р. надіслав інформацію своєму помічнику в Черкаському повіті з припискою «спішно». Вона містила конфіденційні спілчанські адреси: 1) Сміла «зубний лікар Родіновський» біля пошти, пароль «Вставте дерев'яний зуб»; 2) Черкаси, Музикальна вулиця, буд. 37 у дворі 2-хповерховий будинок, 2-й поверх кв. «Мойсей Таран», спитати «Розу», їй сказати потрібно бачити «Бейну» якщо «Бунд», потрібно бачити «Юрія» якщо Спілку [35, 87]. Зазначений документ

засвідчував, що на Черкащині продовжували працювати організації УСД Спілки, які тісно співпрацювали з єврейськими соціал-демократами з Бунду. Водночас, він показував більшу ефективність роботи жандармів, які виявляли керівні органи Української соціал-демократичної спілки та провадили «ліквідації» їхніх членів. Останні тенденції набули ще більшого поширення в добу реакції.

Висновки. Отже, у період революції 1905 – 1907 рр. у місті Черкаси та однойменному повіті сягнув широкого розмаху соціал-демократичний рух. Спочатку місцеві осередки РСДРП підпорядковувалися Київській провінційній організації, а після її об'єднання з Українською соціал-демократичною спілкою (березень 1906 р.) – діяли під керівництвом останньої. Однією з найпотужніших у Спілці була Черкаська організація, осередки якої активно діяли в низці населених пунктів. Про високий рівень організаційно-партійної роботи засвідчувало те, що місцеві активісти обрали делегата на V (Лондонський) з'їзд РСДРП. УСДС використовувала різноманітні форми роботи: партійці здійснювали агітаційно-пропагандистську діяльність серед робітників, селян і солдатів, організовували страйки, закупляли зброю, спрямовували трудящих на підтримку партійних кандидатів на виборах до Державної думи. Наслідком роботи Спілки став високий рівень свідомості черкаських робітників і селян, рух яких набув організованості. Соціал-демократам активно протидіяли жандармські установи, представники адміністративної влади, які провадили арешти та заслання спілчан. Це призвело до послаблення роботи Української соціал-демократичної спілки наприкінці революції 1905 – 1907 рр.

Список використаної літератури та джерел:

1. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець XIX століття – лютий 1917 р. Монографія / А. І. Павко. – Київ: Іван Федоров, 1999. – 248 с.
2. Кривобок О. П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія / О. П. Кривобок. Ніжин. держ. ун-т ім. М. В. Гоголя. – Ніжин: НДУ, 2011. – 202 с.
3. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки: Монографія / О. М. Федьков. – Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. – 248 с.
4. Мартиненко Н. М. Діяльність РСДРП (меншовиків) в Україні (1907–1914 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Миколаївна Мартиненко; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна. – Харків, 2007. – 25 с.
5. Голікова О. М. Меншовики в Україні у роки революції і громадянської війни (1917–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олена Михайлівна Голікова; Харківський національний університет імені В. Каразіна. – Харків, 2000. – 20 с.
6. Чепурко О. О. Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Олександр Олексійович Чепурко; Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара. – Дніпропетровськ, 2015. – 24 с.
7. Федьков О. М. Російський соціал-демократ Ісаак Біск і утворення Української соціал-демократичної спілки / О. М. Федьков // Питання історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. 24. – С. 256-275.
8. Федьков О. М. Становлення Української соціал-

- демократичної спілки / О. М. Федьков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2014. – Т. 24. – С. 240-254.
9. Федьков О. М. «Товариш Павлов» і розкол РВП / О. М. Федьков // Укр. іст. журнал. – 2015. – № 3. – С. 88-107.
10. Российский государственный архив Российской Федерации (далі – РГАСПИ). – Ф. 278. – Он. 1. – Ед. хр. 714.
11. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 1049.
12. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 1292.
13. ЦДІАУК. – Ф. 275. – Он. 1. – Спр. 907.
14. ЦДІАУК. – Ф. 318. – Он. 1. – Спр. 704.
15. Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф. 102 ДП ОО. – 1906, I отд. – Он. 234. – Д. 9, ч. 7, ч. 2.
16. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Он. 855. – Спр. 246.
17. ЦДІАУК. – Ф. 318. – Он. 1. – Спр. 1716.
18. Киевское слово. – 30 ноября 1905. – С. 2.
19. ГАРФ. – Ф. 102 ДП ОО. – 1906 / I отд. – Он. 235. – Д. 25, ч. 68.
20. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 1052 а.
21. ЦДІАУК. – Ф. 318. – Он. 1. – Спр. 765.
22. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 2056.
23. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Он. 856. – Спр. 352.
24. Риш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки» / А. Риш. – Харьков: Пролетарий, 1926. – 141 с.
25. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 1419.
26. ЦДІАУК. – Ф. 276. – Он. 1. – Спр. 85.
27. ЦДІАУК. – Ф. 318. – Он. 1. – Спр. 1720.
28. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 2034.
29. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 2009.
30. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 2010.
31. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 1720.
32. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 1989.
33. ЦДІАУК. – Ф. 276. – Он. 1. – Спр. 86.
34. ГАРФ. – Ф. 102 ДП, 4-Д. – Он. 1907. – Д. 131.
35. ЦДІАУК. – Ф. 274. – Он. 1. – Спр. 2054.

References:

1. Pavko, A. I. (1999). In A. I. Pavko (Ed.). *Political parties and organizations in Ukraine: founding, evolution, activities and historical fate. The late 19th century – February, 2017*. Kyiv: Ivan Fedorov, 248 (in Ukr.).
2. Kryvobok, O. P. (2011). In O. P. Kryvobok (Ed.). *Activities of political parties and organizations in the north of the Left-bank Ukraine in the late 19th – early 20th centuries*. Nizhyn: Nizhyn State University, 202 (in Ukr.).
3. Fedkov, O. M. (2007). In O. M. Fedkov (Ed.). *Political parties and peasants in 1905 - 1907*. Kamianets-Podilskyi: Abetka-Nova, 248 (in Ukr.).
4. Martynenko, N. M. (2007). In N. M. Martynenko (Ed.). *Activities of the RSDLP (Mensheviks) in Ukraine in 1907 – 1914, Extended Abstract of PhD in historical studies: 07.00.01*. Kharkiv: Kharkiv V. N. Karazin National University, 25 (in Ukr.).
5. Holikova O. M. (2000). In O. M. Holikova (Ed.). *Mensheviks in Ukraine during the revolution and civil war (1917–1920), Extended Abstract of PhD in historical studies: 07.00.01*. Kharkiv: Kharkiv V. N. Karazin National University, 20 (in Ukr.).
6. Chepurko, O. O. (2015). In O. O. Chepurko (Ed.). *Ideological opinions and activities of Mensheviks in the Katerynoslav government (province) in 1903 - 1907. Extended Abstract of PhD in historical studies: 07.00.01*. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk O. Honchar National University, 24 (in Ukr.).
7. Fedkov, O. M. (2009). *Russian social-democrat Isak Bisk*

- and genesis of the Ukrainian Social Democratic Union. *Pytannia istorii Ukrainy XIX – pochatku XX stolittia (The Problems of History of Ukraine in the 19th – early 20th century)*, 24, 256-275. Kyiv: Institute of Ukrainian History of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
8. Fedkov, O. M. (2014). *Genesis of the Ukrainian Social Democratic Union*. Naukovi pratsi Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka. Istorychni nauky (Collection of Research Papers of the Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University. Historical Studies), 24, 240-254. Kamianets-Podilskyi: Medobory-2006 (in Ukr.).
9. Fedkov, O. M. (2015). “Comrade Pavlov” and split of the Revolutionary Ukrainian Party. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal (Ukrainian Historical Journal)*, 3, 88-107 (in Ukr.).
10. Russian State Historical Archive of the Russian Federation (hereinafter referred to as RSASPH). – Archive fund 278. – Series 1. – Archival unit 714 (in Russ.).
11. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv (hereinafter referred to as CSHAUK). – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 1049 (in Ukr.).
12. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 1292 (in Ukr.).
13. CSHAUK. – Archive fund 275. – Series 1. – Archival unit 907 (in Ukr.).
14. CSHAUK. – Archive fund 318. – Series 1. – Archival unit 704 (in Ukr.).
15. State Archive of the Russian Federation (hereinafter referred to as SARF). – Archive fund 102, the Special Unit of Police Department. – 1906, unit 1. – Series 234. – Case 9, part 7, part 2 (in Russ.).
16. CSHAUK. – Archive fund 442. – Series 855. – Archival unit 246 (in Ukr.).
17. CSHAUK. – Archive fund 318. – Series 1. – Archival unit 1716 (in Ukr.).
18. *Kievskoe Slovo (Kyiv Word)*, November 30, 1905. – page 2 (in Russ.).
19. SARF. – Archive fund 102, the Special Unit of Police Department. – 1906 / unit 1. – Series 235. – Case 25, part 68 (in Russ.).
20. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 1052 a (in Ukr.).
21. CSHAUK. – Archive fund 318. – Series 1. – Archival unit 765 (in Ukr.).
22. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 2056 (in Ukr.).
23. CSHAUK. – Archive fund 442. – Series 856. – Archival unit 352 (in Ukr.).
24. Rish, A. (1926). *Outline of the History of the Ukrainian Social Democratic Union*. Kharkiv: Proletariy (in Russ.), 141.
25. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 1419 (in Ukr.).
26. CSHAUK. – Archive fund 276. – Series 1. – Archival unit 85 (in Ukr.).
27. CSHAUK. – Archive fund 318. – Series 1. – Archival unit 1720 (in Ukr.).
28. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 2034 (in Ukr.).
29. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 2009 (in Ukr.).
30. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 2010 (in Ukr.).
31. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 1720 (in Ukr.).
32. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 1989 (in Ukr.).
33. CSHAUK. – Archive fund 276. – Series 1. – Archival unit 86 (in Ukr.).
34. SARF. – Archive fund 102, the Unit 4 of Police Department. – Series 1907. – Case 131 (in Russ.).
35. CSHAUK. – Archive fund 274. – Series 1. – Archival unit 2054 (in Ukr.).

O.M. Fedkov

**THE ACTIVITY OF THE UKRAINIAN SOCIAL
DEMOCRATIC UNION OF THE RSDLP IN
CHERKASY REGION IN 1905- 1907**

Menshevist course of Russian social-democratic movement is one of poorly researched scientific problems. It remains underexplored on the regional level too. However, Menshevist organizations were very active, especially in Ukrainian governments (provinces) of the Russian Empire in the early 20th century. In 1906–1907 on the territory of the Dnieper Ukraine, they were part of the Ukrainian Social Democratic Union, a large group within the Russian Social Democratic Labour Party (RSDLP). Therefore, this article is aimed at characteristics of activities of Menshevist units included into the Union on the territory of Cherkasy City and Cherkasy District during the period of the first Russian revolution.

During the revolution (1905– 1907) the social-democratic movement was steadily growing in Cherkasy City and District of the same name. At the beginning, the local units of the RSDLP were subordinated to Kyiv provincial organization, and after it joined the Ukrainian Social Democratic Union (March, 1906) – they were managed by the latter. Cherkasy organization was one of

the most powerful units in the South-Kyiv District and in the entire Union. Union members were active in such towns as Horodyshe, Smila, at Bobrynska railway station and in a number of other settlements, including some villages of the district. The high level of institutional and party arrangements was proved by the fact that the local activists elected a delegate to the 5th RSDLP congress in London. The RSDLP applied various activity forms: the party members held outreach activities among workers, peasants and soldiers, organized industrial actions, purchased weapons, provided campaigns among the workfolk for social-democratic candidates at the elections to the Imperial Duma. Union's activities resulted in high level of social awareness of the Cherkasy Region peasants, whose rallies became quite regular and well organized. Social-democrats were actively opposed by gendarme bodies and representatives of administration authorities, who practiced arrests and casting into exile. Due to these factors, the Ukrainian Social Democratic Union activities faded up to the end of the revolution (1905–1907).

Thus, the author uses the new historic sources and scientific researches to find out that the units of the Ukrainian Social Democratic Union had strong impact on the territory of the Cherkasy Region. We believe that regional aspects of the history of Marxists (and other) political parties require further study.

Селянська революція

УДК 94(470+571) «1902/1907»

І. Г. Верховцева

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Ізмаїльського державного гуманітарного університету

ПОЛІТИЗАЦІЯ САМОВРЯДУВАННЯ СЕЛЯН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1902 – 1907 РОКАХ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП СЕЛЯНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Охарактеризовано політизацію установ селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр., з'ясовано його чинники. Автор вважає, що це знаменувало початок селянської революції, оскільки установи селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр. стали територіально-організаційним каркасом селянських протестних акцій. На сходах селяни, разом із вимогами демократизації установ селянського самоврядування, вимагали зміни в країні правлячого режиму. Засобом агітації на сходах та серед очільників установ самоврядування ліворадикальні партії намагалися заручитися підтримкою селян та подвигнути їх на революційні виступи проти влади.

Ключові слова: селянське самоврядування, Російська імперія, сільська громада, сільський схід, волосний схід, селянська революція.

Постановка проблеми. Становлення у сучасних постсоціалістичних країнах Східної Європи важливої складової демократичного суспільства – місцевого самоврядування пов'язане з історичними традиціями. Зокрема, з функціонуванням у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. селянського самоврядування на теренах тих з них, які означеними часами входили до складу імперії Романових. Дослідження цього історичного явища, безумовно, сприятиме з'ясуванню коріння чималої кількості проблем місцевого самоврядування у сучасному східно-європейському регіоні, подоланню таких негативних явищ, як корупційність, клановість, корпоративні змови та неправові дії у середовищі обраного населенням місцевого істеблішменту, відчуження мешканців регіонів від влади, неможливість реалізувати ними свої права в управлінні малою батьківщиною тощо.

Самоврядування селян було запроваджене Великою реформою 1861 р. і було чинним до початку Лютневої революції 1917 р. (офіційно іменувалося громадським управлінням села [1, 147], але також вживалася й неофіційна назва «мирське самоврядування», пов'язана з історичними традиціями дореформених часів, коли «миром» називали громади селян [2, 144]). Покликане стати інструментом аграрного оновлення «однієї шостої земного суходолу», воно мало залучити до управління місцевостями селянство, що становило майже 9/10 населення імперії. До системи селянського самоврядування входили структури сільського (сходи і старости) і волосного (сходи, старшини, правління,

суди) рівнів. Вона була тісно пов'язана з земським самоврядуванням (на волосних сходах обиралися делегати, які потім обирали земських гласних з селян). Відповідно до уявлень батьків Великої реформи, у подальшому функціонування такої системи місцевого самоврядування мало призвести до скасування станових обмежень на селі й інтеграції його мешканців до усестанової системи представництва в країні, кардинального оновлення управління «селянською Росією» загалом. У цьому контексті громадське управління селом мало стати засобом організації господарського, соціального, культурного життя посткріпосного села [3; 4, 309]. Натомість пореформені часи не стали періодом втілення цих планів, а саме самоврядування селян з чинника модернізації країни перетворилося на гальмо її розвитку: ці установи виявилися нездатними управляти господарським життям села, виконувати важливі для держави фінансові функції, що загрожувало руйнацією аграрного ладу в країні та занепадом її економіки загалом, оскільки саме селянські податки становили лівову долю надходжень до імперської скарбниці [5, 49]. Це змусило уряд у 1874 та 1889 рр. внести зміни до компетенції установ самоврядування селян й адміністративного контролю за їх діяльністю [6, 3–4; 7, 118]. Проте ефективність означених заходів була низькою, а наступні 1890-і рр. стали часом визрівання на селі масових протестних акцій, в яких установи селянського самоврядування взяли активну участь: 1902 р. «вибухнуло» українське Лівобережжя (Полтавщина, Харківщина), надалі аграрна революція поширилася на питому вагу європейської частини держави Романових, збуривши «селянську Росію» і давши імпульс доленосним для імперії революційним подіям 1905 – 1907 рр., які стали «генеральною репетицією» 1917 р. [8, 11; 9, 18; 10, 77].

На початку 1990-х рр. в історичній літературі поширилася концепція, за якою селянські виступи 1902 р. ознаменували початок селянської революції 1902 – 1922 рр. [8, 11; 8, 14; 11, 314]. За цими поглядами, саме на тлі останньої розгорталися і революційні події 1905 – 1907 рр., і аграрні реформи 1906 – 1911 рр., і революції 1917 р. та більшовицькі «військовий комунізм» й неп. Селянська революція «змусила державу визнати особливі інтереси і права села», – писав один із авторів В. Данилов [11, 319]. Ще з середини 1970-х рр. цей історик відзначав, що «мирське самоврядування» полегшувало організацію й об'єднання селян у їх виступах проти поміщиків в 1917 – 1918 рр. [12, 106]. Також дослідник вказував, що на початку ХХ ст. на історичну арену виступив новий селянин – «селянин епохи революції» [13, 6]. Проте сам В. Данилов і чимало з його однодумців початок селянської революції пов'язали з соціальною активізацією поземельної громади, яка «набрала рис революційної організації» [12, 106; 14, 65]. Натомість, характеризуючи піднесення селянського руху в 1905 – 1907 рр., вчені вказували, що «з кожним днем революції» селяни переконувалися, «наскільки

могутньою зброєю у боротьбі ... є їх мирська організація» [14, 73]. Однак, на наш погляд, дослідники не враховували того факту, що найбільшого розмаху селянської повстання цими роками мали місце на українському Правобережжі, яке понад 100 років до вказаних революційних подій поземельної громади не знало, а землекористування селян у цьому регіоні було подвірними [15, 343]. Проте 1861 р. тут, як і в інших європейських губерніях Російської імперії, було запроваджене громадське управління селом. Сталися масові селянські виступи у 1905 – 1907 рр. й у Бессарабії, де взагалі ніколи не існувало поземельних громад [15; 16, 127–128]. Це змушує припустити, що під «мирським самоврядуванням» початку ХХ ст., яке, на думку згаданих істориків, об'єднувало й організовувало селян у їх виступах в 1905 – 1907 рр., слід розглядати селянське самоврядування (громадське управління селом), введене Великою реформою. Відтак, структурами, що виконували роль територіально-організуючого каркасу під час селянських протестів 1902 – 1907 рр., є всі підстави вважати систему установ селянського самоврядування. Вони взяли активну участь у революційних подіях тими часами і політизувалися, що, на нашу думку, могло стати початком селянської революції у 1902 р.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становище селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр., його вплив на соціально-політичне життя в Російській імперії досі не стали предметом ретельного наукового аналізу. Окремі аспекти проблеми, хоча і дещо фрагментарно, висвітлено істориками початку ХХ ст. [17] і 1920–1991 рр. [16; 18–32], досліджуються сучасними вітчизняними [9; 10; 32–39] та закордонними вченими [8; 14; 13; 40–46]. Зокрема, охарактеризовано приговорний рух селян, утворення селянських республік, революційну агітацію політичних партій серед селян засобом залучення до участі в опозиційній діяльності учасників сходів та їх очільників тощо. Окремо слід відзначити доробок Ю. Кукушкіна та М. Тімофєєва, які привернули увагу до «революційного характеру» сходів у 1905 – 1907 рр. [44, 16], та Н. Ковальової, яка відзначила організуючу роль сільських громад у виступах селян [39, 125–126]. Вагомим внеском у розробку проблеми стало видання радянськими і сучасними дослідниками збірок документів, у яких висвітлено події в сільській Росії у 1900 – 1907 рр. як у загальноімперському, так й у регіональному ракурсах [47–56]. Попри це політизація установ самоврядування селян у 1902 – 1907 рр. та вплив цього фактору на перебіг революційних подій в країні на початку ХХ ст. належного аналізу вченими не зазнали.

Мета. Автор статті ставить за мету дослідити фактори, які зумовили політизацію установ самоврядування селян у перші роки ХХ ст. та сприяли розгортанню селянських протестних акцій 1902 – 1907 рр., що означало початок в країні у 1902 р. селянської революції.

Виклад основного матеріалу. 1880–1890-і рр. стали часом чергових змін у державній стратегії щодо села та в управлінні підданими Романових. Крім необхідності приборкати опозиційні імпульси, які мали місце з боку соціалістичного табору, серед чинників, що зумовили цей поворот реформаторського курсу, були і суто матеріальні,

пов'язані з загостренням у країні економічних проблем. На зламі 1870–1880-х рр. розпочалася світова аграрна криза, спровокована збільшенням постачання на європейські ринки дешевого американського хліба. У боротьбі за світові зернові ринки російський уряд був змушений зменшити експортні хлібні ціни. Унаслідок цього упродовж 1882 – 1897 рр. ціни на продукцію селянських господарств, що були основним постачальниками хліба на внутрішньому ринку, впали на 35 %. Загалом за період кризи ціни на російський хліб зменшилися удвічі. Оскільки 90 % усіх посівних площ в імперії становили зернові культури, влада мусила вдатися до жорстких методів регулювання внутрішнього ринку зерна. З двох основних постачальників зернової продукції в імперії – поміщицьких і селянських господарств – застосовувати методи радикального впливу з метою ефективного регулювання внутрішнього ринку у нових господарських реаліях влада могла лише відносно останніх [39, 80–81]. За таких умов потреба найшвидшого наповнення внутрішнього ринку країни дешевим хлібом зумовила переведення питання впорядкування управління селом з площини пошуку оптимальної моделі, здатної задовольнити питому вагу «гравців», що діяли на реформаторському полі, у площину бюрократичної регламентації й протекціонізму щодо селян загалом. Це зумовлювало подальшу бюрократизацію в управлінні селянською Росією та пошук компромісної позиції влади між двома «опонентами» – поміщицтвом і селянством. Невдоволення більшості дворян країни реформаторськими заходами Олександра II і систематично продуковані імперським істеблїшментом пореформеними роками нові проекти облаштування села, сутність яких полягала у поверненні дворянству контролю над останнім [57, 289; 58, 110–116], відтепер могло бути нівельовано запровадженням такої моделі управління ним, яка б зробила поміщиків союзниками держави у справі аграрного оновлення країни та здатна була втілити плани бюрократії щодо керованості селом.

Перспективи останнього виглядали досить нечіткими. Селянське самоврядування тими часами було «річчю у собі» і постійно «вислизало» з-під контролю влади. Значною мірою це було пов'язано з відсутністю у царату цілісної стратегії щодо сільської Росії. Першочергово це стосувалося таких її компонентів, як створення фіскальної інфраструктури села, технологій адміністрування, проведення необхідних кадастрових та межових робіт. Останнє носило запізнілий характер. Усі спроби влади діяти в цьому напрямі були неефективними, а причини носили об'єктивний характер. Передусім вони були пов'язані з відсутністю власне фахових методик здійснення таких робіт. Болючою проблемою було і звичаєве право, яким регулювалося не тільки сільське повсякдення, а й у більшості випадків земельні відносини на селі [57, 255]. Виходом із кризового становища, в якому на початку 1880-х рр. опинилися і аграрна політика, і село загалом стала державна інтервенція у внутрішнє життя сільського соціуму, невтручання в яке так палко обстоювали під час розробки Великої реформи слов'янофіли. 1886 р. видано закон «Про порядок вирішення сімейних розподілів у сільських громадах, в яких існує громадське користування мирською польовою

землею». Ним жорстко регламентувалися родинні розподіли землі. Це сприяло штучній консервації патріархальної селянської родини. Надалі цю реформаторську лінію продовжено виданням у 1893 р. двох положень: «Про утвердження правил про переділи мирської землі» (від 8.06.1893.) та «Про деякі заходи з попередження відчуження селянських надільних земель» (від 14.12.1893.). У 1894 р. набули чинності нові паспортні правила, які закріпили права громади стосовно тих, хто заборгував по сплаті податків, а також права господаря родини стосовно її членів у цій сфері. Сутність заходів полягала передусім в обмеженні пересування селян та земельних переділів [59, 54–55; 60, 42]. Безумовно, цей реформаторський курс було спрямовано на підтримку поземельної громади, яку царат розглядав як свою соціальну опору, тому прагнув консервації общинних порядків там, де існувала поземельна громада. Виняткове значення у цьому контексті мало положення 14 грудня 1893 р. про заборону виходу з общини без згоди «миру» і дострокового погашення викупного боргу, продажу, дарування або розміщення у заставу селянських земельних ділянок. Якими були наслідки цього нововведення у розрізі функціонування установ громадського самоврядування селян? Передусім привертає увагу збільшення функцій сільського сходу з питань регулювання на селі земельних відносин. Відтепер розв'язання найважливіших для селянського землеустрою проблем залежало від колективної волі односельчан, а не від зусиль родини чи окремого селянина. Відтак каналів розвитку буржуазних відносин на селі та способів перетворення селян на індивідуальних власників землі стало значно менше.

Серед кроків, здійснених владою у пошуках виходу з кризового становища в аграрній сфері загалом та у громадському управлінні селом зокрема, своє місце посіла реформа 1889 р., якою було запроваджено нову структуру в адмініструванні на селі – дільничного земського начальника та змінено організаційні засади діяльності волосних судів. Головною тезою, яку сформулювало керівництво МВС, запроваджуючи цей новий інститут, стала думка про безпосередній зв'язок між незадовільним становищем села зі слабкістю регіональної бюрократії [61, 127]. У контексті реформаторських заходів другої половини 1880-х рр., за положенням 12 липня 1889 р., у частині відносин земського начальника з установами громадського управління селом передбачалося, що із запровадженням цієї посади вносяться зміни у Положення 1861 р. Зокрема, відтепер волосний старшина мав «завчасно» надавати земському начальнику список справ, що підлягають розгляду на волосному сході, та приговор сільського сходу, який підлягав затвердженню земським начальником або повітовим з'їздом. Земському начальнику належало здійснювати нагляд за усіма установами селянського громадського управління, ревізувати їх, а також виконувати окремі поліцейські функції у період відсутності в повіті справника чи станового пристава, вносити зміни у порядок денний сходів. Зокрема, він мав право доповнювати останній тими питаннями, які адміністратор визнає необхідним; розглядати скарги щодо неправильного обрання селянських посадовців та їх звільнення, а також усі приговори сходів аж до їх

скасування, якщо ними порушувалися окремі правові норми.

Крім контролю за «законністю» й ефективністю діяльності установ селянського самоврядування, до функцій земського начальника входило також виконання функцій мирового суду. Саме до нього селяни раніше могли апелювати у випадках, коли до цього їх примушувала «критична маса» беззаконних вироків волосного суду й обурення члена сільської громади спонукало його шукати правду «поза селом». Отже, земські начальники були покликані розв'язувати чимало як повсякденних, так і стратегічних завдань сільського життя у контексті аграрної модернізації країни. «Поставити» суспільству необхідну армію безкоштовних держслужбовців, які б не тільки узялися за справу упорядкування управління селом з «відповідальністю», а до того ж були ще й достатнього освітнього рівня, міг тільки «шляхетний стан». Відтак у 1889 р. небезі знов були «призвані» владою на службу вітчизні.

Громадські діячі, депутати закидали земським начальникам звинувачення у свавіллі, репресіях, жорстокості, антинародній діяльності. Часто йшлося про значні повноваження цього посадовця щодо покарання селян за борги з виконання повинностей і сплати податків. Ця хронічна хвороба наприкінці 1880-х рр. потребувала системних кроків із її подолання. Натомість земельний голод, демографічний бум кінця XIX ст., неврожаї й селянські голодування, які періодично вражали село, не сприяли її вирішенню. Вихід владою було знайдено в особливих способах «лікування» хронічних неплатежів селян – персональній волі адміністратора, який міг застосовувати каральні засоби задля вирішення проблеми. Зрозуміло, у цих відносинах з селянином земський начальник, як представник водночас і дворянської корпорації, і бюрократії, в очах селянина швидше представляв не державу, а учорашнього пана. У 1907 р. губернатори вказували, що з появою земських начальників з'явився «орган действительного надзора за всеми сторонами крестьянской жизни» [62, 296].

Наступним реформаторським кроком влади, що вплинув на діяльність установ селянського самоврядування, було видання у 1890 р. нового земського положення. Не повторюючи хрестоматійного щодо зменшення селянського представництва у цих всестанових установах місцевого самоврядування в результаті виходу вказаного положення, вважаємо доцільним наголосити, що, згідно з ним, волосні сходи зобов'язувалися «призначати» з волосних мирських сум грошове утримання земським гласним з селян [63, 501]. На наш погляд, це означало подальшу інтервенцію влади у суто «самоврядну» сферу діяльності установ громадського управління селом, адже мирські видатки належали до тієї частини бюджетів установ селянського самоврядування, де діяв принцип самообкладення, адже платежі призначалися суто на потреби сільських і волосних громад. І хоча цей реформаторський крок стосувався потреб місцевості, у якій мешкали селяни, запроваджувати такий захід в адміністративний спосіб означало посилювати бюрократичний тиск на установи громадського управління селом.

Крім посилення адміністративного втручання у діяльність установ самоврядування селян і

бюрократизацію управління ними загалом, у 1880–1890-і рр. царат вдався і до консервації елементів станово-корпоративних відносин у діяльності вказаних установ. За «Загальним положенням про селян, що вийшли з кріпацької залежності» 1861 р. (далі – Положення 1861 р.), до складу сільської громади входили одне або кілька селищ. Відповідно, у сільському сході могли брати участь представники однієї чи кількох поземельних громад там, де такі існували. Це часто ускладнювало вирішення важливих для селян земельних питань, адже економічне становище, загалом господарські інтереси різних земельних громад не завжди співпадали. Конфліктна ситуація в умовах існування колової поруки спостерігалася і при стягуванні податків, розверстанні їх серед членів сільської громади. Посткріпосними часами мали місце постійні звернення селян про утворення окремих сільських громад із селищ, що були адміністративною волею поєднані в одну структуру під час утворення сільських громад у 1861 р. Через це у 1887 р. Сенат узаконив селищні сходи. Щоправда, їх компетенцію було поширено лише на питання прийняття нових членів до складу громади. Адміністративний хаос на селі посилювало узаконення 4 березня 1897 р. з'єднаних сільських сходів, які мали юрисдикцію у питаннях виконання повинностей. У 1901 р. ситуація ще більше ускладнилася: компетенцію селищних сходів було розширено включенням до неї питань розпорядження мирською землею у випадках, коли землею володіла не уся сільська громада, а лише мешканці окремих селищ, а також розверстання повинностей, виборів повірених осіб від селищ з різних питань, переділів землі в общині та у селянських родинах [64, 63; 65, 155].

Отже, вказаними нововведеннями по суті було зруйновано структуру системи громадського управління селом, запроваджену Положенням 1861 р. Протягом 1887–1901 рр. до неї було включено селищні та з'єднані сільські сходи з чітко не визначеними сферами компетенції. Враховуючи, що сільські сходи мали значно ширші повноваження, ніж волосні (волость у системі самоврядування селян виконувала адміністративні та судові функції щодо установ сільського рівня), констатуємо: центр господарського і громадського життя селян відтепер зосереджувався лише на сільському рівні. Останнє перетворилося на самодостатній «селянський світ», оскільки на сільському сході вирішувалося усе: від прийняття селянина до складу громади та звільнення з неї і сплати податків до питань землеулаштування, важливіших за яких для землероба нічого не було, адже земля годувала, з нею пов'язувалися добробут селянської родини, її майбуття, становище у сільському соціумі з його колективістським соціокультурними настановами. Волость же стала адміністративною надбудовою, яку мало турбували проблеми окремого селянина і яка діяла в інтересах ефемерної для нього волосної громади. Це, на наш погляд, посилювало розбалансування в системі селянського самоврядування, оскільки додавало ваги сільській ланці вказаної системи управління і могло призвести до протистояння між його селянською та волосною ланками. Сільські громади були юридичними особами, які могли володіти «мирськими грошовими капіталами», «хлібними запасами», «набувати у власність рухоме та нерухоме

майно» [66, 3–4]. Потрібно врахувати, що у сільських представницьких установах брали участь усі домогосподарі села, що активізувало важливий чинник – силу селянського колективу, сприяло згуртуванню, соціальній солідарності мешканців сільської громади. Протягом 1889–1902 рр. перелік питань, які могли вирішуватися на сільських сходах, поповнився вибором кандидатів до волосного суду, правом «відібрання» паспортної книжки та вирішенням справ, передбачених «Положенням про види на мешкання», перейменуванням селища на місто, а також низкою питань «з задоволення продовольчих потреб селян» [66, 14–15].

Отже, протягом 1880-х – 1900-х рр. законодавцем було закріплено високий статус сільської громади у системі громадського управління селом. Відтепер на нижчому, базовому рівні, самоврядування селян представляло собою цілком самодостатню структуру, яка забезпечувала функціонування сільського соціуму. По суті законодавець посприяв самодостатності сільської Росії й у соціокультурному, й в управлінському відношеннях. Іншими словами, на початку XX ст. село у складі імперії Романових представляло собою справжню державу в державі – «сільську Росію». Вона виступала у якості *vizavi* царської, «офіційної» Росії. З цієї точки зору, виконання сільською громадою фіскальних функцій швидше було нав'язаною ззовні, чужою для сільського соціуму функцією і входило в антагонізм із іншими функціями, що забезпечували життєздатність сільського соціуму. Відтак логічним було очікувати, що село спробує скинути з себе це «державне ярмо» й улаштувати життя у власному самодостатньому світі на власний, селянський, розсуд. Перший «натиск» у цьому напрямі мав бути спрямований проти тих, хто в середині самої сільської громади представляв «чужу» для селянина державну організацію – сільських старост, підлеглих волосним старшинам та земським начальникам.

Як свідчать архівні джерела, останніми десятиліттями XIX – на початку XX ст. спостерігалася піднесення активності сходів у протистоянні з селянською бюрократією, передусім із сільськими старостами. Селяни Київщини скаржилися місцевим адміністраторам: «Наш Рождественський сільський староста Іван Кибалка привласнив собі широкі права, ... на сході каже: що схочу, те і зроблю» [67, 417–417зв]. В інших випадках губернському начальству доповідалося, що «сільський староста з писарем протягом шести років вносили у банк» по 600 крб. з відсотками на будівництво сільської школи, а на рахунок сільської громади замість 3,6 тис. крб. є усього 1707 крб. 55 коп.». Тридцять три селянина, які це написали, вказали, що побоюються з боку старости і писаря штрафів та арештів [68, 37зв–38]. Наявність чисельних звернень селян, адресованих безпосередньо губернатору, констатувало керівництво Київщини. [69, 15]. Реакція влади на подібні «сигнали» була. Протягом лише 1888 р., як вказувалося у звіті Київського губернатора, 44 сільських посадовця було віддано під суд, ще 92 позбавлено посад, 816 зазнали адміністративних стягувань. Загальна кількість селянських скарг на сільських посадовців дорівнювала 694 [70, 34зв–36зв]. У Мінській губернії під час роботи губернської наради у 1894–1895 рр. місцевими адміністраторами навіть

порушувалося питання стосовно того, «чи може місцевий старшина не залежати від сільських старост» [71, 23в, 7–73в].

Підтримка владою селянської активності на рівні сільської громади підживлювалася роз'ясненням Сенату щодо того, хто мав право брати участь у сільському сході. Зокрема, вказувалося, що чисельність сільського сходу визначалася чисельністю осіб, які отримали земельні ділянки, відповідно, кожен глава родини, яка входила до складу громади, вважався домогосподарем і зараховувався до списку осіб, які мали право голосу на сході [72, 33в–43в, 10]. Подальшими роками урядова підтримка сільської ланки громадського управління селом розвивалася у напрямі створення умов до станової мобільності. Зокрема, засобом прийняття приговорів сільськими громадами селяни навіть могли переходити у міщани [73, 12]. Самі селяни за таких сприятливих щодо сільської громади умов, створених владою, схоже, настільки «повірили» у свої сили, що стали зменшувати платню очільникам установ свого самоврядування або взагалі позбавляти старост і старшин грошового утримання. 1893 р. Державна Рада навіть змушена була прийняти щодо цього спеціальне рішення. Як повідомляв 1894 р. земський начальник Золотоніського повіту, що на Полтавщині, рішення полягало в обов'язковості сплати «визначеного вищим керівництвом» грошового «або іншого» утримання з мирських коштів волосним та сільським посадовцям, яке мало вноситися у кошторис видатків громади. Згаданий земський начальник, як це пересічно буває з місцевими адміністраторами, вказівку коронної влади «підсилив» власними ініціативами у межах репресивно-каральних повноважень, наданих йому державою. Він через «сільське начальство» наказав, аби сходи у майбутньому не зменшували платню сільським посадовцям і попереджав, що у протилежному випадку буде притягувати до суворой відповідальності [74, 15].

Іншим тривожним «дзвінком» стали випадки, коли сходи без відома старост вдавалися до прийняття самочинних рішень щодо виселення до Сибіру своїх односельців. Такий випадок мав місце, приміром, у вересні 1895 р. на Вербецькому сільському сході в Кам'янецькому повіті Подільської губернії. Ухвалою приговору з громади було виселено Якова Нікіфорова [75, 15]. З огляду на це, немає нічого дивного, що наступними роками, як констатувало керівництво МВС, «массовые порубки лесов, разгромы хлебозапасных магазинов, прекращение платежей и требования возврата уплаченных сборов» стали здійснювати «противозаконные сборщики, именуемые себя сходами». При цьому очільники МВС обурювалися, що «сільське начальство» «допускає різні сходи і зібрання» [76, 1; 76, 7–8].

Активність сільських сходів примусила старост «відступити» та «віддатися на милість» селянської маси. У селі Піщане Золотоніського повіту на Полтавщині в квітні 1890 р. селяни здійснили потраву толочної землі, яку, на переконання селянського загалу, «у незаконний» спосіб зорали деякі односельчани. На сході залунали пропозиції зламати огорожі й засипати канами, якими селян відмежували від самочинно привласнених кількома односельцями ділянок. На це селянський загал тричі відгукнувся: «Згодні». Натомість пішов громити огорожі, знесли

плітні. Реакція старост була очікуваною, останні відповіли сходу: «Як ви, панове, згодні на це, ... то і ми згодні». Під час обговорення подальших дій на сході лунало: «Бо чинити опір громаді ніхто не сміє». Коли ж потерпілі від дій сходу селяни звернулися до старост з проханням оцінити збитки, то отримали відмову. Мовчки спостерігав за усім, що відбувалося тими днями, і волосний старшина [77, 60–62]. Апогеем подібного всевладдя сільських сходів стали події у квітні 1905 р. у Рязанському повіті. Земський начальник доносив, що селяни відтепер відкрито говорять, що настав такий час, коли вони можуть не рахуватися ані з владою старости і старшини, ані з владою поліції і навіть з самим земським начальником, адже достатньо їм з'явитися усім миром в місто, щоб примусити завдовольнити їх бажання [32, 65].

Неврожаї та голодні 1899–1900 рр., промислова криза 1900–1901 рр., яка змусила повернутися у рідне село чимало з тих селян, хто пішов заробляти у міста, загострили у країні проблему малоземелля, здетонували соціальний вибух. У 1902 р. країну охопила селянська революція, що розпочалася навесні 1902 р. низкою антипоміщицьких повстань на українському Лівобережжі (Полтавщина, Харківщина). Вони супроводжувалися підпалами панських маєтків, самочинними розподілами поміщицької землі, насиллям, кривавими розправами з дворянами та місцевими чиновниками. Документи свідчать, що ще з жовтня 1901 р. селяни на сходах колективно укладали письмові звернення на адресу місцевої адміністрації, в яких повідомляли про свої злидні, проте відповідей на них не отримували [53, 138].

Драматична ситуація мала місце у Ровенському повіті на Київщині. 18 лютого 1903 р. проти адміністративних і судових рішень місцевої влади постали 800 мешканців села Корость Ровенського повіту. Приводом стало прибуття у село мирського посередника з представниками судових установ, які привезли 7 виконавчих листів. Відповідно до них селяни, що незаконно привласнили сервітути та здійснили потраву на поміщицьких пасовиськах, мали сплатити чималу суму компенсації за заподіяну шкоду. Мирський посередник став умовляти селян добровільно сплатити гроші, які присудив суд. У наговпі, що вийшов на зустріч представникам влади, були 140 сільських старост та волосний старшина, а також жінки і діти. Селяни вигукували, що не будуть сплачувати круговою порукою кошти. Тоді представники влади спробували описати майно селян для продажу, щоб компенсувати збитки поміщику. Натомість став чинити опір і вигукував «Не давати ... бий...». Посадовці сховалися у будинку, натомість став громити його, селяни розібрали дах, стали кидати каміння, багнюку, кілки у приміщення. Тоді до повстанців вийшов священник з хрестом. Йому вдалося усмирити селян. Мирський посередник з судовими виконавцями покинули село. Колективний виступ селян логічно закінчився укладанням на сході петиції на ім'я царя, де, зокрема, вказали, що не бажають сплачувати усією громадою 3090 крб. боргу поміщику [55, 139–141].

На наш погляд, наведені дані свідчать, що, будучи самодостатніми у вирішенні питань внутрішнього життя, сільські громади, організовані на територіальних принципах, отримавши протягом 1890-х рр. підтримку держави у протистоянні з

місцевим чиновництвом (при цьому сама держава і збільшила права бюрократії втручатися у «місцеві справи»), поступово перетворювалися на організаційні осередки селянських опозиційних виступів. На початку XX ст. їх самостійність виходить на вищий рівень.

Під час селянських виступів 1902 – 1907 рр. громади діяли досить організовано. У селі Тюнярь Городищівського повіту на Пензинщині селяни прийняли приговор про захоплення і розподіл 1 тис. десятин землі. Після реалізації цього рішення натовп селян із косами виступив проти охорони і став останній усіляко залякувати. На Катеринославщині уповноважені Карабиновської сільської громади звернулися з листом до губернатора. Ним вони повідомили «начальника губернії» про свої злидні. У селі Єлисавето-Хорошево, мешканці якого були налаштовані проти волосного старшини, 7 грудня 1905 р. було зібрано 200 селян, щоб роз'яснити їм «про земельне питання». Селяни під час цього зібрання почали звільняти волосного старшину й урядника і проявили себе «налаштованими проти поліції, сільської влади», – йшлося у рапорті повітового справника [48, 149; 54, 209]. На Псковщині у грудні 1905 р. селяни демонстрували вороже ставлення до сільської поліції й украй незалежно поводитися щодо сільського начальства [49, 107]. На Дону в грудні 1905 р. селянські повстанці захопили хліб та сіно в одній з волостей. Старшина заявив місцевим адміністраторам, що ніхто його не слухає. Після арешту ініціаторів акції натовп у волосному правлінні вирішив не видавати арештантів. Сільський староста поселення Михайлівське повідомляв, що під час сільського сходу з'явився мешканець села Ільїнка Василь Ляпін та надав сходу «бумагу» від робітників, які страйкували у Ростові з проханням допомогти їм харчами. Схід примусив старосту «зробити бумагу і поставити на ній печатку» та поїхати по хуторах збирати харчі. Члени сходу стали погрожувати старості розправою, якщо той не виконає їх рішення [78, 232–233]. На Чернігівщині селяни, домовившись на сході чинити опір місцевим землевласникам та уклавши про це приговор, пильнували за його виконанням і тиснули на тих, хто порушував приговор та йшов орати панську землю. На вулиці його зустрічав натовп та примушував повернутися до дому. Під час цих акцій лунало: «Завдяки таким порядкам, як улаштовують старости і писари, і бувають бунти». Часто сходи примушували старост «прикласти печатку до приговору про приєднання до Селянського союзу». Очевидці відзначали, що сходи перетворювалися на осередки селянського волевиявлення, скликалися часто [19, 23; 19, 31; 19, 119; 19, 139–141].

На Харківщині 1905 – 1907 рр. відбулося 73 мітинги і сходи протестного характеру [28, 14]. У Калузькій губернії Малоярославецький справник доповідав Калузькому губернатору, що натовп селян з кількох селищ Бабичівської волості з'явився у волосне правління з вимогою видати їм продовольчі капітали. Почалося шумовиння, припинилося засідання волосного суду, селяни «прийшли в азартний настрій», нікого не хотіли випускати з будівлі волосного правління, під час протистояння з охороною зламали ґрати. Інша група селян, майно яких старшина намагався описати за борги, стала гуртом гнати його з двору, вигукуючи: «Знести їм

голови», «Гнати у шию» тощо. Старшина змушений був покинути двір боржника та відкласти продаж його майна. Чимало селян відмовлялося платити за надільну землю, яка, на їх переконання, була селянською власністю, а також сплачувати земські збори. Селяни заявляли, що не знають, на що останні витрачаються. Коли мова заходила про волосні й сільські збори, то, як правило, селяни питали, чи потрібно старшині й волосному писарю та старості платити зарплатню, яку вони отримують [26, 92]. В селі Мисово (Смоленщина) селяни почали рубати ліс, що належав місцевому поміщику. Коли місцева варта стала чинити їм опір, селяни пригрозили, що «покличуть собі на допомогу п'ять сусідніх сіл» [50, 161]. У Казанській губернії в селі Карабаш Бугульминського повіту селяни відмовилися сплачувати податки і стали чинити опір волосному старшині. Коли ж той прийшов разом зі старостами описувати майно боржників, селяни відтіснили старост і старшину та не дали їм це зробити [51, 73].

Були випадки, коли сільські старости, заручившись підтримкою громади, вступали у протистояння з волосним керівництвом. У Єгоріївському повіті на Рязанщині на сході, що відбувся 8 травня 1905 р. в селі Новошино, селяни відмовилися утвердити на посаді старости нову особу, яку «призначив» волосний старшина. Староста Кузькін, який був обраний раніше, не догодив останньому, grubив йому, а коли старшина відсторонив його, продовжував збирати сходи, не підкорившись старшині. На слова старшини «Не маєш права це робити», послідувала відповідь Кузькіна: «Ось, подивись, як я не маю права», а після цього терміново було зібрано схід, на якому селяни підтримали Кузькіна [52, 42].

З огляду на це, цілком логічними є спроби соціалістичних сил ліворадикального спрямування поширювати на початку XX ст. свою пропаганду серед селян, спираючись саме на сільську громаду. Вже першими зимовими місяцями 1902 р. соціалісти розпочали агітацію на Полтавщині [53, 18]. У 1904 р., як свідчать архівні матеріали, агітаційна діяльність чітко окреслювала селянам ціль та методи боротьби. У справочинній документації канцелярії Київського губернатора повідомляється, що у Полтавській і суміжній з нею губерніях спостерігається активність «тайного общества «Братство для защиты народных прав»». Пропагандистська література надходила до селян волосною поштою, де пильнували волосні «начальники». У 1904 р. Жашківський волосний старшина Петрук, який переглядав усю волосну кореспонденцію, в одній з них «потрапив» на брошуру «Террор и массовая борьба» авторства Д. Хілкової, видруковану партією соціалістів-революціонерів того ж року. У брошурі розповідалося, в який спосіб селянам домагатися революції в Росії [79, 64–70].

Як свідчать архівні джерела і напрацювання істориків, активну пропагандистську діяльність на селі тим часом розгортали есери. Наприкінці липня – на початку серпня 1905 р. з ініціативи есерів постав Всеросійський селянський союз. Його 1415 осередків утворилося в 111 волостях та 359 селах 38-ми губерній Росії [30, 54; 32, 75]. У деяких місцевостях есери не мали успіху, в інших повели роботу «енергійно» і їм вдалося залучити на свій бік чимало селян. У Брянському повіті Білорусі, Зміївському та

Лебединському повітах Харківщини постали волосні селянські комітети, що приймали резолюції. У них, зокрема, йшлося: «Кличемо все селянство усю землю забрати з приватної власності і зробити її громадською, без права окремих осіб розпоряджатися нею без згоди громадських сходів» [80, 10–10 зв., 56]. Крім есерів, поставити під свій контроль село ставили за мету кадети та соціал-демократи. Проте вплив есерів, вказують історики, виявився сильнішим [9, 15]. Вони закликали селян переобирати «вороватих старост, писарей і старшин» [81, 5] та окреслювали шляхи, якими селяни мали здійснювати революційну діяльність. У знайденому поліцейськими структурами центральних російських губерній «Статуті волосного братства партії соціалістів-революціонерів» містилася інструкція щодо того, як улаштувати опозиційні селянські осередки. Зокрема, вказувалося, що вище керівництво має належати волосному з'їзду представників «братств», останні мають вести непримиренну боротьбу з місцевою адміністрацією, усувати «шкідливих» для народу сільських старост і волосних старшин, писарів тощо, обирати на всі посади осіб з числа членів братства» [82, 151 зв.–153]. Отже, діяльність соціалістичних опозиційних сил на початку XX ст. була спрямована на те, щоб «чужих» селянину «виборних осіб» – агентів держави (старост і старшин) переобирати на «своїх», соціалістично та революційно налаштованих очільників селянських установ, й у такий спосіб отримати владу в країні. На наш погляд, це і було початком політизації установ самоврядування селян. Свідченням цього стала і низка випадків, коли деякі сільські та волосні очільники установ самоврядування самі виступали в якості поєднувальної ланки між селянським загалом та політичними «кураторами». Іноді старости і старшини входили до складу створених соціалістами «братств» та «п'ятірок» [34, 135].

На селян впливала й інша агітація. На Смоленщині серед населення поширювалися прокламації РСДРП. У них писалося, що «уряд грабує народ..., обплутує селянство цілою мережею земських, селянських та інших начальників, цілою хмарою старост і старшин..., селяни повинні силою виженути їх та утворити власне волосне і сільське управління...». Свідки вказували, що «службовці волосного правління залякані агітаторами» [50, 179]. Часто ініціаторами виступали і «заїжджі агітатори», як це мало місце, приміром, на Тамбовщині. У випадках непокори «прибульці» загрожували спаленням цілих сіл [23, 65]. Свій внесок у провокування протестних акцій селян внесли солдати, що повернулися з фронтів російсько-японської війни. На Воронежчині на волосному сході у грудні 1905 р. у слободі Ширяєво «нижні чини запасу» порушили питання про неправильну видачу їх родинам матеріальної допомоги, коли вони воювали. Під впливом цих настроїв половина учасників сходу зробила замах на волосне правління і розгромила його та сільський банк. Волосні старшини і писар змушені були рятуватися втечею. Тоді ж і там же, після пограбувань селянами хутору Попова, схід відмовився видати учасників цієї акції [47, 327–328, 446]. У Покровському волосному правлінні, що на Пензенщині, 25–30 солдат, які повернулися з Далекого Сходу, вимагали їм видати «утримання», яке мали отримувати їх родини під час їхнього перебування на війні. Згодом під впливом цих настроїв схід відмовився

обирати «виборних», люди поводитися зухвало, не рахувалися з сільським начальством, стали агітувати звільнити старосту за пияцтво і розтрату мирських грошей» [48, 188].

Картину «ураження» села та його громадського управління революційними ідеями доповнює факт знайдення у 1907 р. збірки революційних пісень та карикатур на Дурново і Трепова на квартирі волосного писаря Музики, а у коридорі волосного правління – розірваної на шматки записки «Пора підніматися». Було встановлено, що писар через волосних сторожів намагався поширити серед селян брошуру «Добра порада в лиху годину» [83, 3–3 зв.]. «Населення хворе на революцію», – писав волосний писар Микулинської волості, що на Мінщині [84, 172]. Поліцейські установи вказували на піднесення активності соціал-революціонерів у Санкт-Петербурзі, на Бессарабщині, Володимирщині, Київщині, Симферопольщині та у багатьох інших регіонах. Наголошувалося: «Усюди створено «бойові дружини», усюди надії на революційне повстання». Активна агітація велася серед молдаван Бессарабії. На Київщині усі дванадцять повітів були охоплені пропагандистською діяльністю соціалістів, у восьми з них працювало 17 активних агітаторів. Чимало селян у цих повітах вступило до «Селянського союзу». За повідомленнями інформаторів, селяни казали, що «рекрутів давати не будемо» [85, 1; 86, 3–4].

Подальша радикалізація селянських настроїв і діяльності установ їх самоврядування трансформувалася у виступи проти місцевих адміністрацій та «сільського начальства» – старост і старшин. На адресу МВС надходили листи «бунтівного змісту», – вказували представники адміністрації [87, 1]. Значна їх частина була виροками сільських і волосних сходів у формі клопотання щодо «змін існуючого ладу». В інших випадках були революційні вимоги з намірами їх реалізації. На місцях губернатори писали, що агітатори поширювали приговори сільських сходів «у революційному смислі». Опозиціонери пропагували ідеї підтримки збройного спротиву владі, організації бойових дружин для «здійснення аграрного терору» [88, 143].

Під час пропагандистської роботи соціалісти охопили агітацією і представників установ селянського самоврядування – сільських старост, волосних старшин, членів волосних правлінь, а також найманих працівників – волосних писарів. У деяких місцевостях діяльність соціалістів була настільки ефективною, що відгуком на неї стало утворення в 1905 р. кількох «селянських республік»: у селах Марково Волоколамського повіту Московської губернії, Старий Буян та Царьовщина поблизу Самари, Великі Сорочинці на Полтавщині, Пески на Воронежчині, у прибалтійському Руєні, Сумському повіті на Харківщині, Комратському у Бессарабії. Також в історії залишилися свідчення про Гурийську республіку у Грузії та Новінську волосну раду у Тверській губернії. Були випадки, коли організаторами і керівниками новоявлених селянських квазидержав ставали, офіційні особи селянського самоврядування. Ось як описано появу однієї з селянських «республік» поблизу Самари. 12 листопада у відповідь на вимогу земського начальника направити на волосний схід до Старого Буяну уповноважених для виборів волосного старшини, 200 озброєних селян з села Царьовщина

під червоними прапорами, співаючи революційні пісні, пішли у село. Ближче до вечора церковним дзвоном був скликаний загальний сільський схід. На ньому вирішили вигнати місцеву владу і встановити нове самоврядування. 13 листопада був прийнятий «Тимчасовий закон по Старо-Буянському народному самоврядуванню». Відповідно до нього, усі землі та пасовиська до скликання Установчих зборів переходили у розпорядження волосного народного самоврядування і розподілялися між селянами. Усі виступи селяни заздалегідь ретельно обговорювали, а починали, як правило, після сигналу церковного дзвону або розпалення багаття. Після цього усе село одночасно – хто пішки, хто на возах – вирушало грабувати панські маєтки, економії [10, 77; 89].

Після розстрілу демонстрації 9 січня 1905 р. у столиці на тлі політичних протестів, що відбулися за трагедією, 18 лютого 1905 р. Микола II видав указ, яким усім підданим Романових було дозволено звертатися до монарха з питань державного облаштування, народного добробуту. У країні розгорнувся приговорний рух: установи самоврядування селян масово ухвалюють петиції-звернення до царя, високопосадовців, Державних дум тощо. За своєю структурою селянські петиції відповідали регламенту оформлення справочинної документації установ селянського самоврядування. На початку та в кінці приговору прописувалися формальні клаузули. У початковій вказувалася чисельність тих, хто прибув на схід, а також чи відповідала ця чисельність вимогам «Загального положення», які уповноважували схід приймати «законне» рішення. В кінці документу ставилися печатки старост, якщо це був сільський схід, старост і старшин, якщо йшлося про волосний схід. Обов'язково, як і на приговорах дореволюційних часів, ставилися підписи усіх, хто брав участь у сході. Таким чином, прийняття селянами приговорів перебувало у межах основних вимог законодавця пореформеної доби, за винятком самої сутності питань, з яких приймалися приговори. За Положенням 1861 р., сходам «дозволялося» розглядати доволі вузьке коло питань, переважно господарського характеру. Прийняття приговорів із питань, що не входили до компетенції селянських установ, саме по собі вже було явищем опозиційним. Якщо ж у приговорі порушувалося питання зміни існуючого режиму, то це, безумовно, свідчило про революційний характер діяльності сходу, який прийняв це приговор. Приміром, саме таким виявився приговор Горностаївського сільського сходу Каїрської волості, що на Херсонщині. У ньому, зокрема, йшлося: «Чтобы Верховная власть принадлежала народу, ... чтобы был правильный и дешевый суд и были органы из всего местного населения, волостного, уездного и губернского земства» [9, 16; 90, 127–127зв.].

У несанкціонованих Положенням 1861 р. приговорах засуджувалися зловживання селянських посадовців і порушення законодавчих норм у виконанні установами селянського самоврядування своїх функцій. Болючими питаннями для селянського самоврядування були перевищення владних повноважень очільниками селянських установ у зборі податків і покаранні односельців; фальшування документів; надмірне «услужіння» старост і старшин місцевим чиновникам, зокрема земським начальникам; підкупи селян-виборщиків; розкрадання

«мирських» грошей; тиск на учасників сільських й волосних сходів з метою примусити їх прийняти приговори-рішення в інтересах членів волосних правлінь або заможних односельців, приміром, про підвищення платні волосному старшині, передачу в оренду за мізерні кошти громадської власності тощо.

З-поміж селянських приговорів 1905 – 1907 рр. було чимало таких, текст яких дублював певний шаблон, ймовірно, наданий селянам політичними «радниками». Приміром, це спостерігається у приговорах, прийнятих у грудні 1905 – березні 1907 рр. мешканцями села Пертово Володимирської губернії, мешканцями Ливенського повіту Орловської губернії, а також Нерпівського й Мармишовського волосних сходів, відповідно, Костромської та Курської губерній. У цих зверненнях селян йдеться про необхідність встановлення законності в діяльності установ селянського самоврядування, про зменшення жалування волосним старшинам, зниження або взагалі скасування мирських платежів, які спрямовувалися, зокрема, й на утримання установ самоврядування в селі. Особливо часто в селянських приговорах, немов заклинання, повторюються фрази: «волосне управління нехай буде змінено»; «населення волості має користуватися повною свободою у виборі посадових осіб... і веденні своїх громадських справ». Інколи селяни писали конкретно: «Замість теперішнього волосного управління, яке залежить від земського начальника, улаштувати управління, яке б залежало від нас, селян, не на папері, а на ділі».

На Смоленщині сходи сіл Пушкіна-Гора та Овчинниково Крутівської волості Юхновського повіту прийняли приговори про приєднання до Всеросійського селянського союзу і створення Юхновського відділення цього союзу. У приговорах, прийнятих вказаними сходами, йшлося про наміри «домогатися повної народної влади», «прагнути самим та через своїх представників у Державній Думі до об'єднання всіх народів світу, до створення всесвітнього союзу – всесвітньої республіки», виборювати «повноправну конституцію». Документ підписали 17 селян, в кінці він був завізований печаткою сільського старости. Також на сходах лунали вимоги реорганізації волосних правлінь краю, заміни волосних суддів та земських начальників виборними особами від селян [9, 16; 50, 148–149, 224].

Натомість активні протестні акції на селі продовжувалися. Дослідники довели, що їх складовою, крім розділів панського майна і землі, стало самочинне переобрання сходами очільників селянських установ самоврядування – сільських старост та волосних старшин. Причинами останнього були системні зловживання цих посадовців, порушення ними законодавчих норм. До незапланованих переобрань голів селянських установ вдалися, зокрема, усі сільські й волосні сходи Псковщини, сходи багатьох волостей Владимирської, Орловської, Рязанської, Самарської, Саратовської, Тверської, Чорноморської, Ярославської губерній, а також Ставропілля. В Калузькій губернії в одному з приговорів вказувалося: «Самый хороший человек, назначенный от всего общества, не проходит по случаю того, что земский начальник утверждает на должность того, кто ему понравился, а не того, кто действительно хорош». У Тверській губернії селяни на сході зазначали: «Мы требуем ... немедленно освободить волостное правление от

адміністративного попечення, пользуючогося дисциплінарною властью, и сделать оное ответственным исключительно перед законом» [9, 16].

Висновки. Спровоковані проблемами економічного характеру зміни в управлінні селом, що сталися в Російській імперії у 1880 – 1890-і рр., зумовили посилення бюрократичного тиску на установи селянського самоврядування і водночас підтримку владою станovo-корпоративних традицій в управлінні селом. Останнє, зокрема, виявлялося у підтримці сільських громад та сільських сходів, збільшенні їх повноважень. Наслідком цього стало справжнє свавілля сходів у відносинах з селянською бюрократією, представниками місцевої адміністрації, а у часи загострення економічної кризи проявилось в опозиційних виступах проти влади. У 1902 – 1907 рр. по мірі розгортання селянських протестних акцій сходи революціонізувалися, зазнавши агітації лівоадикальних політичних сил, а самі установи селянського самоврядування виконували роль територіально-організувального каркасу селянського протесту. Це, на нашу думку, дає підстави вважати політизацію селянського самоврядування у 1902 – 1907 рр. початком селянської революції у 1902 р.

Список використаних літератури та джерел

1. 36657. – Февраль 19. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // ПСЗРИ – 2. – Т. XXXVI. Отд. I. 1861. От № 36490 – 37190. – СПб. : тип. II Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1863. – С. 141–169.
2. Даль В. И. Большой иллюстрированный толковый словарь русского языка : современное написание / В. И. Даль. – М. : Астраль : АСТ : Хранитель, 2006. – 348 с.
3. Захарова Л. Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов : поворотный пункт российской истории? [Электронный ресурс] / Л. Г. Захарова // Отечественная история. – 2005. – № 4. – Режим доступа : <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm>
4. Реформы или революция? : Россия в 1861 – 1917 : Матер. межд. colloquiuma историков / отв. ред. В. С. Дякин. – СПб. : Наука, 1992. – 394 с.
5. Верховцева И. Г. Деспотизм поміщика замінений деспотизмом общины : П. О. Валуев про селянське самоврядування першого десятиріччя функціонування / И. Г. Верховцева // Гілея : науковий вісник : зб. наук. пр. – К. : ВІР УАН, 2013. – Вип. 76 (№ 9). – С. 48–50.
6. Кошелев А. И. О крестьянском самоуправлении и о присутствиях по крестьянским делам / А. И. Кошелев. – М. : печат. С. П. Яковлева, 1881. – 19 с.
7. Бородин Д. Н. Крестьянский вопрос накануне созыва народных представителей (Доклад, читанный в «Собрании экономистов» в мае 1905 г.) / Д. Н. Бородин. – СПб. : тип. Ц. Крайз, 1905. – 137 с.
8. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907; 1917–1922 / Т. Шанин. – М. : Весь мир, 1997. – 560 с.
9. Верховцева И. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії в умовах революції 1905 – 1907 рр. : приговорний рух / И. Г. Верховцева // Чорноморський літопис : наук. журнал. – Миколаїв : вид. ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. – Вип. 10. – С. 12–20.
10. Верховцева И. Г. Станове самоврядування і протестний рух селян в Російській імперії на початку ХХ ст. : «селянські республіки» / И. Г. Верховцева // Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації : Матеріали міжн. наук.-прак. конф. (Львів, 29–30 травня 2015 р.). – Л. : ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2015. – С. 76–78.
11. Данилов В. П. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. П. Данилов // Великий незнакомец : крестьяне и фермеры в современном мире : хрестом. – М. : Прогресс : Прогресс-Академия, 1992. – С. 310–321.
12. Данилов В. П. Об исторических судьбах крестьянской общины в России / В. П. Данилов // Ежегодник по аграрной истории. – Вып. 6 (Проблемы истории русской общины). – Вологда, 1976. – С. 102–134.
13. Данилов В. П. [Предисловие] / В. П. Данилов // Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 : сб. док. – Л. ; М. : Наука, 1998. – 368 с.
14. Бабашкин В. В. Россия в 1902 – 1935 гг. как аграрное общество : закономерности и особенности отечественной модернизации / В. В. Бабашкин. – М. : РГАЗУ, 2007. – 232 с.
15. Лещенко М. Н. Українське село в революції 1905 – 1907 рр. / М. Н. Лещенко. – К. : Наука, 1977. – 360 с.
16. Будах И. Г. Революция 1905 – 1907 годов в Молдавии / И. Г. Будах. – Кишинев : Госиздат Молдавии, 1955. – 166 с.
17. Васильев А. Крестьянские наказы Самарской губернии / А. Васильев, В. Кудрявцев. – Самара : тип. А. Н. Хардина, 1906. – 88 с.
18. Дубровский С. М. Очерки русской революции / С. М. Дубровский. – М. : Новая деревня, 1923. – Вып. I. – 418 с.
19. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905 – 1906 гг. (По неопубликованным данным бывшего Черниговского губернского жандармского управления, а также по другим архивным материалам) / И. Г. Дроздов. – М. ; Л. : Госиздат, 1925. – 189 с.
20. Янсон П. Карательные экспедиции в Прибалтийском крае в 1905 – 1907 гг. (по материалам II Государственной Думы) / П. Янсон. – Л. : Прибой, 1926. – 86 с.
21. Карпов Н. И. Крестьянское движение в революции 1905 года. В докум. / Н. И. Карпов. – Л. : Печат. двор, 1926. – 276 с.
22. Городцов А. И. Крестьянское движение в 1905 году / А. И. Городцов. – Л. : Госиздат., 1926. – 51 с.
23. Алексеев В. Н. Крестьянское движение в ЦЧО в 1905 году / В. Н. Алексеев. – Воронеж : Коммуна, 1931. – 71 с.
24. Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях / А. Гайсинович. – М. : изд. Всесоюз. об-ва политкаторжан ссыльно-поселенцев, 1934. – 55 с.
25. Живолуп Е. К. Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1905 – 1907 годах / Е. К. Живолуп. – Х. : изд. Хар. ун-та, 1956. – 136 с.
26. Харитонова Ю. Крестьянское движение в Калужской губернии (1861 – 1917 гг.) / Ю. Харитонова, Д. Щербаков. – Калуга : Калужс. книж. изд., 1961. – 157 с.
27. Ткаченко Н. В. Крестьянское движение в Новгородской губернии в 1905 – 1914 гг. / Н. В. Ткаченко // Новгородский исторический сборник. – Вып. 10. – Новгород : Новгород. правда, 1961. – С. 39–59.
28. Рева И. Н. Крестьянское движение на Харьковщине в революции 1905 – 1907 гг. : автореф. канд. дис. на соискание учен. степ. канд. ист. наук : 07.00.02 «История СССР» / И. Н. Рева ; Киев. гос. пед. ин-т им. А. М. Горького. – К., 1951. – 16 с.
29. Смирнов И. И. Марковская республика / И. И. Смирнов. – М. : Моск. рабочий, 1975. – 87 с.
30. Михайлова В. И. Наказы и приговоры сельских сходо́в Первой Государственной Думе (на материалах украинских губерний) : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.01 «История Украины» / Вера Ивановна Михайлова ; Днепрпетр. гос. ун-т. – Днепрпетровск, 1976. – 192 с.
31. Замковий П. В. 3 історії «селянської республіки» на Сумщині / В. П. Замковий // УІЖ. – 1985. – № 12. – С. 87–94.
32. Кабытов П. С. Русское крестьянство : Этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – 240 с.
33. Топка Р. В. Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної Думи : джерелознавчо-методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. : 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Роман Васильович Топка ; Дніпропетр. нац. ун-т ім. О. Гончара. –

Дніпропетровськ, 2002. – 20 с.

34. Наумов С. О. «Селяни усієї України, єднайтеся!» : організаторська робота українських партій на селі (1905 – 1907 рр.) / С. О. Наумов // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип. 9. – С. 135–136.
35. Магась В. О. «Селянська республіка» на Сумщині в роки першої російської революції / В. О. Магась // Інтелігенція і влада : громад.-політ. наук. зб. – 2008. – Вип. 11. – С. 44–53.
36. Кудінов Д. Приговорний рух українського селянства в роки першої російської революції : історіографія проблеми / Д. Кудінов // Етнічна історія народів Європи. – 2011. – Вип. 34. – С. 36–48.
37. Кудінов Д. В. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії / Д. В. Кудінов // Часопис української історії. – 2011. – Вип. 21. – С. 82–90.
38. Хоптяр А. Пропагандистська та агітаційна діяльність партії соціалістів-революціонерів на Правобережній Україні (1902 – 1905 рр.) / А. Хоптяр // Краєзнавство. – 2012. – № 1(78). – С. 144–150.
39. Ковальова Н. А. Селяни, поміщики і держава : конфлікти інтересів. «Аграрна революція» в Україні 1902 – 1922 рр. / Н. А. Ковальова [Текст] : монографія. – Дніпропетровськ : ЛІРА, 2016. – 368 с.
40. Сенчакова Л. Т. Крестьянские указы и приговоры 1905 – 1907 годов / Л. Т. Сенчакова // Судьбы российского крестьянства. – М. : Рос. гос. гуман. ун-т, 1996. – С. 56–89.
41. Забелин В. М. Благодарненский уезд в революции 1905 – 1907 гг. / В. М. Забелин. – Ставрополь : ГСХА, 1997. – С. 15.
42. Кабытов П. С. Русское крестьянство в начале XX в. / П. С. Кабытов. – Самара : изд. «Самарс. ун-т», 1999. – 156 с.
43. Сотникова Т. П. Крестьянский протест в России начала XX века : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Татьяна Павловна Сотникова ; ФГБОУ ВПО «Российский гос. ун-т туризма и сервиса». – М., 2001. – 26 с.
44. Кукушкин Ю. С. Самоуправление крестьян России (XIX – начало XX века) / Ю. С. Кукушкин, Н. С. Тимофеев. – М. : изд. МГУ, 2004. – 204 с.
45. Первухин В. Комратская республика / В. Первухин. – Одесса : Астропринт, 2006. – 66 с.
46. Сулоев И. Н. «Приговорное движение» в Костромской губернии в 1905 – первой половине 1906 гг. / И. Н. Сулоев // Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова. – 2011. – Вип. № 1. – Т. 17. – С. 79–82.
47. Революционное движение в Воронежской губернии 1905 – 1907 гг. : сб. док. [Сост. Г. В. Антюхин, М. Г. Чечуров]. – Воронеж : книж. изд., 1955. – 508 с.
48. Крестьянское движение в Пензенской губернии в 1905–1907 гг. : сб. док. – Пенза : Пензенс. книж. издат., 1955. – 220 с.
49. Революционное движение в Псковской губернии в 1905 – 1907 гг. : сб. док. – Псков : Псковс. правда, 1956. – 298 с.
50. Революционное движение в Смоленской губернии 1905 – 1907 гг. : сб. док. – Смоленск : Смоленс. кн. изд., 1957. – 378 с.
51. Революционное движение в Татарии в 1905 – 1907 гг. : док. и матер. – Казань : Таткнигоиздат, 1957. – 495 с.
52. Крестьянское движение в Рязанской губернии в годы первой русской революции : сб. док. – М. : Кн. изд., 1960. – 334 с.
53. Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. : сб. док. – Х. : Книгоиздат., 1961. – 323 с.
54. Екатеринославщина в революции 1905 – 1907 гг. : док. и матер. – Днепропетровск : Промінь, 1975. – 372 с.
55. Крестьянское движение в России в 1901 – 1904 : сб. док. – Л. ; М. : Наука, 1998. – 368 с.
56. Приговоры и указы крестьян Центральной России. 1905 – 1907 гг. / под ред. В. П. Данилова, А. П. Корелина.

– М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 416 с.

57. Христофоров И. А. Судьба реформы : Русское крестьянство в правительственной политике до и после отмены крепостного права (1830 – 1890-е гг.) / И. А. Христофоров. – М. : Собрание, 2011. – 368 с.
58. Ушаков Н. М. Крестьянский вопрос в политике самодержавия России в XIX – начале XX века / Н. М. Ушаков. – Астрахань : Астраханс. гос. пед. ун-т, 1994. – 168 с.
59. Ананьич Б. В. Кризис самодержавия в России. 1895 – 1917 / Б. В. Ананьич, Р. М. Ганелин, Б. Б. Дубенцов, В. С. Дякин, С. И. Потолов. – М. : Наука, 1984. – 664 с.
60. Брусникин Е. М. Крестьянский вопрос в России в период политической реакции (80 – 90-е годы XIX века) / Е. М. Брусникин // Вопросы истории. – 1970. – № 2. – С. 34–47.
61. Соловьев В. Ю. Русская крестьянская община в пореформенный период 1861 – 1900 гг. (на материалах Поволжья) : дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история» / Валерий Юрьевич Соловьев ; Саратов. гос. соц.-экон. ун-т. – Саратов, 2009. – 596 с.
62. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (Далі – ЦДІАУК). Ф. 442. Оп. 706. Спр. 195.
63. 6927. – Июня 12. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях // ПСЗРИ– 3. – Т. X. – Отд. I. 1890. От № 6505 – 7339 и дополнения. – СПб. : тип. П. Отд. Собств. Е. И. В. Канц., 1893. – С. 493–512.
64. Витте С. Ю. Записка по крестьянскому делу председателя Высочайше учрежденного особого совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности статс-секретаря С. Ю. Витте / С. Ю. Витте. – СПб. : тип. В. Ф. Кирибаума, 1904. – 106 с.
65. Мухин Д. А. Практика проведения сходов крестьянами Вологодской губернии в конце XIX – начале XX в. [Электронный ресурс] / Д. А. Мухин // Антропологический форум. – 2012. – № 17. – С. 155–174.
66. Положения о сельском состоянии. Книга первая. Общее положение о крестьянах // СЗРИ. Том IX. Особое приложение. Положение о сельском состоянии. Изд. 1902 г. – СПб. : гос. тип., 1902. – С. 1–108.
67. ЦДІАУК. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 28.
68. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 703. Спр. 18.
69. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 704. Спр. 201.
70. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 542. Спр. 18.
71. Национальний історичний архів Білорусі (Далі – НІАБ). Ф. 242. Оп. 1. Спр. 2568.
72. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 694. Спр. 182.
73. ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 706. Спр. 13.
74. Державний архів Черкаської області. Ф. 477. Оп. 1. Спр. 384.
75. Державний архів Жмільницької області (Далі – ДАХО). Ф. 78. Оп. 1. Спр. 567.
76. Російський державний історичний архів (Далі – РДІА). Ф. 1291. Оп. 122. Спр. 197.
77. Крестьянское движение в России в 1890 – 1900 гг. / под ред. А. В. Шапкарина. – М. : Союзгиз, 1959. – 750 с.
78. 1905– 1907 годы на Дону : сб. док. – Ростов-на-Дону, 1955. – 323 с.
79. Державний історичний архів Київської області. Ф. 2. Оп. 218. Спр. 166.
80. Державний архів Російської Федерації (Далі – ДАРФ). Ф. 102. Оп. 233. Спр. 80 Ч. 13.
81. Устав «Братства для защиты народных прав». Письмо ко всему русскому крестьянству. Издание Союза Русских Социалистов-Революционеров. – Женева : тип. Группы Старых Народовольцев, 1899. – 16 с.
82. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 238. Спр. 11. Т. 1
83. ДАХО. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 898.
84. НІАБ. Ф. 2014. Оп. 1. Спр. 2614.
85. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 233. Спр. 999. Ч. 87.
86. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 237. Спр. 11. Т. 1
87. РДІА. Ф. 1291. Оп. 122. Спр. 197.
88. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». Ф. 740. Оп. 1. Спр. 21.

89. Панкратов Д. Старобуянская республика [Электронный ресурс] / Д. Панкратов. – Режим доступа : <http://d-pankratov.ru/archives/10508>
90. ЦДІАУК. Ф. 358. Он. 1. Сnp. 36.

References

1. 36657. February, 19. Highest approved by the General Regulations of the peasants, emerged from serfdom (1863). (PSZR1–2), XXXVI, Otd. I. 1861. № 36490–37190. SPb.: tip. II Otd. Sobstv. E. I. V. Kants. (in Russ.)
2. Dal, V. I. (2006). *Large illustrated Dictionary of Russian language: modern spelling*. Moscow: Astral: AST: Hranitel (in Russ.)
3. Zakharova, L. G. (2005). *Great Reforms 1860 – 1870: a turning point in Russian history? (National history)*, 4. Retrieved from <http://krotov.info/history/19/1860/zaharova.htm> (in Russ.)
4. *Reform or Revolution? : Russia in 1861 – 1917 years: Mater. Int. historians colloquium* (1992). In: V. S. Dyakin (Ed.). SPb.: Nauka (in Russ.)
5. Verkhovtseva, I. G. (2013). *Despotism pomischika zamineny despotism communities: PO Valucv about Selyanske samovryaduvannya Perche desyatirichchya funktsionuvannya* (Gileya Naukova News), 76 (№ 9), 48–50 (in Ukr.)
6. Koshelev, A. I. (1881). *On peasant self-government and the presence of Peasant Affairs*. Moscow: pehcat. S. P. Yakovleva (in Russ.)
7. Borodin, D. N. (1905). *The peasant question on the eve of the convening of People's Representatives* (Report, read in "Meeting of economists" in May 1905). SPb.: tip. Ts. Krayz. (in Russ.)
8. Shanin, T. (1997). *Revolution as a moment of truth. Russia 1905–1907 '1 1917–1922*. Moscow: Ves mir. (in Russ.)
9. Verkhovtseva, I. G. (2014). *Peasant Self-Government in the Russian Empire in the conditions of the Revolution 1905 – 1907 years: Pryhovorny movement (Chronicle Black Sea)*, 10, 12–20 (in Ukr.)
10. Verkhovtseva, I. G. (2015). *Estates self-government and the protest movement of the peasants in the Russian Empire in the early twentieth century: "peasant Republic" (Modern Challenges for social sciences in the context of globalization)* Lviv: Lvivska fundatsiya suspilnyh nauk (in Ukr.)
11. Danilov, V. P. (1992). *Agrarian reform and agrarian revolution in Russia (Great stranger: the peasants and farmers in the modern world)*, Moscow: Progress: Progress-Akademiya (in Russ.)
12. Danilov, V. P. (1976). *On the historical fate of the peasant community in Russia (Yearbook of agrarian history)*, 6, 102–134 (in Russ.)
13. Danilov, V. P. (1998). [Preface] *(Peasant Movement in Russia in 1901 – 1904 years)*. Leningrad; Moskcow: Nauka. (in Russ.)
14. Бабашикин, V. V. (2007). *Russia in 1902 – 1935 years as the agrarian society: patterns and characteristics of domestic modernization* Moscow: RGAZU (in Russ.)
15. Leschenko, M. N. (1977). *Ukrainian village in the Revolution 1905 – 1907 years*. Kyiv: Nauka, 1977 (in Russ.)
16. Budak, I. G. (1955). *The revolution of 1905 – 1907 years in Moldova*. Kishinyov: Gosizdat Moldavii (in Russ.)
17. Vasilyev A., Kudryavtsev V. (1906). *Peasant mandates Samara province*. Samara: tip. A. N. Hardina (in Russ.)
18. Dubrovskiy, S. M. (1923). *Sketches of the Russian Revolution. Moscow: Novaya derevnya*, Vyp. I. (in Russ.)
19. Drozdov, I. G. (1925). *Agrarian unrest and punitive expeditions in Chernigov province in the years of the Revolution 1905 – 1906 years. (Unpublished data Chernigov former provincial gendarmerie, as well as other archival materials)*. Moscow: Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
20. Yanson, P. (1926). *Punitive expeditions in the Baltic region in 1905 – 1907 years (Based on the II State Duma)*. Leningrad: Priboy. (in Russ.)
21. Karpov, N. I. (1926). *The peasant movement in the Revolution of 1905*. Leningrad: Pechat. dvor. (in Russ.)
22. Gorodtsov, A. I. (1926). *Peasant Movement in 1905*. Leningrad: Gosizdat. (in Russ.)
23. Alekseev, V. N. (1931). *Peasant Movement in the Central Black Soil District in 1905*. Voronezh: Kommuna. (in Russ.)
24. Gaysinovich, A. (1934). *The peasant movement in 1902 in Kharkov and Poltava provinces*. Moscow: izd. Vsesoyuznogo obschestva politkatorzhan ssylno-poselentsev. (in Russ.)
25. Zhivolup, E. K. (1956). *Peasant Movement in Kharkov province in 1905 – 1907 years*. Kharkov: izd. Kharkovskogo universiteta. (in Russ.)
26. Kharitonova, Yu., Scherbakov, D. (1961). *The peasant movement in the Kaluga province (1861 – 1917 years)*. Kaluga: Kaluzgsk. knizh. izd. (in Russ.)
27. Tkachenko, N. V. (1961). *The peasant movement in the Novgorod province in 1905 – 1914 years. (Novgorod historical collection)*. Vyp. 10. Novgorod: Novgorods. pravda. (in Russ.)
28. Reva, I. N. (1951). *The peasant movement in the Kharkiv region in Revolution of 1905 – 1907*. Kyiv. (in Russ.)
29. Smirnov, I. I. (1975). *Markovo Republic*. Moscow: Moskovs. rabochiy. (in Russ.)
30. Mihkaylova, V. I. (1976). *Mandate and sentences village meetings of the First State Duma (on materials of Ukrainian provinces)*. (in Russ.)
31. Zamkovy, P. V. (1985). *History of "peasant republic" in Sumy (Ukrainian Historical Journal)*, 12, 87–94. (in Ukr.)
32. Kabytov, P. S., Kozlov, V. A., Litvak, B. G. (1988). *Russian peasantry: Stages of spiritual liberation*. Moscow: Mysl. (in Russ.)
33. Topka, R. V. (2002). *Formation of social and political ideals of the Ukrainian peasantry by orders and decisions and to the State Duma, source-methodological aspect*. Dnipropetrovsk. (in Ukr.)
34. Naumov, S. O. (2005). *"Peasants all over Ukraine, unite!", Ukrainian party organizational work in the countryside (1905 – 1907 years.) (Ukrainian peasant)*. Vyp. 9, 135–136. (in Ukr.)
35. Magas, V. O. (2008). *"Peasant republic" in Sumy region during the First Russian Revolution (Intellectuals and Power: hromad.-watered. Sciences. Coll.)*. Vyp. 11, 44–53. (in Ukr.)
36. Kudinov, D. (2011). *Sentences movement Ukrainian peasantry during the first Russian revolution: the historiography of the problem (Ethnic history of the peoples of Europe)*. Vyp. 34, 36–48. (in Ukr.)
37. Kudinov, D. (2011). *Sumy peasant republic in domestic and foreign historiography. (Journal of Ukrainian history)*. Vyp. 21, 82–90. (in Ukr.)
38. Khoptyar, A. (2012). *The propaganda and agitation activities of the Socialist Revolutionary Party in Right-Bank Ukraine (1902 – 1905 years.) (Regional studies)*, 1(78), 144–150. (in Ukr.)
39. Kovalyova, N. A. (2016). *Farmers, landowners and state: conflicts of interest. "Agrarian Revolution" in Ukraine 1902 – 1922 years*. Dnipropetrovsk: LIRA. (in Ukr.)
40. Sentchakova, L. T. (1996). *Peasant mandates and sentences 1905 – 1907 period. (The fate of the Russian peasantry)*. Moscow: Ros. gosud. gumanit. un-t. (in Russ.)
41. Zabelin, V. M. (1997). *Blagodarnenskiy County in the Revolution 1905 – 1907*. Stavropol: GSHA. (in Russ.)
42. Kabytov, P. S. (1999). *Russian peasantry at the beginning of the XX century*. Samara: Samara. un-t. (in Russ.)
43. Sotnikova, T. P. (2001). *Peasant protest in Russia in the early twentieth century*. Moscow. (in Russ.)
44. Kukushkin, Yu. S., Timofeyev, N. S. (2004). *Self-government Russian peasants (XIX – early XX century)*. Moscow: MGU (in Russ.)
45. Pervukhin, V. (2006). *Comrat Republic*. Odessa: Astroprint (in Russ.)

46. Suloev, I. N. (2011). "Sentences movement " in *Kostroma province in 1905 - the first half of 1906*. (Вестник Костромского государственного университета им. Н. А. Некрасова). Вып. 1, Т. 17, 79–82. (in Russ.)
47. The revolutionary movement in Voronezh province 1905 – 1907 years. (1955). Voronezh: knigoizdat. (in Russ.)
48. The peasant movement in the Penza province in 1905 – 1907 years. (1955). Penza: Penzens. knigoizdat. (in Russ.)
49. The revolutionary movement in the Pskov province in 1905 – 1907 years. (1956). Pskov: Pscovs. pravda. (in Russ.)
50. The revolutionary movement in the province of Smolensk 1905 – 1907 years (1957). Smolensk: Smolens. knigoizdat. (in Russ.)
51. The revolutionary movement in Tatarstan in 1905 – 1907 years. (1957). Khazan: Tatknigoizdat. (in Russ.)
52. The peasant movement in Ryazan Province during the First Russian Revolution (1960). Moscow: Knigoizdat. (in Russ.)
53. The peasant movement in Poltava and Kharkiv provinces in 1902 (1961). Kharkiv: Knigoizdat. (in Russ.)
54. Katerinoslavshchina in Revolution 1905 – 1907 years. (1975). Dnepropetrovsk: Promin. (in Russ.)
55. The peasant movement in Russia in 1901 – 1904 years. (1998). L.; Moscow: Nauka. (in Russ.)
56. Verdicts and mandates the peasants of Central Russia. 1905 – 1907 years (2000). In V. P. Danilov, A. P. Korelin. (Ed.). Moscow: Editorial URSS. (in Russ.)
57. Khristoforov, I. A. (2011). The fate of the reform: Russian peasantry in government policy before and after the abolition of serfdom (1830 – 1890-ies.). Moscow: Sobranie (in Russ.)
58. Ushakov, N. M. (1994). The peasant question in Russian politics of autocracy in XIX - early XX century. Astrakhan: Astrakhans. gos. ped. un-t (in Russ.)
59. Ananyich, B. V., Ganelin, R. M., Dubentsov, B. B. et al. (1984). The crisis of the autocracy in Russia. 1895 – 1917. Moscow: Nauka (in Russ.)
60. Brusnikin, E. M. (1970). The peasant question in Russia in the period of political reaction (80 – 90 years of XIX century). (Questions of History), 2, 34–47. (in Russ.)
61. Solovyov, V. Yu. (2009). Russian peasant community in the post-reform period of 1861 – 1900 years. (On materials of the Volga region). Saratov. (in Russ.)
62. Central State Historical Archive Ukraine, Kyiv (Hereinafter – TsDIAUK). F. 442. Op. 706. D. 195.
63. 6927. June, 12. Highest Approval of the Regulations on the provincial and district zemstvo institutions. (1893). (PSZRI– 3), X. (in Russ.)
64. Vitte, S. Yu. (1904). Note on Peasant Affairs Chairman Highest established a special meeting of the needs of the agricultural industry State Secretary Witte. Spb.: tip. V. F. Kirshbauma. (in Russ.)
65. Mukhin D. A. (2012). The practice of holding of gatherings peasants Vologda province in the end of XIX – early XX century. (Anthropological Forum), 17, 155–174. (in Russ.)
66. Regulations on agricultural state. Book One. The overall situation of the peasants (1902). (SZRI), LX, 1–108. (in Russ.)
67. TsDIAUK. F. 358. Op. 1. Dp. 28.
68. TsDIAUK. F. 442. Op. 703. D. 18.
69. TsDIAUK. F. 442. Op. 704. D. 201.
70. TsDIAUK. F. 442. Op. 542. D. 18.
71. National Historical Archive of Belarus (Hereinafter – NIAB). F. 242. Op. 1. D. 2568.
72. TsDIAUK. F. 442. Op. 694. D. 182.
73. TsDIAUK. F. 442. Op. 706. D. 13.
74. State Archives of Cherkasy region. F. 477. Op. 1. D. 384.
75. State Archives of Khmelnytsky region (Hereinafter – DAHO). F. 78. Op. 1. D. 567.
76. Russian State Historical Archive (Hereinafter – RDIA). F. 1291. Op. 122. D. 197.
77. The peasant movement in Russia in 1890 – 1900 years. (1955). In A. V. Shapkarina (Ed.). Moscow: Sotsekgiz (in Russ.)
78. 1905 – 1907 years in the Don. (1955). Rostov-na-Donu. (in Russ.)
79. State Historical Archive of Kyiv region. Ф. 2. Оп. 218. Сnp. 166.
80. State Archive of the Russian Federation (Hereinafter – DARF). F. 102. Op. 233. D. 80 Ch. 13.
81. Charter "Brotherhood for the protection of people's rights." Letter to the entire Russian peasantry. The publication of the Union of Russian Socialist-Revolutionaries. (1899). Zheneva: tip. Grupy Staryh Narodovoltsev (in Russ.)
82. DARF. F. 102. Op. 238. D. 11. T. 1
83. DAHO. F. 78. Op. 1. D. 898.
84. NIAB. F. 2014. Op. 1. D. 2614.
85. DARF. F. 102. Op. 233. D. 999. Ch. 87.
86. DARF. F. 102. Op. 237. D. 11. T. 1
87. RDIA. F. 1291. Op. 122. D. 197.
88. Communal Institution "Izmail archive". F. 740. Op. 1. D. 21.
89. Pankratov, D. Starobuyanskaya Republic. Retrieved from <http://d-pankratov.ru/archives/10508> (in Russ.)
90. TsDIAUK. F. 358. Op. 1. D. 36.

I. G. Verkhovtseva

THE POLITICIZATION OF GOVERNMENT PEASANTS IN THE RUSSIAN EMPIRE IN 1902 – 1904 AS THE INITIAL STAGE OF THE PEASANT REVOLUTION

In 1902 – 1907 years in European Russia have been mass demonstrations by peasants against the landowners and the government generally. In the early 1990s, a number of historians (V. Danilov, V. Babashkin and others) formulated the thesis that in 1902 a peasant revolution began in Russia, which lasted until 1922 and "forced the state to recognize the special needs and rights of peasants". There was an organizing role in the speeches of the peasants "secular government". It connects it with the manifestations of social activity in land communities. However, among the regions, where in 1905 – 1907 years there have been peasant revolts were such as Right-Bank Ukraine and Bessarabia, who did not know the community in land, but in which, as in the rest of European Russia in 1861, peasant self-government was introduced. The protest actions 1902 – 1907 years peasant governments took an active part. This has allowed the author to admit that "mirskoe self-government" of the peasants, to perform an organizing role in the protests of 1902 – 1907 should see the peasant self-government system and the participation of the latter in the agrarian riots 1902 – 1907 considered the beginning of the peasant revolution.

After analyzing the policy of the tsarist regime against peasant self-government in 1880. The 1890s, the author has come to the conclusion that it is characterized by strengthening bureaucratic control over the peasant self-government activities, on the one hand, and the attempt of conservation estate and corporate traditions in it, on the other. The latter manifested itself, in particular, government support of rural communities, increasing the powers of village meetings. The consequence of this was the arbitrariness of gatherings in the relationship with the local administration.

During the exacerbation of the economic crisis of the early twentieth century gatherings were against the tsarist regime. In 1902 – 1907 years, they have also experienced an active propaganda on the part of the radical left political forces and began to make demands change of the regime. The author concludes that the organs of peasant self-government in a revolution of the early twentieth century began to play the role of territorial and organizing peasant protests framework that allows us to consider the politicization of the peasant self-government in 1902 – 1907 years of the initial stage of the peasant revolution.

УДК 94:329.055.4 (477) «1900/1917»

Н. А. Ковальова*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпро)*

ІДЕЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЗАХОПЛЕННЯ ЗЕМЛІ У ПЛАНАХ ПАРТІЇ СОЦІАЛІСТІВ- РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В УКРАЇНІ (ПОЧАТОК ХХ СТ. – 1917 р.)

Статтю присвячено вивченню ставлення партії соціалістів-революціонерів (далі – ПСР) до ідеї «аграрної революції». Метою дослідження є з'ясування позиції ПСР щодо революційного захоплення землі й долі поміщиків. Встановлено, що більша частина керівництва ПСР, незважаючи на популярність ідей насильницького захоплення землі та негайного селянського повстання, на початку 1906 р. відмовилася від цих рішучих дій. Позицію ПСР у 1906 – 1917 рр. визначали: відмова від сплати викупу за землю, непримириме ставлення до поміщиків, заклик утриматися від аграрного терору. В Україні діяла розгалужена система організацій ПСР, але рівень соціалістичної свідомості селянства залишався низьким.

Ключові слова: партія соціалістів-революціонерів, революційне захоплення, викуп, аграрний терор, поміщики, селяни.

Постановка проблеми. Складовою «аграрної революції» виступала ідея революційного захоплення землі. Запропонована партією соціалістів-революціонерів, вона стала об'єктом гострих дискусій на початку ХХ ст., а в 1917 р. була запозичена лідером РСДРП(б) В. Леніним. Непримириме ставлення до поміщиків та незмінність аграрної програми були визначальними рисами позиції ПСР у селянському питанні, яка користувалася значною популярністю серед селянства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Суть аграрного питання та практичну діяльність серед українського селянства в 1902 – 1907 рр. неонародницьких партій проаналізував С. В. Сусоров [1; 2]. Діяльність організацій соціалістів-революціонерів на Півдні України досліджувала Н. О. Сіталова [3], на Правобережній Україні – О. М. Федьков, А. Ю. Хоптяр [4; 5]. Дослідниками відтворено сюжети, пов'язані з практичною діяльністю партії, однак не зовсім з'ясованим залишається ставлення партії до такого радикального способу вирішення селянського питання як «аграрна революція».

Метою пропонованого дослідження є з'ясування позиції ПСР щодо революційного захоплення землі й долі поміщиків.

Виклад основного матеріалу. Партія соціалістів-революціонерів виникла на основі народницьких організацій і близько чверті століття намагалася втілити модифіковану ідею «селянської революції». Есерівські осередки в Одесі, Полтаві, Харкові зародилися в другій половині 90-х рр. XIX ст. [6, 169]. Сильними місцевими організаціями після 1902 р. були катеринославська, одеська і київська [6, 176]. Саме в Україні, на думку С. Сусорова, здійснювалася найбільш плідна діяльність ПСР: у 1902 – 1904 рр. тут працювало сім комітетів і дев'ять груп [1, 14].

Основним об'єктом своєї діяльності партія визначила «суто трудові верстви селянства» [7, 94]. У відозві партії, складеній імовірно К. Р. Качаровським, яка була опублікована у «Революційній Росії» від 25 червня 1902 р., селянство розглядалося не як суспільний стан чи юридична категорія, а як «категорія економічна» [7, 89]. Своїм обов'язком партія проголосила актуалізацію гасла «Землі і Волі».

Ініціатором негайного вирішення земельного питання «знизу», захопницьким шляхом із використанням аграрного терору виступила група «аграрних терористів», сформована у Женеві [6, 186]. У резолюції від 14 листопада 1904 р., яка розповсюджувалася у закордонних організаціях без відома ЦК, під «аграрним терором» вказана група передбачала «потрави, вирубки і захоплення майна, здійснювані миром, підпали та інші форми пошкодження майна, вбивство поміщиків, збройні напади тощо» [7, 162]. Партія, на думку Женевської групи, мала негайно створювати якомога більшу кількість бойових дружин на селі, а також закликати селян до «енергійної економічної й політичної боротьби» [7, 163]. У 1906 р. прихильники терору вийшли з партії, склавши ядро Союзу соціалістів-революціонерів-максималістів [6, 190].

Питання ставлення до аграрного терору й поміщиків вирішувалося на I з'їзді ПСР, який проходив з 29 грудня 1905 р. до 4 січня 1906 р. у Фінляндії і затвердив програму партії. Участь у його роботі взяли й українські делегати: представники Київського, Харківського, Катеринославського, Одеського комітетів, Таврійського союзу та Єлисаветградської групи [7, 443, 445].

Бурхливе обговорення учасниками I з'їзду ПСР викликало питання ставлення до поміщиків. Земля, на думку В. Чернова, повинна була перейти до загальнонародної власності без викупу, а за тими, хто «постраждав від цього майнового перевороту, визнається лише право на суспільну підтримку на час, потрібний для пристосування до нових господарських умов» [7, 278]. На потреби виключити з програми право на «підтримку» приватним землевласникам наполягав О. Мінор (Соломін). «Якщо навіть загинуть усі поміщики, то що ж з цього?», – задавав він питання й категорично виступав проти співставлення селянських потреб з «інтересами купки поміщиків», обстоюючи можливість винагороди лише за куплені селянами землі [7, 354]. Дражливість питання про викуп, на ґрунті якого селянство могло розійтися з партією есерів, зазначив народник-семидесятник С. Шевцов (Пашин) [7, 356]. Виключити з програми положення про суспільну підтримку особам, які постраждали від майнового перевороту, запропонував один із засновників Селянського союзу партії есерів А. Альтовський (Горецький). Розуміючи, що поміщики можуть опинитися у безвихідному становищі, він згадував й про інших нуждених (хворих, вдів, сиріт, поранених), які потребували допомоги [7, 379].

В. Чернов відкинув звинувачення у благодійності щодо поміщиків (про них мова у програмі не йшла), а питання про викуп відніс до партійної тактики («як це буде зроблено»). Партія, на його думку, повинна зазначити: «... здійснюючи соціалізацію землі, ми не хочемо голодної смерті тих, чий інтерес будуть цим порушені. І ми вказуємо той шлях, яким необхідний і

справедливий аграрний переворот може бути здійснений з найменшою кількістю людських страждань» [7, 380].

Друге питання, яке спричинило ще більш гостру дискусію на з'їзді, стосувалося можливості революційного захоплення землі й часу його початку. Дискусію започаткував А. Альтовський, який поставив питання: чи корисно «рекомендувати революційне захоплення землі для вирішення аграрного питання?» [7, 286].

Проти здійснення аграрної реформи захопницьким шляхом виступив М. Анненський [7, 285-286]. Серед наслідків захопницького руху переважали негативні: розвиток «земельного хижацтва», скуповування землі заможними селянами. Одним із небагатьох позитивних результатів він вважав спонукання держави до аграрної реформи [7, 286]. Знецінення заставленого майна у земельних банках унаслідок селянського руху прокоментував О. Пешехонов. Через це, на його думку, можливо, й проблема викупу стане неактуальною [7, 286].

Обговорення моменту, сприятливого для повстання, розкололо учасників з'їзду. В. Руднєв (Рошин) і М. Ракітніков запропонували підняти селян на захоплення землі найближчою весною, на яку, сподівалися, припаде розгортання широкого стихійного руху. «Оголосити через місяць заклик до революційного захоплення земель навесні», – пропонував В. Руднєв, який вважав за потрібне довести «до максимуму» терористичну діяльність [7, 419]. Малоімовірним відкладення селянського повстання вважав М. Ракітніков. «... Тепер або ніколи», – охарактеризував він настрої радикально налаштованих делегатів з'їзду [7, 427]. Таких поглядів дотримувалися, зокрема, Гур'янов (особу не з'ясовано – Н. К.), Г. Ривкін (Порошин), М. Чайковський (Глазов) [7, 420-421, 423].

В. Чернов, який вважав революційний період затяжним, а повстання несвоєчасним, виступив проти негайного заклику селян до захоплення землі. Його позицію підтримали 39 учасників з'їзду проти 19 радикально налаштованих [7, 429]. Реально сили партії оцінив О. Мінор (Соломін): «Ми не маємо достатніх сил для керівництва рухом, він буде стихійним» [7, 423]. Завданням партії есерів спрямувати стихійний селянський рух у правильне русло вважав народник-середняк С. Шевцов (Пашин) [7, 356]. Поки що партія з цим справлялася, констатував М. Ракітніков: «Соціалісти-революціонери утримують селян від стихійних виступів, намагаються організувати селянство, наскільки це можливо, і аграрний рух в революційне організоване захоплення землі» [7, 396-397].

Негативне ставлення до аграрного терору висловила комісія з вироблення тактики І з'їзду ПСР (в особі М. Ракітнікова), яка дала їй визначення: «Поняттям аграрний терор охоплюються всі види завдання шкоди особі чи майну, які виникають безпосередньо на ґрунті аграрних відносин» [7, 429-430].

Настрої й становище на місцях члени партії з'ясовували на скликаному 12-15 лютого 1907 р. ІІ (екстреному) з'їзді ПСР. На ньому розроблялася партійна тактика в Державній думі. Участь у дискусіях тут уже взяли й українські делегати, особи яких, на жаль, залишилися нез'ясованими. Представник

Харківської організації Нікольський схаактеризував проблему «психології мас»: «У маси немає визначеної, яскраво виразної фізіономії. Вона потребує засобів до існування, і вона невдоволена – це вірно. Але як вийти з цього становища, вона не знає...». Невдачу повстання, на його думку, зумовили слабкість організації й неузгодженість з економічними умовами життя [7, 485]. Через переоцінку дійсності (своєрідний «обман зору»), на думку Г. Гершуні, момент революційного вибуху вже майже два роки відкладався на пізніше: з зими на весну, з весни на літо і так далі [7, 526].

Загрозу партійній програмі соціалістів-революціонерів склала Столипінська аграрна реформа, спрямована на ліквідацію селянської громади. Керівники партії виступали проти використання тактики аграрного терору щодо поміщиків і заможних селян, оскільки продаж поміщиками землі селянам призведе до зростання чисельності власників, розшарування у селянському середовищі й ускладнить боротьбу не лише за соціалізацію землі, а й за політичну свободу [8, 8-9].

У Наддніпрянській Україні, за даними М. Леонова, сильні міські й сільські організації діяли в Київській і Харківській губерніях, великі сільські – в Чернігівській, міські – в Катеринославській, активно працювали есери в місті й селі на Херсонщині, в місті й армії Таврійської губернії [9, 49]. Значну пропагандистську й організаторську діяльність вели осередки ПСР на Правобережній Україні. Їх члени виступали проти аграрного терору і налагоджували «планову, організовану боротьбу проти російського царизму» [4, 121]. Нелегальну літературу (листівки, брошури, газети) розповсюджували Волинська, Одеська, Харківська, Катеринославська, Полтавська і Чернігівська організації ПСР. Однак через низку чинників (нераціональна система розповсюдження, репресії правоохоронців, неписьменність селянства) поширення друкованих видань мало низький ефект [2, 183]. Більш результативними вважалися контакти селян із партійними пропагандистами під час мітингів, зібрань, страйків, або у процесі діяльності селянських організацій.

Загалом чисельність ПСР в межах всієї Російської імперії наприкінці 1906 – на початку 1907 р., за підрахунками М. Леонова, становила 62609 осіб, а, враховуючи неповні дані по кільком організаціям, – більше 65 тис. осіб [9, 53]. В українських губерніях, за даними С. Сусорова, діяло 89 комітетів, груп та організацій соціалістів-революціонерів, які налічували більше 10 тис. осіб [1, 14]. За кількістю сільських організацій ПСР поступалася лише Союзу руського народу [9, 398]. В Україні протягом 1905 – 1907 рр., за підрахунками С. Сусорова, діяло 200 селянських організацій ПСР. Оскільки селянські братства налічували в середньому 7-15 осіб, чисельність цих організацій була «мізерною» [2, 184].

Причини поразки і досвід революції члени партії переосмислювали в еміграції. Доповіді з місць, наприклад з українських губерній, були заслухані на І загальнопартійній конференції ПСР (відбулася в Парижі у серпні 1908 р.). Делегати від Південної обласної організації Стеклов і Коренев наголосили на боротьбі селянських братств проти виділів з громади [8, 79-80]. Представник Української обласної партійної організації Рязанцев зауважив: «Селянська маса

загалом налаштована революційно, але, за деякими винятками, вона соціалістично мало підготовлена». Нагальним завданням партії він вважав «поглиблення соціалістичної свідомості передового селянства» [8, 89-90]. «Селяни в більшості випадків не розуміють, чому партія заперечує аграрний терор, і лише завдяки довірі до авторитету керівників партії підкоряються резолюціям проти нього», – констатував Рязанцев. Однак через слабкість партії, зауважував доповідач, аграрний терор посилювався [8, 92].

В. Чернов (Оленін) визнав, що боротьба не охопила широкі селянські маси [8, 141]. Становище на селі, зумовлене Столипінською реформою, він оцінив як «неможливий сумбур і плутанину» [8, 144]. Однак партія соціалістів-революціонерів, на думку В. Чернова, не повинна була що-небудь змінювати у своїй тактиці, а лише пристосувати її до роботи в умовах репресій і переслідувань [8, 145-146].

Один із засновників і керівників партії, М. Ракітніков (Большов) виокремив два чинники, які впливали на становище села: насадження урядом приватної власності й ліквідація громади, а також реставрація поміщицького господарства, зруйнованого в роки революції [8, 243]. Якщо питання про долю громади (і сподівань соціалістів-революціонерів, пов'язаних з нею) залишалося невизначеним, то реставрація поміщицького господарства стала жорстокою реальністю для села. Повсюдно йшло активне відновлення поміщицької власності, супроводжуване репресіями й посиленням економічної експлуатації селянства. «За таких умов село є найбільшчим пунктом в соціально-політичному сенсі. Тут зав'язаний головний вузол сучасної історії – і те, як він буде розв'язаний, надовго визначить історію нашої країни» [8, 246], – влучно охарактеризував статус селянського питання у міжреволюційне десятиріччя М. Ракітніков.

Ідея соціалізації землі стала гаслом «селянської революції» 1917 р., але остання здійснювалася стихійним чином. Партія соціалістів-революціонерів не визнала «аграрної революції», виступивши на своєму III з'їзді (25 травня – 4 червня 1917 р.) проти приватних захоплень землі й за «негайне планомірне втілення в життя аграрної політики, спрямованої на здійснення соціалізації землі» [10, 602]. За оцінкою німецького дослідника М. Хільдермайера, ПСР, яка рівною мірою спиралася на симпатію і сприяння робітників, селян та інтелігенції, «мала найбільші шанси перекинути міст через глибоку соціоекономічну та психологічну прірву між містом і селом, яка паралізувала Росію політично і кидала довгу тінь на її майбутнє». Однак ПСР не змогла використати ці можливості [див.: 11, 153]. Все ж партія, на думку С. Сусорова, підготувала сприятливий ґрунт для діяльності українських есерів [2, 186].

В. Чернов у 1920 р. звинувачував більшовиків у тому, що вони запозичили у ПСР аграрну програму, але «втїлити її в життя не вміли і не хотіли, бо цієї програми вони не розуміли і її життєвої сутності не визнавали» [12, 667]. Частково це запозичення визнав і В. Ленін. У «Промові на захист тактики Комуністичного Інтернаціоналу 1 липня», проголошеній у 1921 р., причини перемоги більшовицької партії у 1917 р. він пояснив так: «Ми перемогли в Росії тому, що ... 9/10 селянської маси протягом кількох тижнів перейшли на наш бік; ми

перемогли тому, що прийняли не нашу аграрну програму, а есерівську і здійснили її на практиці. Наша перемога в тому й полягала, що ми здійснили есерівську програму; ось чому ця перемога була така легка» [13, 28].

Висновки. ПСР, проголосивши ідею революційного захоплення землі й бурхливо обговорюючи її в 1906 р., не зважилася на реалізацію цих задумів. Організаційна слабкість, відсутність керівництва в умовах репресій – стали визначальними рисами діяльності партії пореволюційного періоду. Все ж члени партії правильно відчували селянські настрої, гостроту боротьби. Однак із настанням моменту реалізації своїх теоретичних положень у 1917 р., вони не визнали здійснення селянами «аграрної революції». Ще однією особливістю партії можна зазначити слабкий вплив українських діячів та партійних осередків на ухвалення рішень керівництвом, розробку партійної ідеології й тактики, порівняно з іншими загальноросійськими політичними партіями.

Список використаної літератури та джерел

1. Сусоров С. В. *Аграрно-селянська проблема в програмах і практичній діяльності неонародницьких партій в 1902 – 1907 рр. (На матеріалах України): автореф. дис. ... канд. іст. наук* / С. В. Сусоров. – Дніпропетровськ, 1994. – 18 с.
2. Сусоров С. В. *ПСР і українське селянство на початку ХХ століття: до проблеми взаємосприйняття* / С. В. Сусоров // *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр.* – Дніпропетровськ : Вид-во ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 181-187.
3. Сіталова Н. О. *Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905 – 1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук* / Н. О. Сіталова. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
4. Федьков О. М. *Партія соціалістів-революціонерів і селянство в Правобережній Україні у 1905 році* / О. М. Федьков // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки.* – Кам'янець-Подільський: Ойом, 2004. – Т. 13. – С. 111-124.
5. Хоптяр А. Ю. *Діяльність партії соціалістів-революціонерів в Правобережній Україні у 1896 – 1907 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук* / А. Ю. Хоптяр. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 20 с.
6. *Политические партии России: история и современность.* – М. : РОССПЭН, 2000. – 631 с.
7. *Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. 1900 – 1922 гг. В 3-х т.* – М. : РОССПЭН, 1996. – Т. 1. 1900 – 1907 гг. – 686 с.
8. *Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х т.* – М. : РОССПЭН, 2001. – Т. 2. Июнь 1907 г. – февраль 1917 г. – 584 с.
9. *Леонов М. И. Партия социалистов-революционеров в 1905 – 1907 гг.* / М. И. Леонов. – М. : РОССПЭН, 1997. – 512 с.
10. *Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х т.* – М. : РОССПЭН, 2000. – Т. 3. Ч. 1. Февраль – октябрь 1917 г. – 960 с.
11. Хильдермайер М. *Возможности и рамки аграрного социализма в русской революции* / М. Хильдермайер // *Реформы или революция? Россия в 1861 – 1917: Материалы международного colloquiuma историков.* – С.Пб. : Наука, 1992. – С. 145-159.
12. *Партия социалистов-революционеров. Документы и материалы. В 3-х т.* – М. : РОССПЭН, 2000. – Т. 3. Ч. 2. Октябрь 1917 г. – 1925 г. – 1055 с.
13. *Ленін В. І. Промова на захист тактики Комуністичного Інтернаціоналу 1 липня* / В. І. Ленін // *Ленін В. І. Повне зібрання творів.* – К. : Політвидав України, 1974. – Т. 44. – С. 21-31.

References

1. Susorov, S. V. (1994). *Agricultural-farming problem in programs and practical activity of national parties in 1902-1907. (On Ukrainian materials) (Author's abstract of dissertation.... Candidate of History). Dnipropetrovsk (in Ukr.)*
2. Susorov, S. V. (2008). *SRP and Ukrainian peasantry at the beginning of the 20th century: to the problem of interperception. Naddnipyrianska Ukraïna: istorychni procesy, podiiS, postati (Naddnipyrianska Ukraine: historical processes, events, people). Dnipropetrovsk: DSU publishing, 6, 181-187 (in Ukr.)*
3. Sitalova, N. O. (2009). *Activity of socialist-revolutionaries of the South Ukraine before and during the revolution of 1905-1907 (Author's abstract of dissertation.... Candidate of History). Dnipropetrovsk (in Ukr.)*
4. Fed'kov, O. M. (2004). *Socialist-revolutionaries' party and peasantry in Right-bank Ukraine in 1905. Naukovi praci Kam'janecS-PodilSskogo derzhavnogo universytetu: Istorychni nauky (Scientific works of Kam'yanets-Podil'sk State University: History). Kam'yanets-Podil'skyi: Otum, 13, 111-124 (in Ukr.)*
5. Khoptyar, A. Y. (2015). *Activity of socialist-revolutionaries in the South Ukraine in 1896-1907 (Author's abstract of dissertation.... Candidate of History). Kam'yanets-Podil'skyi (in Ukr.)*
6. *Political parties of Russia: history and present (2000). Moskva: ROSSPEN (in Russ.)*
7. *Socialist-revolutionaries' party. Documents and materials. 1900-1922 (1996): Vol. 1. 1900-1907. Moskva: ROSSPEN (in Russ.)*
8. *Socialist-revolutionaries' party. Documents and materials (2001): Vol. 2. June, 1907 – February, 1917. Moskva: ROSSPEN (in Russ.)*
9. Leonov, M. I. (1997). *Socialist-revolutionaries' party in 1905-1907. Moskva: ROSSPEN (in Russ.)*
10. *Socialist-revolutionaries' party. Documents and materials (2000): Vol. 3. Part 1. February-October, 1917. Moskva: ROSSPEN (in Russ.)*
11. Hildermaier, M. (1992). *Possibilities and borders of agrarian socialism in Russian revolution. Reforms or revolution? Russia in 1861-1917: Materials of international colloquium of historians. Sankt-Peterburg: Hauka, 145-159 (in Russ.)*
12. *Socialist-revolutionaries' party. Documents and materials (2000): Vol. 3. Part 2. October, 1917-1925. Moskva: ROSSPEN (in Russ.)*
13. Lenin, V. I. (1974). *Speech witness for tactic of Communist International of July, I. In Complete set of works (Vol. 44, pp. 21-31). Kyiv: Polityday Ukrainy (in Ukr.)*

N. A. Kovalyova

THE IDEA OF REVOLUTIONARY LAND SEIZURE IN SOCIALIST-REVOLUTIONARY PARTY'S PLANS AND THEIR CONDITION IN UKRAINE (THE BEGINNING OF THE XXth CENTURY – 1917)

Introduction. The article embraces problems of Socialist-revolutionary Party's attitude to the idea of «agrarian revolution» and characteristics of party representations in Ukrainian provinces at the beginning of the XXth century (till 1917). The base of investigation sources consists of party's congresses and conferences minutes.

Purpose. The purpose of the research is to clarify the position of Socialist-revolutionary Party as for revolutionary land seizure and landowners' destiny.

Results. Socialist-revolutionary Party cells in Ukrainian provinces provided productive work in 1902 – 1907. After defeat of revolution in 1907 party's activity considerably slowed down. Socialist-revolutionary Party took protection of «working peasantry» interests as the main object of their

functioning. That is the broadening of slogan by «Zemlya & Volya» («Land and Liberty»).

The ways of solving the land problem were determined in party's program decided at the beginning of 1906. The only initiator of implementing agrarian terror (against landowners) was Geneva group of «agrarian terrorists». The majority of Socialist-revolutionary Party, in spite of popularity of the idea of revolutionary land seizure and immediate peasants' rising at the beginning of 1906, refused these drastic measures. Party position in 1906 – 1917 was identified by their refusal to pay land ransom, implacable attitude to landowners and appeal to abstain from agrarian terror. Branched system of SRP organizations operated in Ukraine, but the level of socialist mind among peasants was still low.

Originality. Little-investigated aspects of Socialist-revolutionary Party's activity are considered: attitude to the idea of forced land disposal, opportunity of peasants' rising in spring, 1906, analysis of peasants' frames by Ukrainian party figures and problems in party activities.

Conclusion. Socialist-revolutionary Party, having proclaimed the idea of revolutionary land seizure and discussing it violently in 1906, did not go to realization of these intentions. Organizational weakness and absence of supervision when repressions became formal traits of the party activity before the revolution. But the members of the party felt peasants' attitudes and sharpness of the struggle correctly. But at the moment of realization of their theory in 1917 they did not recognize performance of «agrarian revolution» by peasants. One of the peculiarities of the party else is weak influence of Ukrainian figures and party seat grounds on taking decisions by central government. Working out party ideology and tactics is compared with other national Russian political parties.

УДК 94(477) «19» – 058.232.6

Ю.С. Кононенко

кандидат юридичних наук, професор кафедри державно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

С.В. Корновенко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

СЕЛЯНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1902 – ? РР.

Статтю присвячено вивченню концепції селянської революції В. Данилова. Зокрема, проаналізовано критерії хронологічних меж та умотивованість хронології концепції селянської революції. Обґрунтовано, що верхньою хронологічною межею селянської революції є 1933 р. Голодомор став апогеєм у нищенні владою селянина-власника. На противагу останньому активно формувався тип селянина-колгоспника (радгоспника). Це був якісно інший, відмінний від попереднього селянин.

Ключові слова: В. Данилов, селянська революція, селянин-власник, селянин-колгоспник.

Постановка проблеми. На початку 1990-х рр. В. Даниловим було розроблено концепцію стосовно селянської революції 1902 – 1922 рр. Її основні положення були оприлюднені Віктором Петровичем у листопаді 1991 р. у Колумбійському університеті, а 15 січня 1992 р. – на вченій раді Інституту російської історії РАН. Зміст ідей, запропонованих В. Даниловим, зводиться до ось чого. «Велика російська революція» (термін В. Данилова) за своєю сутністю була

селянською, її упродовж 1902 – 1922 рр. здійснило селянство. Селянський рух початку ХХ ст. – глибинна основа всіх революційних трансформацій, що зазнала Росія у перші десятиріччя ХХ ст. Саме на тлі селянської революції розгорнулися інші революції – соціальні, політичні, враховуючи більшовицьку в жовтні 1917 р. Селянська революція, за логікою автора проекту, – захисна реакція «селянської Росії» на об'єктивний, властивий усім розвиненим країнам процес первинного накопичення капіталів за рахунок зубожіння селянства, а у кінцевому результаті – його ліквідації під впливом промислової цивілізації. Головне гасло та мета революції – «земля та право вільно господарювати на ній».

Вибір нижньої хронологічної межі (1902 р.) автор проекту вмотивовував тим, що повстання селян Харківщини та Полтавщини 1902 р. були принципово відмінними від тих, що відбулися перед цим. Насамперед масштабами, цілями, поведінкою селян. Новим у них став радикалізм селянських настроїв, вимог. Це свідчило, що на історичній сцені з'явився новий селянин – селянин доби революції з революційними гаслами ліквідації поміщицького землеволодіння та приватної власності на землю. Вибір верхньої межі (1922 р.) В. Данилов обґрунтував тим, що у 1922 р. радянська влада поклала край селянському повстанству. Незважаючи на це, стверджує історик, селянська революція перемогла, оскільки у 1922 р. більшовики прийняли новий Земельний кодекс, в якому де-юре закріплювалася ліквідація поміщицької та приватної власності на землю, право селянина вільно господарювати на землі. Водночас така перемога – поразка, оскільки селянству не вдалося ствердити владу, яка б насправді відповідала його інтересам [1; 2]. У такий спосіб В. Данилов «Велику російську революцію» розуміє як селянську, як самодостатній феномен із властивими йому логікою і хронологією розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. За двадцять п'ять років, що віддаляють сучасників від першого оприлюднення цієї концепції, в історіографії сформувався самодостатній науковий напрям – селянознавство. В його межах роботами українських та зарубіжних дослідників [предметніше дивися 3; 4] чітко виокремилася селянська революціологія. Чільне місце у ній належить і згаданий вище науковій концепції В. Данилова. Запропонований істориком науковий проект по-різному сприймається у професійних колах. Окремі принципові моменти потребують додаткового обговорення.

Мета. У статті автори ставлять за мету проаналізувати хронологічні межі селянської революції. Об'єкт вивчення – науковий проект В. Данилова «Селянська революція», предмет – хронологічні межі наукового проекту¹.

Виклад основного матеріалу. Вибір Віктором Петровичем нижньої хронологічної межі не викликає суттєвих заперечень. Активним історичним суб'єктом революційних подій у Харківській і Полтавській губерніях було якісно нове селянство. Саме поява якісно нового селянства дає підстави В. Данилову говорити про його якісно нові вчинки, гасла, мотиви, світогляд. За п'ятдесят пореформених

років під впливом модернізаційних процесів, що мали місце у Російській імперії, селянство трансформувалося, породивши якісно новий тип. У такий спосіб критерієм початку селянської революції є поява якісно нового селянина. Логічно, що цей критерій визначає й верхню хронологічну межу революції, так само, як і прийняття Земельного кодексу. Погоджуючись загалом із таким підходом відомого історика, застереження, принаймні для українських реальностей, викликає верхня хронологічна межа – 1922 р.

На наше переконання, про 1922 р. більшою мірою можна говорити як про завершення одного і початок іншого етапу селянської революції, принаймні, стосовно українських реалій. По-перше. Припинення на початку 1920-х рр. широкомасштабних бойових дій періоду Української революції не означало припинення протистояння між містом і селом, пролетаріатом і селянством, радянською владою і селянською суспільно-політичною активністю. Незважаючи на зменшення селянської суспільно-політичної активності у роки нової економічної політики, порівняно з періодом революції, що природно і закономірно, у 1920-х рр. з'явилися нові її форми. До другої половини 1920-х рр. не вщухав збройний опір селян радянській владі. Наприклад, селянство Холодноярської республіки, Поділля та інших частин України збройно протистояло радянській [предметніше дивися, наприклад, 5 – 7]. Духовним підґрунтям селянської звитяги була українізація.

По-друге. Перехід до нової економічної політики не означав поразку комунізації українського суспільства загалом та українського селянства зокрема, не означав і її відстрочку, а свідчив про нові методи реалізації комунізму. Наскрізна ідея – побудова комунізму залишалася в силі. Однак у такий спосіб більшовики, за влучним спостереженням С. Кульчицького, створювали видимість народності своєї влади [8, 199]. Неп став тимчасовою, щоб не сказати Пірровою перемогою для селян, зважаючи на подальший перебіг аграрної історії УСРР. Для радянської влади – тимчасовою «передешкою», що дозволила сконцентрувати сили для рішучого наступу на комунізм 1920-х – на початку 1930-х рр. на селянство. Неп – поступка суто економічного характеру. Про те, щоб наділити селян політичними правами і свободами абсолютно не йшлося. В селянській країні, якою була на той час Україна, гегемоном залишався значно менший за чисельністю прошарок суспільства – пролетаріат. Нефетишуючи нову економічну політику, об'єктивно поцінуючи її переваги перед політикою «військового комунізму», зауважимо, що за своїм змістом нова економічна політика була продовженням, хоча і прихованою, економічної війни влади проти селянства. Підтвердженням цієї нашої тези є те, що з'явилися нові/старі інструменти війни влади проти селян – податки, вибірковість соціальних пільг і гарантій, Голод 1921 – 1923 рр. [предметніше дивися 9]. Про це говорив і Л. Троцький. Він писав про 1921 р., про перехід до непу, що це «середняк заговорив до радянського уряду флотськими гарматами» [цитовано за 4, 118].

По-третє. Правове регулювання поземельних відносин, закладене у Земельному кодексі 1922 р. – не що інше, як сурогатне вирішення земельного питання. З одного боку, проголошувалася ліквідація інституту

¹ Авторам статті зазначена концепція є глибоко симпатичною, доповнення окремих її частин має за мету посилити науковий проект загалом.

приватної власності на землю, з іншого – земля переходила у державну власність. Тобто, право власності зберігалось. Селяни його позбавлялися, ставали лише користувачами. З усієї тріади майнових прав (володіти, розпоряджатися, користуватися) за селянами зберігалось лише право користуватися. Натомість монопольне право власності на землю належало державі в особі Наркомзему. Така правова конструкція певною мірою заспокоїла пореволюційне село. Однак вона була далекою від споконвічного прагнення селян володіти, розпоряджатися, користуватися землею. У ній було відображено більшовицьку формулу землекористування – не приватна власність на землю, а право на землю трудового користувача. Предметний аналіз Земельного кодексу 1922 р. дає підстави говорити про радянську державу як про суб'єкт селянської контрреволюції, хоча і прихований.

По-четверте. Активним суб'єктом історії у 1920-х рр. залишався селянин, сформований наприкінці XIX – на початку XX ст. під впливом загальноімперської модернізації, загартований тяглим процесом селянської революції. Послугуючись термінологією західної історіографії [10], вважаємо, що селянин 1920-х рр. і початку XX ст. – один і той же тип селянина-ідеомана. Поділяючи думки Р. Конквеста, А. Алварес, Е. Гофера, селянин-ідеоман – селянин, схвилюваний ідеями. Ідейне поле селянина-ідеомана упродовж 1902 – 1922 рр. залишалося незмінним. У ньому домінувала «Ідея Землі», яку повною мірою він так і не спромігся зреалізувати. Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Фактично це той же суб'єкт історії, що і на початку XX ст., із трансформаціями, яких він не зміг уникнути під час революції.

На наше переконання, більшою мірою верхній хронологічний межі Великої селянської революції, принаймні, в українських реальностях, відповідає кінець 1920-х рр. – початок 1930-х рр. По-перше. Під впливом внутрішньої політики в УСРР, СРСР на селі формується новий фігурант, який за державної підтримки впевнено витісняє селянина-ідеомана 1902 – 1920-х рр. Соціалізм, на думку більшовицьких лідерів, мав сформувати інший – вищий різновид людини. Починаючи з 1923 – 1924 рр., у СРСР, УСРР відбувалося становлення цілеспрямованої стратегії, підпорядкованої наскрізній ідеї – вихованню нової людини. Своєрідним підсумком пошуків шляхів формування «надлюдини» став Перший всесоюзний з'їзд у справах вивчення людської поведінки (1930 р.). Його учасниками було проголошено, що нове соціалістичне суспільство потребує нових людей; створення нової людини зі старого людського матеріалу оголошувалося неможливим; соціалістична реконструкція людини ставала пріоритетним завданням радянської науки [11, 335].

Новим активним суб'єктом аграрної історії Радянської України стає колгоспно-радгоспний селянин [предметніше дивись 12]. Порівняно з попереднім типом, це був якісно інший селянин-ідеоман, сформований у новому радянському ідейно-інтелектуальному полі. «Ідея Землі» усвідомлювалася ним якісно по-іншому, його свідомість відображала інші пріоритети. Насамперед це відданість цілям партії, ототожнення себе з новою пролетарською

громадськістю, забуття свого минулого, – справедливо, як на нас, зазначила С. Маркова [11, 332].

Р. Конквест резонно зауважив, що марксизмові внутрішньо притаманна урбаністичність. Натомість селянство має природну схильність до реакційних мотивацій, які зосереджуються насамперед довкола товарного виробництва. Для лєнінця селянин є втіленням відсталості й, зрештою, ворога, якого необхідно взяти під контроль [10, 120 – 121]. Погоджуючись із С. Марковою, вважаємо, що селян радянські марксистки розглядали як сировину для створення нового механізму. Якщо В. Ленін складно було визначити остаточне місце селян у диктатурі пролетаріату, то Й. Сталін пішов у цьому значно вперед. Він безапеляційно наголосив на тому, що створення «справжніх селян» можливе шляхом залучення останніх до партії. Примус вважався дозволеним засобом перевиховання селянства, створення «нової сільської людини», «нової психології трудового селянства» [11, 357].

По-друге. Місто перемогло село, більшовики – селян. На селі були знищені елементи товарно-грошових відносин, запроваджено адміністративно-командну систему управління колгоспно-радгоспним селянством. Політка розкуркулення – політка фактичного нищення селянина-власника, селянина-ідеомана 1902 – 1920-х рр. Встановлення тотального державного контролю за селянством зумовило його перетворення у суб'єкта, повністю залежного від держави. У такому контексті привертає увагу трансформація правового статусу українського селянства на початку 1930-х рр. Не буде перебільшенням твердження, що за своїм змістом де-факто і де-юре Постанова РНК УСРР та ЦК КП(б)У від 9 квітня 1933 р. «Тимчасові правила розпорядку в колгоспах» значно обмежувала права селян. Зокрема, одне з природних прав людини – право на пересування. Їм заборонялося покидати села. Окрім того, держава відмовляла селянам у видачі паспортів. Зважаючи на ці та інші факти, ми поділяємо обгрунтовану позицію українських учених (зокрема, В.Марочка), які такий правовий статус українського колгоспного селянства ототожнюють із кріпацтвом.

По-третє. Насадження радгоспно-колгоспної системи, становлення колгоспно-радгоспної власності на землю, державна політика хлібозаготівель, фіскальна політика, Голодомор 1932 – 1933 рр. – інструменти придушення Великої селянської революції, нищення селянина-ідеомана – активного суб'єкта історії. На нашу думку, сталінська революція на селі з гори, окрім відомих в історіографії фактів, мала ще одну причину. Якщо для селян-ідеоманів 1902 – 1920-х рр. наскрізною «Ідеєю» була «Ідея Землі», то для більшовиків, як й інших антагоністів періоду революції 1917 – 1921 рр., «Ідеєю» була «Ідея Влади». Земля – інструмент досягнення влади. Не відбулося симбіозу. Отримавши «Землю», селяни не знали, що робити з «Владою». Отримавши «Владу», більшовики не знали, що робити із «Землею». Селяни-ідеомани 1902 – 1920-х рр. виявилися зайвими у пролетарській державі, а тому приреченими на винищення.

Таку нашу позицію поділяють, наприклад, представники закордонної історіографії. Зокрема, Р. Конквест відверто пише про те, що «класичним свідченням ... ідеологічного божевілля стала кампанія

колективізації селянства». На його переконання, цей всесоюзний терор проти селянства ґрунтувався на претензіях ідеології і влади. Ідеологія вимагала, щоб незалежне селянство було знищено як клас, а влада вимагала, щоб сільськогосподарську продукцію забирала собі держава [10, 120].

Висновки. Отже, враховуючи вищенаведене, верхньою хронологічною межею Великої селянської революції умотивовано вважаємо 1933 р. Таке наше бачення чітко корелюється з перебігом аграрної історії України першої третини ХХ ст. Воно не суперечить основному критерію, запропонованому В. Даниловим, – появі якісно нового типу селянина.

Список використаної літератури та джерел

1. Данилов В. Аграрные реформы и аграрная революция в России / В. Данилов // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире. – М., 1992. – С. 310 – 321.; Данилов В. Крестьянская революция в России, 1902 – 1922 гг. // Крестьяне и власть. – Москва-Тамбов, 1996. – С. 4 – 23. [Электронный ресурс] Режим доступа http://www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html
2. Кондрашин В. «Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) / В. Кондрашин // Украинський селянин. – 2008. – Випуск 11. – С. 70 – 74.
3. Реснт О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр. Спроба визначення характеру і динаміки соціальних процесів / О. Реснт. – К., 1994. – 64 с.; Реснт О. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни / О. Реснт. – К., 1996. – 208 с.; Реснт О. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки / О. Реснт // Укр. істор. журн. – 2000. – № 2. – С. 3 – 26.; Реснт О. Україна між світовими війнами (1914–1939). Події. Люди. Документи: Нариси історії / О. Реснт, І. Коляда. – К.: Школа, 2004. – 544 с.; Солдатенко В. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції / В. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 68–83; 1999. – № 2. – С. 27–47.; Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис / В. Солдатенко. – К.: Либідь, 1999. – 976 с.; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: т. II. Рік 1918. / В.Ф. Солдатенко. – К.: Світогляд, 2009. – 411 с.; Солдатенко В.Ф. Проект „Україна”. 1917 – 1920 рр. Постаті. / В.Ф. Солдатенко. Х.: Фоліо, 2011. – 511 с.; Солдатенко В.Ф. Революційна доба в Україні (1917 – 1920 роки): логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди / В.Ф. Солдатенко. – К.: Парламентське видання, 2011. – 568 с.; Верстюк В. Комуністичний режим проти селянства України / В. Верстюк // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т. 1.; Верстюк В.Ф. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції / В.Ф. Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI. – [Електронний ресурс] режим доступу: http://shron.chtyvo.org.ua/Verstiuk_Vladyslav/Kontseptualni_problemy_vivchennia_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii.pdf; Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією / Р. Пиріг. – К., 2008. – 209 с.; Пиріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р.Пиріг. – К., 2011. – 3336 с.; Пиріг Р. генерал Павло Скоропадський: входження в революцію / Р. Пиріг // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 204 – 217.; Пиріг Р. правляча еліта Української Держави 1918 року: проблеми національної ідентифікації / Р. Пиріг // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 48 – 55.; Ткаченко В. Історіософія революції / В. Ткаченко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 106 – 125.; Морозов А. Роль аграрного питання

- в долі Української революції / А. Морозов // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27 – 36.; Гоцуляк В. Методологічні аспекти історії Української революції 1917–1921 рр. у сучасних історичних та історіографічних практиках / В. Гоцуляк // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 27 – 36.; Михайлюк О. Революція та загострення соціокультурного антагонізму між містом і селом / О. Михайлюк // Український селянин. – 2001. – вип. 3. – С. 221 – 224.; Михайлюк О. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. Михайлюк // Український селянин. – 2003. – № 7. – С. 103 – 106.; Михайлюк О. Соціокультурний аспект дослідження селянства України революційного періоду / О. Михайлюк // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д. Пойди. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 108 – 114.; Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.; Лозовий В. Соціокультурні фактори революційних процесів в українському селі в період Центральної Ради / В. Лозовий // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 176 – 185.; Лозовий В. Соціокультурні засади реакції селянства на гетьманський переворот / В. Лозовий // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. праць. – Вип. 7. – К., 2013. – С. 260 – 266.; Масненко В. Консервативна концепція історії революції 1917 – 1921 рр. в українській історіографії / В. Масненко // Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби. – Київ – Черкаси, 2012. – С. 68 – 79.
4. Сафонов Д. Крестьянство как объект и субъект процесса модернизации / Д. Сафонов // Вісник Черкаського університету. Серія історичні наук № 35 (248). – Черкаси, 2012. – С. 15 – 18.; Алексеев Г. Крестьянский вопрос как зеркало трех революций в России / Г. Алексеев // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале ХХІ века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 137 – 142.; Воейков М. Крестьянский вопрос в России и большевики / М. Воейков // Государственная власть и крестьянство в XIX – начале ХХІ века: сборник статей / науч. ред. А. Шевельков. – Коломна: Московский государственный областной социально-гуманитарный институт, 2011. – С. 146 – 154.; Посадский А. Эхо гражданской войны: линии вражды в пореволюционной деревне / А. Посадский // История сталинизма: крестьянство и власть. Материалы международной научной конференции. Екатеринбург, 29 сентября – 2 октября 2010г. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 121 – 128.; Падение империи, революция и гражданская война в России / Сост. С.М. Исхаков. – М.: Издательство «Социально-политическая МЫСЛЬ», 2010. – 600 с.; Кузнецов И. Зерновое производство в России конца XIX – начала XX вв.: «модернизация Империи» vs «Русская Революция» / И. Кузнецов // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 146 – 154.; Назыров П. Аграрная революция и земельно-хозяйственное переустройство южноуральской деревни: «эхо» модернизационных процессов / П. Назыров // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 162 – 172.; Рынков В. Крестьянское самоуправление в Сибири в эпоху военных и революционных потрясений: итоги изучения и новые научные проблемы / В. Рынков // Крестьянский мир: новые источники и методологические подходы. – Уфа, 2013. – С. 268 – 276.; Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917 – 1933. / А. Грациози. – М.: Росспэн, 2001. – 96 с.
 5. Абразимова О.М. Громадсько-політична активність українського селянства у період непу: автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / О.М. Абразимова. – Черкаси, 2013. – 20 с.

6. Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928 – 1933 роках Проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / Н.Р. Романець. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / В.І. Саричев. – Дніпропетровськ, 2000. – 17 с.

7. Патриляк Б.К. Селянський опір колективізаційним заходам радянської влади в УСРР у 1931 – 1932 рр. // Б.К. Патриляк // Гілея. – К., 2011. – Вип. 52. – С. 29 – 36.

8. Кульчицький С.В. Формування компартійної вертикалі влади в УСРР / С.В. Кульчицький // Особа у контексті часу. Книга на пошану Лариси Нагорної. – К., 2012. – С. 199 – 202.

9. Корновенко С. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу / С. Корновенко, В. Лазуренко. – Черкаси, 2004. – 188 с.; Корновенко С.В. Продподаток та голодуючі райони України / С.В. Корновенко // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків Міжнар. наук.-теорет. конф. (Київ, 28 листопада. - 1998р.). - Київ – Нью-Йорк, 2000. – С. 408 – 421.; Корновенко С.В. До питання прогресивності продподатку 1921 року // Український селянин. – Випуск 4. – 2002. – С. 62 – 70.; Корновенко С.В. Політика державної партії щодо українського селянства в перший період НЕПу (1921 – 1925 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во ЧНУ ім. В. Дала, 2008. – С. 45 – 51.

10. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям / Р. Конквест. – К.: Основи, 2003. – 371 с.

11. Маркова С.В. Сусільні та політичні трансформації в українському селі в контексті формування тоталітарної системи (1917 – 1933 рр.) / С.В. Маркова. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д.Г. – 2015. – 544 с.

12. Білан С.О. Соціально-економічний та національно-культурний злам українського селянства (1929 – 1939 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / С.О. Білан. – К., 2014. – 40 с.; Захарченко М.В. Особливості соціокультурного життя українського села у 1920 – 1929 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 історія України / М.В. Захарченко. – Черкаси, 2012. – 20 с.

References

1. Danylov, V. (1992) Agricultural reforms and agricultural revolution in Russia. Retrieved from www.patriotica.ru/history/danilov_rev.html (in Russian)

2. Kondrashin, V. (2008). Peasant revolution in Russia 1902 – 1922: a scientific project and a scientific concept (an outline). *Ukrainsky Selianyn (Ukrainian Peasant)*, 11, 70-74 (in Russian)

3. Reyent, O. (1994). *Bolshevism and revolution of 1917-1920. A study of character and dynamics of social processes*, Kyiv (in Ukr.)

4. Reyent, O. (1996). *Ukrainian revolution and workers: social, political and economic changes*, Kyiv (in Ukr.)

5. Reyent, O. (2000). *About some challenges of Ukrainian history of the XIX early XX centuries: the present day and the potentials of research*. *Ukr. istor. zhurn. (Journal of History of Ukraine)*, 2, 3-26 (in Ukr.)

6. Reyent, O. (2004). *Ukraine within world wars (1914-1939). Events. People. Documents: Sketches in history*, Kyiv: Shkola (in Ukr.)

7. Soldatenko, V. (1999). *The present day of historiography and core research challenges of history of Ukrainian revolution*. *Ukr. istor. zhurn. (Journal of History of Ukraine)*, 1, 68-83, 2, 27-47 (in Ukr.)

8. Soldatenko, V. (1999). *Ukrainian revolution. A sketch in history*, Kyiv: Lybyd (in Ukr.)

9. Soldatenko, V. (2009). *Ukraine during revolution: Historical essay and chronicles*, Kyiv: Svitohliad (in Ukr.)

10. Soldatenko, V. (2011). *Project "Ukraine". 1917-1920. Personalities*, Kharkiv: Pholio (in Ukr.)

11. Soldatenko, V. (2011). *Revolutionary time in Ukraine (1917-1920): cognition logic, historical personalities, and key episodes*, Kyiv: Parlament Vydannia (in Ukr.)

12. Verstyuk, V. (2006). *Communist regime against Ukrainian peasants. Istoriya ukrayinskoho selianstva (History of Ukrainian peasants)*, volume 1 (in Ukr.)

13. Verstyuk, V. F. (2000). *Conceptual challenges of study of Ukrainian revolution history. Collection of articles of Zaporizhzhya University*, 11, retrieved from http://shron.chtyvo.org.ua/Verstyuk_Vladyslav/Kontseptualni_problemy_vyvchennia_istorii_Ukrainskoi_revoliutsii.pdf (in Ukr.)

14. Pyrih, R. (2008). *Hetmanat of Pavel Skoropadsky: between Germany and Russia*, Kyiv (in Ukr.)

15. Pyrih, R. (2011). *Ukrainian Hetman country of 1918. Sketches in history*, Kyiv (in Ukr.)

16. Pyrih, R. (2012). *General P. Skoropadsky: joining the revolution. Novitni tendentsii vyvchennya aktualnykh problem revolyutsynoyi doby (Modern tendencies of research of core challenges of revolutionary time)*, Kyiv-Cherkasy (in Ukr.)

17. Pyrih, R. (2013). *The ruling elite of Ukraine in 1918: challenges of national identity. Nationalna ta istorychna pamyat (National and Historical Memory)*, 7, 48-55 (in Ukr.)

18. Tkachenko, V. (2012). *Historiosophy of revolution. Novitni tendentsii vyvchennya aktualnykh problem revolyutsynoyi doby (Modern tendencies of research of core challenges of revolutionary time)*, Kyiv-Cherkasy (in Ukr.)

19. Morozov, A. (2012). *About role of agrarian question in the course of Ukrainian revolution. Novitni tendentsii vyvchennya aktualnykh problem revolyutsynoyi doby (Modern tendencies of research of core challenges of revolutionary time)*, Kyiv-Cherkasy (in Ukr.)

20. Hotsulyak, V. (2012). *Methodological aspects of the Ukrainian revolution history in 1917-1921. Novitni tendentsii vyvchennya aktualnykh problem revolyutsynoyi doby (Modern tendencies of research of core challenges of revolutionary time)*, Kyiv-Cherkasy (in Ukr.)

21. Mykhayliuk, O. (2001). *About revolution and aggravation of the conflict between city and rural dwellers. Ukrainsky selianyn (Ukrainian peasant)*, 3, 221-224 (in Ukr.)

22. Mykhayliuk, O. (2003). *About "political programme" of peasants in Ukraine during revolution and civil war. Ukrainsky selianyn (Ukrainian peasant)*, 7, 103-106 (in Ukr.)

23. Mykhayliuk, O. (2004). *Sociocultural aspect of peasant research in Ukraine during revolution time*, Dnipropetrovsk. (in Ukr.)

24. Mykhayliuk, O. (2007). *Peasants in Ukraine in the first half of the XX century: Sociocultural processes. Dnipropetrovsk. (in Ukr.)*

25. Lozovy, V. (2012). *Sociocultural factors of revolutionary processes during Central Rada. Novitni tendentsii vyvchennya aktualnykh problem revolyutsynoyi doby (Modern tendencies of research of core challenges of revolution time)*, Kyiv-Cherkasy (in Ukr.)

26. Lozovy, V. (2013). *Sociocultural reasons for the reaction of peasants to the hetman revolution. Natsionalna ta istorychna pamyat (National and historical memory)*, 7, 260-266 (in Ukr.)

27. Masnenko, V. (2012). *Conservative idea of revolution history in 1917-1921 in Ukrainian historiography. Novitni tendentsii vyvchennya aktualnykh problem revolyutsynoyi doby (Modern tendencies of research of core challenges of revolutionary time)*, Kyiv-Cherkasy (in Ukr.)

28. Safonov, D. (2012). *Peasants as an object and a subject of modernization process. Collection of articles of Cherkasy University*, 35 (248), 15-18 (in Russ.)

29. Alekseyev, G. (2011). *Peasant issue as a reflection of three revolutions in Russia. Collection of articles, Kolomna: Moscow state oblast socio-humanities Institute (in Russ.)*

30. Voeykov, M. (2011). *Peasant issue in Russia and Bolshevik. Collection of articles, Kolomna: Moscow state oblast socio-humanities Institute (in Russ.)*

31. Posadsky, A. (2010). *Echo of the civil war: issues of*

- hostility in a post-war village. Workshop. Istorija stalinizma: krestyanstvo i vlast (Stalinism history: peasants and authority), Yekaterenburg, Moscow: ROSSPEN (in Russ.)
32. The fall of the empire, revolution and the civil war in Russia. (2010). In S. M. Iskhakov (ed.), Moscow: "Social and Political Mind" Publishing house (in Russ.)
33. Kuznetsov, I. (2013). Grain production in Russia late XIX beginning of the XX centuries: "Empire modernization" vs "Russian Revolution". Krestyansky mir: novyye istochniki i metodologicheskiye podhody (Peasant world: new sources and methodological approaches), Ufa (in Russ.)
34. Nazyrov, P. (2013). Agrarian revolution and land reorganization in south Ural villages: "echo" of modernization processes. Krestyansky mir: novyye istochniki i metodologicheskiye podhody (Peasant world: new sources and methodological approaches), Ufa (in Russ.)
35. Rynkov, V. (2013). Peasant self-government in Siberia during military and revolutionary shocks: conclusions and new scientific challenges. Krestyansky mir: novyye istochniki i metodologicheskiye podhody (Peasant world: new sources and methodological approaches), Ufa (in Russ.)
36. Gratsiozy, A. (2001). The great peasant war in the USSR. Bolshevik and peasant. 1917-1933, Moscow: RossPEN (in Russ.)
37. Abrazumova, O. M. (2013). Civil and political activity of Ukrainian peasants during NEP. Abstracts of dissertation, Cherkasy (in Ukr.)
38. Romanets, N. R. (1995). Peasants and Soviet authorities in 1928-1933. Challenges of the relationships (A study of data of South of Ukraine). Abstracts of dissertation, Dnepropetrovsk (in Ukr.)
39. Sarychev, V. I. (2000) Peasants and Soviet authorities in 1925-1929: Challenges of the relationships (A study of data of South of Ukraine). Abstracts of dissertation, Dnepropetrovsk (in Ukr.)
40. Patrylyak, B. K. (2011). Peasant resistance movement to collectivization actions of Soviet authorities in USSR in 1931-1932. Hileya, 52, 29-36 (in Ukr.)
41. Kulchytsky, S. V. (2012). Formation of power vertical in USSR. Kyiv (in Ukr.)
42. Kornovenko, S. (2004). Village. Bread. Money. Tax policy of Soviet authorities in a Ukrainian village in time of NEP, Cherkasy (in Ukr.)
43. Kornovenko, S. V. (2000). Food tax and starving regions in Ukraine. Workshop, Kyiv – New York (in Ukr.)
44. Kornovenko, S. V. (2002). About progressive nature of food tax in 1921. Ukrainsky selyanyn (Ukrainian peasant), 4, 62-70 (in Ukr.)
45. Kornovenko, S. V. (2008). Policy of the ruling party as to Ukrainian peasants in the first half of NEP time (1921-1925). Collection of articles, Luhansk: Dal Publishing House (in Ukr.)
46. Konkvest, R. (2003). Thoughts about destroyed century, Kyiv: Osnovy (in Ukr.)
47. Markova, S. V. (2015). Social and political changes in a Ukrainian village in the context of the formation of totalitarian regime (1917-1933), Kamyanets-Podilskiy: Zvoleyko D. H. Private publishing house (in Ukr.)
48. Bilan, S. O. (2014). Social, economic, national and cultural break in Ukrainian peasants. Abstracts of dissertation, Kyiv (in Ukr.)
49. Zakharchenko, M. V. (2012). Particularities of social and cultural life of Ukrainian village in 1920-1929. Abstracts of dissertation, Cherkasy (in Ukr.)

Y.S. Kononenko, S.V. Kornovenko

PEASANT REVOLUTION 1902 - ?

Introduction. The article concerns the conception of peasant revolution (1902-1922) by V. Danylov and the analysis of its controversial chronological boundaries. Thus, the central problem immerses from a rather overgeneralized idea of peasant movement being a deeply-seated foundation for all the revolution transformations in "Peasant Russia". As a result, the triggers of such revolutionary processes were accounted for the trends of primary capitalization and further

industrialization. Besides the consequences of the revolution were portrayed in a rather ambiguous victorious light of bolsheviks' adopting a new Land Code, elimination of landlords and private land ownership, and finally granting peasants a right to farming their own lands which actually was not to be exercised. That is why the upper chronological boundary of the revolution seems to be a highly disputable problem, which is discussed further.

Purpose. The paper aims to provide the analysis and discussion of chronological boundaries of peasant revolution according to V. Danilov's conception in the framework of contemporary peasant studies.

Results. The transformation of peasantry into a new type found its manifestation in change of motifs, slogans and world-views and coincided with the beginning of the peasant revolution. As far as the convincing evidence suggest in the context of Ukrainian realia the year 1922 should be interpreted as another phase of revolution rather than its end. Firstly, the cessation of hostilities in Ukraine did not prevent the confrontation between village and town, proletariat and peasantry, soviet power and peasant social and political activity. Secondly, the so-called NEP (new economic policy) was nothing but another method of "military communism" with its high taxes, selective social benefits and guarantees. It was a purely economic concession before another spire of the offensive. Thirdly, a new Land Code, an ersatz solution of the land problem, declared the liquidation of private and establishment of state ownership. Peasants were allowed to use the land however, the deprivation of the ownership rights, a longstanding demand of folk, signified the beginning of the counterrevolution within the Soviet state. Fourthly, the ideological homogeneity of peasant as an active subject of history did not undergo significant changes from the end of XIX till the beginning of the XX centuries. It was a peasant-owner type. However, the untransformable idea of LAND as the only HOPE would not be actualized. Moreover starting from 1923 – 1924, the internal policy of the Soviet was aimed at forming a "superman" through proletarian community identification. Thus, the concept of Land acquired new essential connotations of belonging to the party and new values of labour peasants. Further process of collectivization, dispossession, state policy of grain-collections, as well as fiscal policy and finally famine of 1932-33 marked a victory of urban bolsheviks' ideology and a persistent and purposeful destruction of the peasant conception of Land through introducing communistic ideology of Power. A new type, peasant-collective-farmer, was formed.

Conclusion. On balance, we suggest that the upper boundary of the Peasant revolution should be considered 1933, which is in line with agrarian history of Ukraine and the criterion of forming a new peasant type introduced by V. Danylov.

UDC 94(477):338

N. I. Zemzulina

Doctor of historical sciences, professor of the Department of World History and International Relations, Director of the Institute of History and Philosophy in The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

WOMEN IN SOCIAL REVOLUTION IN RUSSIA IN THE BEGINNING OF XXTH CENTURY – SEARCH OF IDENTITIES

The question of women's role in historical development is not new but while looking for new guidelines in future, society often applies to the experience of the past. Social revolutions in Europe and in Russia particularly, brought woman to the political arena, not only as a labor resource or potential electorate but also as an individual, that demanded a niche in social life and ability to form some behavioral models.

Key words: revolution, social activity, women's movement, feminism, gender.

Articulation of issue. The questions of gender parity in modern Ukrainian society is more than just fancy social tendencies, but a challenge of time and need for social development, that were settled in far XIXth century. Russian Empire of the early XXth century looked like a testing site for optimal organization of social relations, on which each social group was looking for its way to live. Among the leaders of discussions on the rights of women and the possibility of their realization in society were representatives of various parties, social groups and genders.

Analysis of the latest researches and publications. Ideologists of proletarian women's movement – O.Kollontay, I.Armand, N.Krupska, K.Samoylova and others, were planning to start another revolution in the country – to change the way of living by totally liquidating the sphere of “private life” and its main unit – the family, as the source of social inequality and woman's unfreedom. Main credit for developing the new view on social relations between genders, which are to be established in socialistic society, belonged to acknowledged Bolshevik theoretic of this issue – Oleksandra Kollontay. Oleksandra Kolontay – is a significant figure not just in the history of soviet Marxism, but in the history of feminism. Modern western feminists consider her as one of their leaders by putting her in the same line with Olympe de Gouges and Simone de Beauvoir. At the same time, O. Kollontay throughout her whole life was fighting feminism, considering it a “bourgeois” phenomenon, in terms of social classes. Kollontay considered a “bourgeois feminist” everyone who tried to “bring the fight for equality of a woman” into the sphere of struggle between two genders, everyone who instead of putting forward “the demands common to all classes, through which the demands that would protect women's rights would come up in a natural way, brought up, where it is applicable and where it is not, exclusively women's appeals that declare equal rights” [1, 110]. Her works are the eclecticism of Marxist and feministic approaches, in which the tasks of reformation the social relations between genders are subordinated by the tasks of reforming the whole system of social relations. During the years of revolution, she comes up with a fantastic idea of complete transformation of society. From this point of view, special interest is drawn by one the latest works of O.Kollontay «Woman's work in evolution of national economy», which is a free course of lectures, read by her in 1921 for leading female workers in The Sverdlov University [1]. During those difficult times she started reading lectures in order to strengthen ideological influence of the Bolsheviks on women, enlighten women's asset, by bringing the Marxist view on the outlook of women's liberation and by opposing it to classic feminism that still had an influence in women's community.

Thus, the researchers of various periods addressed the question of woman's socialization, but it had the right to be considered because women's experience and activities were the subject of studies in every culture and society, in every historical period. The women's belonging to private sphere, to family activities and household was considered as “natural”, “primary” [2, 31].

According to the famous expert in women's history – Gisela Bock, women stayed unnoticed in the first place because it seemed that their experience, their activities,

their sphere of life and they themselves do not possess historical interest and value. However, “the history of women should be considered general to the same degree, as the history of men, because it does not only influence one half of mankind, but the mankind as a whole” [3, 276].

In the historical studies “women's question” became in tune with the so-called “new social history” that studied the occurrences of racial, class and religious oppression with the purpose of justifying changes in modern institutes of domination and emerged in the late 1960s [4, 55]. In this way, in Western Europe and USA, many young leftist historians started studying women's history with enthusiasm in order to make it recognizable and include in the history of mankind.

The **goal** of this article is an attempt to clarify the ways and motivation of transformation of woman from bourgeoisically (family) retarded element into active constructor of socialism, citizen. It is to show the readiness of society to appreciate women's new behavioral roles.

Presentment of the main material. Discussions regarding the necessity of establishing special women's organizations were conducted by various political forces way back during the first revolution of 1905-1907 [5]. Thus, in 1906, the Bolshevik party approved the work between women, as a course of political work, having understood that significant part of female workers may join liberal-democratic organizations. The main role in establishing first women's working clubs belongs to O.Kollontay, who started organizing female workers in St. Petersburg, having promoted the idea of relative autonomy of women's groups within labor movement, however, her ideas were not supported by other Bolshevik leaders. N. Krupskaya and I.Armand argued against establishment of special women's organizations. “There is absolutely no way women may be allocated in special women's organizations in Russia” – wrote N.K.Krupskaya in 1914 in the article “About the work among women”, - we have other traditions and, now, other political past. Female worker is considered a fully-righted member of society, as well as political, professional and other labor organizations. The goals of the movement demand cooperative discussion and organization”. She states that “female organizations are defined useful and necessary according to the interest of propaganda and agitation, but are considered as supplementary...” [6]. In the early 1917 women's organizations started establishing spontaneously, partly with the help of the Mensheviks.

However, main work in establishment of institutions that specialized in work among women, started after the revolution. The position of the Bolshevik party remained conservative: interest of male and female workers are equal and, therefore, there is no need in special organizations for socialistic women. I.Armand wrote that “any effort to organize female workers separately from male workers may only weaken proletariat party and worsen the circumstances of struggle ...” [7, 12], any women's professional unions or political organizations should not be established. In her article “Labor among proletariat women at the local level” she stated an opinion that “female worker is a Female proletarian of later appeal” [7, 13]. She underlined that the circumstances of women's position in exploitive society held back the political development of female workers, “certain psychological

peculiarities emerged, and those should not be underestimated if... we want to engage female worker in movement" [7, 15]. Exactly by this I. Armand explained the necessity of establishment of special commissions within party committees for conducting propaganda and agitations among them. She clearly defines the direction of activities for these commissions that should provide political education of female workers, engage them into work in The Russian communist party of the Bolsheviks, in Soviets, in factory committees, in administration of professional unions... "Especially female workers should be involved in those divisions of soviets, the activities of which they mostly face in their lives: divisions of human services, labor, food and education" [8]. In unison to her, the speeches of O. Kollontay that stressed that "It is necessary to develop special forms of work among women in order to make them understand and evaluate what their position should be, and which political power protects women's interests – the proletarian dictatorship or the return to the rule of bourgeoisie" [9, 164].

The rural electorate was not left unnoticed. Stating that the period of capturing moral and political power in the rural areas has passed, the Bolsheviks move forward to establishing economic dictatorship. Having understood the role of countrywomen in economic life of the village, back in 1921 it was decided to involve this demographic group into implementation of resolutions, directives and plans of Bolsheviks: "... to quickly start organizing authorized representatives of countrywomen from every five or ten households. Consider the significant political and economic value that involvement of countrywoman in labor may have, which would specially benefit successful collecting those products that are a part of direct activities of rural female household keeper". Speaking of propaganda work it was stated: "... it is necessary to send female workers for agitation of organizations. Also, consider that everything that matters for women and children in the countryside should be distributed through the network of authorized representatives for country women. It is extremely important to send presents to countryside, by laying levies in cities, for this important organizational base" [10, 8]. Here it was stated that the increase of political activities of women should significantly ease the procurement goals set by authorities. It means that the necessity of accomplishing economic goals by government pushed it to providing women with formerly unknown to them functions and roles related to social and political activities.

Spheres of agitation among female workers and countrywomen in the first half of 1920th is described in the Report that was presented during Party conference in January 1925. According to the Report the activities in the printing sphere appeared in systematic description of main issues concerning female labor in periodicals. The materials from All-Ukrainian Soviet Female Department and The Second All-Ukrainian Meeting of Female Workers and Countrywomen were published as separate books. "Zhinocha Volia" (5 magazine issues in an edition of 17 thousand copies were published up to the Party conference in 1925) and "Komunarka Ukrainy" (edition – 25 thousand) were published and magazines for countrywomen. Moreover, clubs for proletarian and countrywomen writers, female workers and countrywomen correspondents were organized at the local level [11, 3]. The abovementioned Report included

recommendations regarding the celebration of the 8th of March and called for distribution of leaflets with the following statement: "... Lenin said that the State may not be free until the half of female proletarians are undereducated... and scullery maid must learn how to rule a country". Another Lenin's statement should have become popular: "Exemption of female from double oppression – capital and daily grind" [11, 38].

Agitation statements about women touched almost all spheres of life. The celebration of the March 8, 1926 was held by the following motto: popularization of Communist Party – "Female workers and countrywomen of Ukraine join Communist Party. Prepare the best for the enrollment to the Party!", "Communist Party leads to the freedom of female workers and countrywomen. Spread the knowledge about the female's freedom"; economics – "Countrywomen of Ukraine, develop agriculture, use better crops and machine work on soil. Spread collective organizations!", "Cooperation and collectivization – the fastest way to tackle poverty in villages and to the freedom of countrywomen!", "Female workers and countrywomen, build and strengthen the cooperation. Countrywomen - organize cooperative distribution and processing of agricultural products, start primitive artels. Cooperation is the fastest way for economic revival of a village"; culture – "Darkness – is the main foe of the workers. Liquidate you illiteracy, female workers and countrywomen of Ukraine. Only literate person can be conscious, thus for the education, for the knowledge!" etc. [12, 8]. Taking into consideration the abovementioned it should be noted that the holiday of the 8th of March was a very convenient to propagate communist ideas.

Inclusion of females to Councils and voting process was one of the methods to attract women to the socialism building. There were 13,4% and 9,2% of females in village council in 1925 and 1926 respectively, thus the deterioration of countrywomen's activity is observed. In periodicals of that time there was an idea to change the work of local soviet organizations in order to attract women to practical soviet building, as women work, in some cases, better than men – "because she does not drink and is more responsible" [13, 15]. In the following year the number of women in village council added up by 0,4% and constituted 9,6%. While, in 1928, the share of women increased further and reached 17,4% [14, 6].

Women took part in agricultural cooperation. In 1925, 189 females took part in cooperation management, while in 1926 – 341 females; in Review Commissions: 804 in 1925 and 914 in 1926; representatives: 47 in 1925 and 327 in 1926. Females took part in other public organization as well. As of 1927, there were 140 000 females in "MODR", 250 000 in "Druzi Ditei", 36 000 in "UChKh", 30 000 in "Kultzmychka". In 1925 in Committee of Poor Countryman there were 77 000 females in comparison to 97 000 in 1926 [15, 67].

All-Union Meeting of League of Militant Atheists dedicated separate Resolution to the work among women. The abovementioned organization pointed out the danger of propagation of religion through women, stating "... As a short-term goal, the number of women in the League should increase to 40%...; add a special chapter about religion and female to a schedule of the League's atheistic clubs and courses; it is very important to add atheistic material to the curriculum of all courses that is organized for women in party, cooperative, labor union etc. It is very important to increase the religious

propaganda and agitation through the radio and female's press: magazines – "Komunistka", "Rabotnitsa", "Krestianka", "Batrachka", "Zhenskii Zhurnak"; magazines that serve members of labor unions with high percentage of females – "Holos tekstylei", "Uchitelskaia Hazeta", "Nasha Hazeta" etc., and through wall magazines, connecting anti-religious propaganda and propagation with literacy, hygiene and questions of science and technology" [16,55]. Thus, anti-religious work among females was an important part of the League's activities as the regulation out of the attention of the half of population would lead to the fail of combating the religion.

One of the main problem of that time was the disbelief in female's organization skills. The article of H. Liakhta, that was published in "Bezvirnyk" describes the situations when female is being offended due to hers public work: "...She (Ivga Zemfirova) was chosen only by women's votes. When she was elected, men organized a real boycott..." What have we come to – men were shouting – Female will rule us! During the whole week no man, even the members of village council, except of watchman had not entered the building of the Council... and still some dumb religious villagers, when they see the daughter of Zemfirova say: "If you had a decent mother, she would not work among men". The child asked to quit the job very often because she was made fun of everyday" [17,48]. In "Chervone selo" magazine there were the following examples of the rude attitude towards female-activists: in Sotnikovska Village Council in Shevshinkivshina – "The Secretary of Council Mr. Berliuta, has the greatest satisfaction to offend and interrupt women, especially members of village council, when they appear on the meetings. In Biriukivtsi village, when poor woman asked village Councilor for wagon to get to the Meeting of Women Activists, he called her "barynia" (madam) and told her to go on foot" [18,11]. At that time there were a lot of such examples: not only male-managers were not satisfied with the female's new role, but also the society at the mundane level.

The situation that occurred was dangerous for the control over females that is why the Government decided to increase the status of women, starting with representative institutes. Women occupying the following positions: head, deputy head, secretary of council and members of revision committee had to attend courses that took place not less than once per quarter. Females that occupied managerial positions in districts gathered for informational meetings and once per half a year for conferences. During these events, women shared theirs experience in tackling negative attitude towards them from male colleagues. The other questions that were discussed during the events included: overcoming the illiteracy among women, nominating female council members for more responsible positions, attracting females to inspecting etc. [14,10]. The abovementioned, helped women to understand theirs role and increased the desire to assert themselves through activities in representative institutes. Similar trends were observed all around the world, at that time some of the international women's organization were established. For example, The Associated Country Women of the World (ACWW) – organization of countrywomen that aimed at increasing of living standards for countrywomen and theirs families, providing them with practical assistance in generating profit and protecting individual rights through

cooperation with UN and its institutes. The roots of organization traces back to 19th Century. In April, 1929, in London, the first international Conference of countrywomen took place with representatives from 24 countries. During 1930 The International Council of Women (ICW) created Countrywomen Organization Affairs Committee (in 1933 it was reorganized into The Associated Country Women of the World). Starting from 1936, the Association organized 23 annual conferences with additional regional meetings. In 2010, the Association comprised of 365 related organizations in more than 70 Countries [19].

Conclusions. The processes of female's socialization, that were actively announced by Soviet Government were appropriate and reflected international trends concerning individual rights, in particular women's rights. Women comprised half of the world's population and it was impossible to overlook such a labor force and potential electorate. Once again, social development took a path of double usage of a female (social and household work). After winning the right to be a person, a woman has been fighting for the right to be an individual for more than a century. Lost family values leads to the destruction of social ideals. As a result, we have a moral-values collapse that is hard to overcome with ideology that exhausted itself. Modern society is in need of new social model that will place the question of gender identity as the key one.

List of References

1. Kolontai A.M. "Labor of women in evolution of national economy". M.; Pg., 1923. P. 110.
2. Simone de Beauvoir. "The second sex". Sampler to the course "Fundamentals of gender research" M., MCGR MSSES, 2001, P. 31.
3. Bok H. "History of women, history of genders" // THESIS, №6 - 1994, P. 170-200.
4. Pushkareva N. L. "Gender methodology in history" / Gender Kaleidoskop. M.; Academia, 2001, P. 55-58.
5. Kolontai A.M. "From my life and work: Autobiography" RSASPH. F. 134. On. 1. D. 32 L. 49.
6. Krupskaya N.K. "About the work among women" RSASPH. F. 12. On. 1. D. 40. L. 13.
7. Armand I.F. "Work among proletarian women on local places" // Communist Party and organization of female workers" Collection of articles. M., 1919. P. 12.
8. RSASPH, F. 17. On. 4. D. 19. L. 2.
9. Kolontai A.M. "Chosen articles and speeches" M., Prosveshchenie, 1972. P. 164.
10. CSASO F.1-Op.20.Sp.844, 154 p., P. 8.
11. CSASO, F.1-Op.20.Sp.1864, 40 p., P. 3.
12. CSASO, F.1-Op.20.Sp.1860, 40 p., P. 38.
13. Zelenska. "About the role of women in social building" / Chervone selo. – 1927. - № 1(13). – P. 15
14. CSASO, F.539-Op.7.Sp.1182, 131 p., P. 6.
15. Kalashnyk. "Female workers and countrywomen of Ukraine in socialism building" // Agitator. – 1927. - № 4. – July 25. – P. 65-69.
16. Resolution of All-Union Meeting of League of Militant Atheists. About the work among women. // Bezvirnyk. – № 22. – 1929. – P. 55.
17. Liakht H. "Atheist in mass" // Bezvirnyk. – 1929. – № 19. – P. 48-50
18. Mysnyk R.. "Give way to the women" // Chervone selo. – 1929. - № 6. – P. 11.
19. The Associated Country Women of the World (ACWW) – Link: <http://www.acww.org.uk/>; http://en.wikipedia.org/wiki/Margaret_Robertson_Watt

Н.І. Земзюліна

ЖІНКИ В СОЦІАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ В РОСІЇ ПОЧАТКУ ХХСТ.: ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Питання ролі жінок в історичному розвитку не нове, але суспільство, традиційно шукаючи орієнтири на майбутнє, звертається до досвіду минулих періодів. Соціальні революції в Європі і Росії безпосередньо винесли на політичну арену жінку не лише як трудовий ресурс і потенційний електорат, а й особистість, яка вимагала своєї ніші в суспільному бутті й можливості формувати певні поведінкові моделі.

Ключові слова: революція, соціальна активність, жіночий рух, фемінізм, гендер.

Дослідники різних періодів зверталися до питання соціалізації жінки, але воно й сьогодні залишається дискусійним: досвід і діяльність останньої в усіх культурах і суспільствах, в усі історичні періоди не була предметом реального вивчення, бо розглядалася крізь призму владної домінанти. Приналежність жінок до приватної сфери, до сімейних справ, домогосподарства вважалася «природною», «початковою». Ідеологи пролетарського жіночого руху О. Коллонтай, І. Арманд, Н. Крупська, К. Самойлова та інші, розраховували здійснити в країні ще одну революцію. Вони прагнули змінити побут людини, остаточно ліквідувавши сферу «приватного життя» і її головну нішу сім'ю як джерело соціальної нерівності і несвободи жінки.

Автор статті ставить за мету дослідити шляхи та мотивацію перетворення жінки з буржуазного (сім'я) відсталого елемента в активного будівника соціалізму, громадянина. Показати готовність суспільства сприймати нові поведінкові жіночі ролі.

На думку відомого фахівця з історії жінок Гізели Бок, жінки залишалися непоміченими головним чином тому, що, здавалося ніби вони, їх досвід, їх діяльність, їх сфера життя не являють історичного інтересу і значення. Проте «історія жінок повинна вважатися загальною тією ж мірою, як й історія чоловіків, бо вона зачіпає не тільки половину, але все людство в цілому».

Дискусії про доцільність створення спеціальних жіночих організацій велися різними політичними

силами ще в період першої революції 1905-1907 років. Так, у 1906 році партія більшовиків санкціонувала роботу серед жінок як напрям партійної роботи, зрозумівши, що значна частина працівниць може піти до лав ліберально-демократичних організацій.

Розуміючи роль жінок в економічному житті держави, у 1921 році було вирішено долучити цю демографічну групу до виконання постанов, директив та планів більшовиків особливо на селі: «...почати негайно організацію вповноважених від селянок на кожні п'ять або десять дворів. Враховуйте те велике політичне та економічне значення, яке може мати активне втягнення селянки в продроботу, що особливо відобразиться на успішній заготівлі тих продуктів, які складають безпосереднє коло діяльності сільської господині». Щодо пропагандистської роботи зазначалося: «...потрібно надіслати жінок-робітниць для агітації організації». Одним із способів залучення жінки до будівництва соціалізму стало включення жінок до рад, взагалі їх участь у виборчому процесі. У сільрадах у 1925 році було 13,4 % жінок, у 1926 році – 9,2 %, тобто спостерігається зниження активності серед селянок. У періодици того часу пропонується переглянути роботу низових радянських органів, щоб скерувати їх на притягнення жінок до практичного завдання радянського будівництва, адже жінка працює не гірше чоловіка, а іноді й краще, «бо не п'є і сумлінніше ставиться до своїх обов'язків».

Отже, соціалізація жінок, що активно анонсувалася радянською владою була закономірною та віддзеркалювала світові тенденції з формування прав людини і жінки безпосередньо. Жінки складали половину населення планети і не враховувати такий трудовий ресурс та потенційний електорат було просто неможливо. У черговий раз суспільний розвиток пішов шляхом подвійної експлуатації жінки (суспільна та домашня праця), надбавши права бути людиною, жінка вже понад століття бореться за те, щоб бути особистістю. Втрачені сімейні цінності ведуть до руйнації суспільних ідеалів. Як наслідок, маємо морально-ціннісний колапс, який складно заповнити ідеологіями, що себе вичерпали. Сучасний соціум потребує якісно нової суспільної моделі, де питання гендерної ідентичності будуть відігравати ключову роль.

Особливості аграрного розвитку у радянський період

УДК 636.2.082:001

М. В. Апостол

кандидат історичних наук, докторант Національної
наукової сільськогосподарської бібліотеки (Україна, Київ)

АКАДЕМІК М. В. ЗУБЕЦЬ – МЕТОДОЛОГ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЗООТЕХНІЧНОЇ НАУКИ

Висвітлено внесок доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка НААН М. В. Зубця у розроблення ефективних методів розведення і селекції великої рогатої худоби. Ученим розроблено методологічні основи виведення нових і вдосконалення існуючих порід у скотарстві, оцінки племінної цінності тварин, раціонального використання та збереження племінних ресурсів тощо. Як найбільший його здобуток розглянуто методику виведення української червоно-рябої молочної породи, генетичний потенціал молочної продуктивності якої відповідає рівню європейських стандартів. Окремі її концептуальні положення використано як методологічну і теоретичну основу інтенсифікації селекційного процесу в молочному та м'ясному скотарстві України другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Методологія дослідження ґрунтується на застосуванні системно-історичного підходу.

Ключові слова: скотарство, порода сільськогосподарських тварин, селекція, продуктивність.

Постановка проблеми. У становлення методологічних основ зоотехнічної науки в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. вагомий внесок зробив доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН М. В. Зубець. Учений – один із фундаторів сучасної методології породотворення у тваринництві, покладеної в основу виведення низки вітчизняних спеціалізованих порід і типів великої рогатої худоби, які відзначаються високим рівнем продуктивності та технологічності. Вивчення наукового доробку окремих учених-селекціонерів у тваринництві набуває особливого значення на сучасному етапі, коли відбувається активний пошук шляхів подальшого розвитку галузі, зростання конкурентоспроможності вітчизняних порід худоби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз засвідчує, що більшість узагальнювальних наукових праць містять фрагментарні дані щодо внеску академіка НААН М. В. Зубця в становлення теорії і методології зоотехнічної науки. Так, В. П. Буркат, М. Я. Єфіменко, М. В. Гладій, Ю. П. Полупан та інші дослідники узагальнюють наукові пошуки вченого з розроблення теоретичних основ піднесення вітчизняного тваринництва [1; 2; 3; 4].

Метою статті є узагальнення методів і методик удосконалення існуючих та виведення нових порід великої рогатої худоби, запропонованих М. В. Зубцем, обґрунтування їх результативності в умовах інтенсифікації сучасного селекційного процесу в скотарстві. З цієї метою автором використано

історичні (порівняльно-історичний, предметно-хронологічний), загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний) та джерелознавчий методи.

Виклад основного матеріалу. За результатами дослідження, академік М. В. Зубець одноосібно або у співавторстві розробив більше 40 методичних рекомендацій, методик, методів, інструкцій ведення тваринництва. Зокрема, запропоновані ним методики безпосередньо стосуються виведення та селекції вітчизняних порід великої рогатої худоби; оцінки й добору племінних тварин; ефективного відтворення стад; раціонального розміщення й використання племінних ресурсів у скотарстві, генетичного контролю розповсюдженості мутацій та ін.

Серед методик, запропонованих ученим, найбільшою значущістю позначені такі: «Методика створення нової красно-пестрої молочної породи крупного рогатого скота» (1984), «Методичні аспекти створення заводських ліній при виведенні нових порід» (1987), «Методика створення української м'ясної породи крупного рогатого скота» (1991), «Методика оцінки бугаїв української породи та нових типів м'ясного напрямку продуктивності» (1993) та інші.

Уже на початку своєї наукової діяльності М. В. Зубець запропонував оригінальну методику створення жирномолочного стада, в основу якої покладав виведення родин зі стійкою і високою жирномолочністю впродовж усіх лактацій. Завдяки цьому у симентальській породі отримали корову-рекордистку Воротку 5992, надій якої за 300 днів 4 лактації становив 6508 кг молока жирністю 6,04%. Розробив схему перетворення її індивідуальних особливостей у групі на основі закладення жирномолочних ліній бугаїв Визова і Вірного [1, 320].

Вершиною наукової творчості академіка М. В. Зубця є методика виведення української червоно-рябої молочної породи – першої спеціалізованої породи, апробованої на теренах незалежної України. В основу цієї методики покладено низку нетрадиційних оригінальних підходів.

1. Частку кровності за поліпшувальною породою у тварин створюваної породи визначали як орієнтовну. Головними критеріями їх відповідності новій породі були продуктивність, екстер'єр та інші селекційні ознаки.

2. Залучення мережі племінних господарств вихідних порід до породотворного процесу здійснено з початку відтворного схрещування, що значно прискорило і підвищило його результативність.

3. Роботу у племінній і товарній частинах створюваної породи проводили одночасно. Широко використовували, особливо у товарних господарствах, кращих помісних бугаїв. Селекцію здійснювали за умови відмови від зворотного схрещування.

4. Теоретично обґрунтували і широко застосовували закладення заводських ліній на початку породотворення на кращих чистопородних бугаїв-

лідерів поліпшувальних порід із урахуванням їхньої оцінки за потомством.

5. Для одержання продовжувачів цілеспрямовано і планово застосовували тісний інбридинг на родоначальників, що сприяло консолідації ліній та споріднених груп і міжлінійній генотиповій та фенотиповій диференціації.

6. Оцінку бугаїв за продуктивністю дочок проводили за використання методики коригування на вплив систематичних факторів і порівняння дочок і ровесниць однакової умовної кровності.

7. Внутрішньопородні типи формували з урахуванням зональних особливостей вихідних материнських порід і ступеня участі в їх виведенні батьківських (поліпшувальних). Заводські типи створювали в кількох племінних господарствах з розведення однотипної заводської худоби спільними методами з використанням одних і тих самих плідників.

8. Селекційну роботу проводили за принципом «відкритої» системи, що передбачало постійне залучення генофонду як поліпшувальної породи, так і лідерів кінцевої структури за умовною кровністю з інших країн і зон. За високого рівня вирощування і годівлі худоби здійснювали подальше насичення «кровністю» поліпшувальної породи, аж до повного поглинання. В інших випадках застосовували розведення «у собі».

9. Практична робота супроводжувалась розробкою і реалізацією перспективних планів і програм племінної роботи, планів підбору; впровадженням сучасних систем оцінки за типом; добору за селекційними ознаками; вирощуванням ремонтного молодняку, імуногенетичним моніторингом; проведенням породовипробування тощо [6, 5–10].

Запропонована методика породотворення принципово відрізняється від класичної. Так, основоположник класичної теорії породотворення М. Ф. Іванов вказував, що у виведенні нових порід можна застосовувати як метод простої гібридизації (схрещування), так і складної. Зокрема, у виведенні української степової білої породи свиней він застосував просте схрещування. Учений обґрунтував, що виведення нових порід на основі схрещування може здійснюватися як з великою, так і незначною кількістю тварин. Генетично ці два варіанти відрізняються один від одного за характером добору матеріалу для подальшого закріплення. У першому випадку – отримують найрізноманітніші комбінації, з яких обирають будь-яку для закріплення. У другому – одержують обмежену кількість комбінацій. Перший варіант М. Ф. Іванов вважав занадто затратним і складним, тому у виведенні української степової білої породи свиней скористався другим, залучивши на початку роботи лише 6 місцевих самок, яких спарував з кнуром великої білої породи англійської селекції. Відсутність чіткої теорії про добір та виведення родоначальників структурних формувань у класичній методиці була однією з причин уповільненої структуризації створюваних порід. Так, у виведенні української степової білої породи свиней М. Ф. Іванов, як родоначальників ліній, добирав кнурів кінцевого умовного генотипу. На отримання таких бугаїв вимагалось два покоління, а на оцінку їх за якістю потомства щонайменше п'ять років [7, 5–9].

Специфіка методики виведення української червоно-рябої молочної породи полягала у проведенні як простого схрещування (із залученням генетичного потенціалу голштинської породи), так і складного (за деякими схемами використовували айрширську та монбельярдську породи). Іншою особливістю була масовість і великомасштабність, які академік М. Ф. Іванов вважав практично нездійсненними. Серед нетрадиційних підходів, що застосовувалися у виведенні української червоно-рябої молочної породи, також було закладення заводських ліній на кращих за результатами оцінки чистопородних бугаїв батьківської породи. У виборі родоначальників і продовжувачів ліній вперше застосували методику визначення їх племінної цінності за однокласичними дочками і ровесницями. У визначенні генетичної подібності продовжувачів з родоначальниками у племінних стадах вперше обов'язковим елементом було застосування імуногенетичних методів [8, 6–10].

За деякими положеннями методика породотворення, розроблена М. В. Зубцем та іншими українськими вченими, відрізнялася не лише від класичної, а й від методики виведення червоно-рябої молочної породи, запропонованої російськими вченими. По-перше, вона передбачала залучення до селекційного процесу всіх племінних господарств симентальської породи, що слугувало створенню надійної племінної та матеріально-технічної бази, забезпеченню кращими науковими кадрами. Завдяки зазначеним заходам породотвірний процес в УРСР здійснювався швидшими темпами, ніж у РРФСР, де породу почали створювати, переважно, у посередніх товарних стадах.

Окрім концептуальні положення методики породотворення, апробованої у виведенні української червоно-рябої молочної породи, були покладені в основу виведення українських чорно-рябої, червоної та бурої молочних порід, а також української, волинської, поліської та південної м'ясних порід великої рогатої худоби, а також їх структурних одиниць. Наразі на завершальному етапі виведення перебуває українська симентальська м'ясна порода, одним із теоретиків та розробників основних схем і методик схрещування якої був М. В. Зубець. Усі зазначені селекційні досягнення відповідають рівню європейських стандартів, що є свідченням правильності обраного напрямку селекції.

М. В. Зубець є також автором низки оригінальних методів застосування селекції, генетики та біотехнології у тваринництві. До цього часу втратили своєї значущості: методи створення синтетичних ліній молочної худоби (1985); селекційний метод зростання молочної продуктивності (1985); методи селекції червоно-рябої худоби на сучасному етапі (1987); методи формування генеалогічної структури створюваних порід (1987); методи використання генофонду симентальської породи при чистопородному розведенні і схрещуванні (1990), біотехнологічні методи оцінки та прогнозування запліднювальної здатності спермій бугаїв (1992); нанобіотехнологічні методи збереження генофонду тварин (2007) та інші, запропоновані та апробовані ним. Більшість способів у тваринництві, розроблених М. В. Зубцем, визнано як винаходи та корисні моделі й захищено охоронними документами. Це, зокрема,

спосіб кріоконсервації сперми сільськогосподарських тварин і обладнання для його здійснення (1990), спосіб оцінки якості сім'я (1997) та інші.

Висновки. Академік М. В. Зубець є не лише теоретиком, а й методологом вітчизняної зоотехнічної науки. Він розробив більше 40 ефективних методик, методичних рекомендацій, методів і способів, які безпосередньо стосуються виведення та селекції вітчизняних порід великої рогатої худоби; оцінки, добору й використання племінних тварин; лінійної оцінки типу будови їх тіла; раціонального розміщення й використання племінних ресурсів. Наукові розробки вченого є пріоритетними і знайшли широке впровадження у виробництві, сприяли зростанню конкурентоспроможності вітчизняних порід худоби. Серед методик, запропонованих М. В. Зубцем, найбільшою значущістю відзначаються методика виведення української червоно-рябої молочної породи великої рогатої худоби, покладена в основу створення інших спеціалізованих вітчизняних порід молочного і м'ясного напрямів продуктивності. Не менш актуальною виявилася методика виведення стад з підвищеною жирномолочністю, апробована на сментальській породі племзаводу «Тростянець» Чернігівської області.

Список використаної літератури та джерел

1. Буркат В. П. Історичні аспекти розвитку теорії селекції у скотарстві України : монографія / В. П. Буркат, І. С. Бородай. – К. : Аграрна наука, 2006. – 584 с.
2. Гладій М. В. Академік М. В. Зубець – талановитий учений, організатор, політичний і громадський діяч / М. В. Гладій // Розведення і генетика тварин: міжвід. тем. наук. зб. / НААН, ІРГТ. – Вип. 49. – К., 2015. – С. 6–13.
3. Єфіменко М. Я. Зубець Михайло Васильович / М. Я. Єфіменко // Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред.: М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К. : Аграрна наука, 1997. – С. 59–62. – («Українські вчені-аграрії ХХ ст.»; кн. 1).
4. Полупан Ю. П. Академік Михайло Васильович Зубець (спогади про Вчителя) / Ю. П. Полупан // Зубець Михайло Васильович : бібліографічний покажчик наукових праць за 1966–2012 роки. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2014. – С. 68–75.
5. Зубець Михайло Васильович: біобібліогр. покажч. наук. пр. за 1966–2012 роки / НААН, ННСГБ, ІРГТ; уклад. В. А. Вергунов, М. М. Зубець, Т. Ф. Дерлеменко, О. П. Анікіна, І. С. Бородай, Л. А. Кириченко ; наук. ред. В. А. Вергунов. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : ННЦ «ІАЕ», 2014. – 372 с. – (Біобібліогр. сер. «Академіки Нац. акад. аграр. наук України» / НААН, ННСГБ).
6. Зубець М. В. Основні концептуальні засади новітньої вітчизняної теорії породоутворення / М. В. Зубець, В. П. Буркат // Розведення і генетика тварин : міжвід. тем. наук. зб. – Вип. 36. – К. : Науковий світ, 2002. – С. 3–10.
7. Зубець М. В. Принципы создания красно-пестрой молочной породы (теоретические основы, методы селекции, организационные мероприятия) / М. В. Зубець, В. П. Буркат // Быки-производители, используемые при выведении красно-пестрой молочной породы крупного рогатого скота: каталог. – К., 1986. – Вип. 2. – С. 3–14.
8. Методические рекомендации по реализации программы выведения красно-пестрой молочной породы крупного рогатого скота в хозяйствах Украинской ССР / В. П. Буркат, М. В. Зубець, А. П. Кругляк, А. Ф. Хаврук. – К., 1982. – 26 с.

Reference

1. Burkat, V. P. & Boroday, I. S. (2006). *Historical aspects of the theory of breeding cattle in Ukraine: monograph*. Kyiv, 584 (in Ukr.)

2. Hladiy, M. V. (2015). *Academician M. V. Zubets – a talented scientist and organizer, political and social activist. Rozvedennya i henetyka tvaryn (Animal Breeding and Genetics)*. Kyiv, 49, 6–13 (in Ukr.)
3. Yefimenko, M. Ya. (1997) Zubets Mykhaylo Vasylovych. In *The scientists in the animal breeding*. Kyiv. 59–62 (in Ukr.)
4. Polupan, Yu. P. (2014). *Academician Mykhaylo Zubets (memories of teachers)*. In *Zubets Mykhaylo Vasylovych: bibliographic index of scientific papers for the years 1966–2012*. Kyiv, 68–75 (in Ukr.)
5. Zubets Mykhaylo Vasylovych (2014): *bibliographic index of scientific papers for the years 1966–2012*. Kyiv, 372 (in Ukr.)
6. Zubets', M. V. & Burkat, V. P. (2002). *The main conceptual basis of modern national breed formation theory. Rozvedennya i henetyka tvaryn (Animal Breeding and Genetics)*. Kyiv. 36. 3–10 (in Ukr.)
7. Zubets, M. V., & Burkat, V. P. (1986). *Principles of the Red-and-White Dairy Breed (theoretical foundations, methods of selection, organizational measures)*. In *Bulls using at creation Red-and-White Dairy Breed of cattle*. Kyiv. 2, 3–14 (in Rus.)
8. Burkat, V. P., Zubets, M. V., Kruglyak, A. P., & Havruk, A. F. (1982). *Guidelines on realization of program of creation of Red-and-White Dairy Breed of cattle*. Kyiv (in Rus.)

M. V. Apostol

ACADEMICIAN M. V. ZUBETS – METHODOLOGIST OF DOMESTIC ANIMAL SCIENCE

The author has argues that doctor of agricultural sciences, professor, academician NAAS M. V. Zubets made significant contribution on the establishment of methodological foundations of animal science in Ukraine in the second half of the XX – XXI centuries. The research of his scientific heritage is particularly important at present when an active search continues for ways to develop the animal husbandry, increase the competitiveness of domestic breeds.

The scientific achievements of scientists on developing of theoretical foundations of improving domestic livestock have summarized by V. P. Burkat, M. J. Efimenko, M. V. Gladiy, Yu. P. Polupan and other researchers. The aim of this research is to conduct an analysis of the contribution of the scientist to developing of methodological bases of improvement of existing and creating of new breeds of cattle.

Academician M. V. Zubets prepared about 40 guidelines, procedures, instructions for the animal husbandry. He has developed the guidelines on breeding of domestic breeds of cattle, evaluation, selection and using of animals, linear estimation type of structure of their body, herd reproduction, methodological foundations of allocation and using of gene resources in cattle breeding, genetic monitoring of prevalence of mutations and others.

Top of scientific work of academician M. V. Zubets is technique of creating of Ukrainian Red-and-White Dairy Breed that is the first specialized breed tested on the territory of independent Ukraine. Some of its provisions are conceptual basis of creating other specialized domestic breeds of dairy and beef directions productivity, genetic potential of performance which meets European standards.

M. V. Zubets has developed the original method of creating herds with high level of fat in the milk, which is based on creating female families with stable and high milk fat during all lactations.

The author has argues that scientific developments of academician M. V. Zubets are a priority ones in domestic animal science, they are methodological and theoretical basis for intensification of selection process in the dairy and beef cattle of Ukraine in the second half of the XX – beginning XXI century.

УДК 93(477) "1941/1945": 336.255.2

Ю. В. Котик*кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та філософії Вінницького національного аграрного університету*

ОПОДАТКУВАННЯ НАСЕЛЕННЯ УРСР У 1941 – 1945 рр.

У статті проаналізовано сутність радянської фіскальної політики у 1941 – 1945 рр. Розкрито види податкових платежів. З'ясовано рівень податкового тягара для населення.

Ключові слова: податки, податкова політика радянської влади, оподаткування населення.

Постановка проблеми. Однією із пріоритетних функцій держави є захист суверенітету та цілісності від зовнішніх вторгнень. У разі виникнення зовнішньої загрози, ефективність та життєвість державної влади залежить від здатності якомога швидше та максимально мобілізувати матеріально-технічні та людські ресурси для захисту кордонів та своєї території. Такий іспит склала радянська влада під час нападу гітлерівської Німеччини. Відновлення та зростання могутності радянських збройних сил, звільнення окупованих територій та розгром Німеччини відбулися завдяки героїзму населення та фінансово-економічній політиці держави, складовою якої є податкова. Вивчення досвіду радянської податкової політики в УРСР у 1941–1945 рр. є предметом дослідження економістів, політологів, істориків. Особливо актуальним означене вище питання є сьогодні, коли порушена територіальна цілісність України та наявна іноземна військова агресія на Сході нашої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі аспекти оподаткування населення України під час Другої світової війни були висвітлені сучасними українськими дослідниками О. Перехрестом [12], П. Кучерявенком [6], І. Романюком. Однак, на нашу думку, обрана тема потребує подальшого вивчення.

Мета. Автор статті ставить за мету дослідити заходи влади з оподаткування населення УРСР у 1941–1945 рр.

Виклад основного матеріалу. Прямі матеріальні збитки економіки України у Другій світовій війні, що стала ареною протистояння двох тоталітарних режимів – сталінського та гітлерівського – становили 285 млрд. крб., майже 42% усіх втрат СРСР [1, 271]. У 1943 р. у дев'яти звільнених від німецької окупації областях УРСР обсяг промислового виробництва становив лише 1,2% рівня 1940 р. [2, 431]. Значними були втрати й у сільському господарстві: зруйновано 30 тис. колгоспів і радгоспів, 1500 МТС, вивезено до Німеччини мільйони худоби. Масштабність завдань, що постали перед радянськими управлінськими структурами та пересічними громадянами, вимагала граничних зусиль, суворого контролю за виконанням рішень.

За роки війни уряд СРСР спромігся виділити на відбудову зруйнованого господарства УРСР лише 18 млрд 200 млн крб [3, 353], які здебільшого було спрямовано у галузі, що набули пріоритетного значення: видобуток вугілля, транспорт, металургія. Тому радянська влада активно шукала джерела для

зростання доходів, одним із яких стали податки з населення. Податкова система УРСР у 1941–1945 рр. зазнала суттєвих змін. Головним джерелом доходів державного бюджету були планові відрахування від накопичень суб'єктів господарювання державної форми власності у вигляді податку з обігу. Однак більшість підприємств радянська влада вивезла з України, а 17%, що залишилися, були розграбовані або знищені окупантами. Тому вагомим покриттям воєнних витрат стали народні пожертви у фонд оборони, добровільні та обов'язкові платежі населення. Так, станом на 1 квітня 1944 р. робітники, службовці та колгоспники дванадцяти звільнених областей УРСР надали у фонд оборони країни 661084 крб. готівкою, 28890 крб. погашеними облігаціями по державних позиках, 1983 крб. золотими монетами, шість золотих годинників, 12515 гр. срібних виробів, 29127 пуд. зерна, картоплі – 32800 пуд., молока – 23200 л, 5562 яєць [4, 1].

Добровільними платежами населення вважалися державні займи та самооподаткування. Відповідно до Постанови РНК СРСР «Про випуск державного займу 1942 року» від 13 квітня 1942 р., з метою залучення додаткових фінансів, РНК СРСР випустив облігації Державної Воєнної Позики 1942 р. на суму 10 млрд. крб. [6, 520]. Вона мала конфіскаційний характер, тому що здійснювалася «добровільно-примусовими» методами: на підставі рішень загальних зборів трудових колективів та військових частин бухгалтерії цих підприємств та фіноргани військових частин оформляли заочно придбання облігацій у фонд оборони країни, іноді навіть без письмової згоди про це від кожного підписанта [5, 520]. Аналогічною була процедура самооподаткування селян. Наприклад, самооподаткування 342619 селянських господарств Вінницької області у 1944 р. поповнило бюджет УРСР на 69424054 крб. [6, 2].

Громадяни УРСР обов'язково сплачували загальнодержавні та місцеві податки. До перших належали військовий, із холостяків, самотніх та бездітних громадян СРСР, прибутковий, сільськогосподарський, державне мито. До місцевих – податок із будівель, земельна рента та разовий збір на колгоспних ринках.

Забезпечити збільшення грошових надходжень під час війни було не можливо без реформування податкової системи: збільшення ставок по чинних податках та введення нових, збільшення кола платників податків за рахунок осіб, що раніше звільнялись від оподаткування, максимальне дотримання податкової дисципліни платниками та органами, що стягували податки. Запровадження у 1941 р. стопроцентної надбавки до основних податків із населення (сільгосподатку та прибуткового) вагомих внесків до бюджету не принесло, оскільки значна кількість громадян була звільнена від їх сплати: військовослужбовці та їх сім'ї, орденоносці [7, 175].

Важливим нововведенням у 1942 р. став військовий податок, після чого були скасовані надбавки на сільськогосподарський та прибутковий податки. Його сплачували всі громадяни міста та села у віці від 18 років і старше, як виняток – літні чоловіки (після 60 років) та жінки (після 55 років). Так, станом на 1 жовтня 1944 р. у м. Вінниця військовим податком було обкладено 6641 особу, з яких звільнено за пільгами 1341 особу (члени сімей

військовослужбовців, інваліди 1 та 2 груп, пенсіонери, що не мають додаткових доходів, робітники та службовці, звільнені від податку на доходи), тому 5300 городянам було нараховано до сплати 778591 крб. [8, 5]. Окрім того, для чоловіків призовного віку нарахована сума податку зростала на 50%. Колгоспники та одноосібники сплачували податок по ставках від 150 крб. до 600 крб. [9, 176]. Наприклад, за результатами обліку платників воєнного податку із сільського населення Вінницької області у 1944 р. 499486 осіб мали сплатити 99245087 крб. [10, 1]. Військовий податок мав значну диференціацію: у різних регіонах місцеві органи влади самі визначали розміри податкових ставок залежно від доходів громадян. Більше того, з кустарів (осіб, що займалися підприємницькою діяльністю), ремісників, громадян, що мали доходи від власного сільського господарства, податок стягувався за подвійними річними ставками. Такі ж умови сплати податку поширювалися на родини цих категорій платників. Економічна доцільність військового податку за роки війни склала 72 млрд. крб. Водночас він мав політичний характер, тому що залучав до спільної боротьби всі верстви населення та фінансовий щодо приватника.

Запровадження податку з холостяків, самотніх і бездітних громадян СРСР у 1941 р. значно поповнило надходження до бюджету. Означений вище податок стягували з громадян віком від 20 до 50 років. Його сплачували чоловіки до 50 років, до 45 років – жінки, які не мали дітей. Тобто, не з доходу, а за віком та сімейним станом, що надавало податку ознаки «подушного». Так, у Вінницькій області у 1944 році податком із холостяків, самотніх та бездітних громадян СРСР було оподатковано 35710 мешканців села на суму 33499432 крб. [10, 1].

Водночас із запровадженням нових податків були реорганізовані вже існуючі. Особлива увага приділялася сільськогосподарському податку. Радянську владу непокоїло, що селяни, які мали продуктові запаси, не поспішали їх обмінювати на базарах на девальвований карбованець. З метою «спрощення» нарахування сільськогосподарського податку було скасовано його шкалу для одноосібних господарств та запроваджено єдину загальну зі збільшенням на 100%. Окрім того, у 1943 р. по СРСР було підвищено норми прибутковості селянських господарств у середньому у 3-4 рази, що автоматично позначилося на зростанні сільгосподатку [11, 353]. Враховуючи, що селяни, окрім сільськогосподарського податку, сплачували ще військовий податок, із холостяків, державне мито, місцеві податки та здійснювали самооподаткування, їх соціально-економічне становище було вкрай скрутне.

Для спрощення податкових платежів для містян у 1943 р. було проведено уніфікацію прибуткового податку та культзбору, що мали подібний механізм нарахування та стягнення. Задля збільшення доходів місцевих бюджетів новим законом про місцеві податки та збори, який прийнято у 1942 р., обов'язковими до сплати було встановлено податок із будівель, земельну ренту та разовий збір на колгоспних ринках.

Водночас із звільненням території України від нацистського окупаційного режиму розпочалося відновлення податкової системи УРСР як складової союзної. На нараді Наркомату фінансів УРСР 6 грудня 1943 р. зазначено, що стягнення податків відновлено

лише у 35 районах, звільнених у першій половині 1943 р. У районах, звільнених у другому півріччі, налагоджено збір разового збору, державного мита, податків із робітників та службовців. На початковій стадії перебувала робота з обліку кустарів, ремісників та торговельників на базарі. По багатьох містах не було інформації про стан податкової роботи [12, 22]. Позаяк для відновлення державних та колективних суб'єктів господарювання бракувало часу, у полі зору влади перебувало оподаткування приватних прибутків населення. Так, у Вінницькій області, відповідно до звіту про результати оподаткування осіб, що займалися приватною торгівлею (форма № 46) від 1 липня 1944 р., за два квартали поточного року із 192 приватників оподатковано 182. Вони отримали 226 торговельних патентів, 24 суб'єкти припинили свою діяльність. Більшість приватників зосереджувалася в обласному центрі – Вінниця. Окрім того, звіт містив інформацію про групування підприємств області за розмірами доходів, що обкладалися, та стягнення решти податків [13, 9].

Водночас радянську державу непокоїли труднощі, що виникали в оподаткуванні доходів приватника: короткий період для відновлення податкових органів на звільнених територіях, відсутність належного контролю над платниками податків, брак єдиних норм оподаткування. Розроблений акт Наркомату фінансів УРСР для перевірки торговельників на базарі був громіздким та складним. Його зміст розумів не кожний інспектор. Так, у Сумах податкові інспектори складали акти обстеження, але не розуміли, як оперувати даними [14, 23]. Уже наприкінці 1943 р. лише у Ленінському районі Харкова було обкладено податками 278 торгових точок, 33 кустаря, що займалися ремісничими промислами, 9 заборонених промислів: п'ять пекарень, одного ковбасника, трьох цукерників. Незважаючи на те, що підприємці зменшували товарний голод у державі, їх оподаткували на 3279720 крб. За порушення термінів оформлення торгового патенту було складено 27 протоколів. Водночас неоподаткованими залишалася 122 кустарі [15, 19].

Водночас із звільненням території України відновлювалася фінансово-господарська діяльність радянської влади та податкова зокрема. Так, по Вінницькій області із 45 районів станом на 1 липня 1944 р. із запланованих до стягнення з населення податкових платежів на суму 19465000 крб. було отримано 7962300 крб., тобто 40,9%. План по прибутковому податку з робітників та службовців виконано на 118%, з інших осіб, що проживали в містах, на 5,2%. По військовому податку з робітників та службовців міста – на 152%, із селян – на 16,9%, по податку із холостяків, самотніх та бездітних громадян СРСР, що мешкали в місті – 103%, у селах – 5%, по податку з будівель у місті – 2,5%, по земельній ренті – 1,2%, по надходженнях від державного мита – 43,3%, разового ринкового збору – 28,5% [16, 5-6]. Платежі містян у відбудовний період перевищували надходження від селян. Це пояснюється відсутністю налагодженого податкового апарату у селі та низькими доходами селянських господарств.

Прибутковий податок за прогресивною шкалою сплачували такі містяни: робітники, службовці та особи, що мали приватні доходи. Наприклад, у Вінниці, станом на 1 жовтня 1944 р., приватників, що

сплачували прибутковий податок із місячним доходом до 1800 крб., нараховувалося 1005 платників, від 1800 крб. до 3600 крб. – 565, від 3600 крб. до 6000 крб. – 148, від 6000 крб. до 8400 крб. – 28, від 8400 крб. до 12000 крб. – 24, від 12000 крб. до 18000 крб. – 13, від 18000 крб. до 24000 крб. – 19, від 24000 крб. до 30000 – 18, від 30000 крб. до 50000 крб. – 25, від 50000 крб. до 70000 крб. – 6, громадян із доходами понад 70000 крб. не було. Всього оподатковувалося 1851 платників. З них доходи від приватної медичної практики отримували 3, некооперовані кустарі – 55, члени транспортних артілей, що не усуспільнили свою роботу худобу, та служителі культу – 5, особи, що мали доходи від здачі в оренду будівель та доходи від сільського господарства, – 1624, що мали доходи від сільськогосподарських будівель – 78. Загальна сума, нарахована цій категорії громадян до сплати по податках, становила 497652 крб. [17, 11-13].

Відновлення радянської податкової системи у 1944 р. відбувалося повільними темпами. Про це свідчать статистичні дані по Ворошиловградській області та в УРСР загалом. Так, станом на 15 лютого 1944 р. план надходжень по податках із робітників та службовців за перший квартал 1944 р. по Ворошиловградській області було виконано на 26%, по республіці на 34%, по податках з інших платників по місту на 12% та 14%, по селу на 7% та 17%, по місцевих податках на 31% та 30%, по разовому збору на 79% та 71%, загалом на 34,7% та 27% відповідно. Кращі показники надходжень по місцевих податках та разовому збору пояснюються простим механізмом оподаткування та налагодженим рівнем контролю за ним [18, 74].

У відбудовний період держава активно шукала нові джерела доходів, зокрема на селі. Так, на 106 селянських господарств Вінницької області, що мали коней та не вступили до колгоспів, у 1944 р. було нараховано місцевий податок із робочої худоби на суму 64200 крб. [19, 1].

Отже, радянська влада ретельно визначала та максимально оподатковувала доходи громадян. Рівень податкового тягаря не завжди брався до уваги. Пріоритетом було наповнення державного бюджету.

Важливість надходжень від оподаткування населення підтверджують слова Наркома фінансів СРСР А. Зверева на нараді фінансових працівників, що відбулася у Києві 10 червня 1944 року: «Податки мають політичне значення, оскільки формують значну частку доходної частини бюджету». Продовжуючи, Нарком зацентрував увагу на необхідності оподаткування кожної торговельної операції приватника [20, 15].

У 1945 р. для радянського бюджету щораз більшу роль відігравали податок з обігу та відрахування від прибутку з підприємств державної форми власності, водночас податкове навантаження на населення не зменшувалося. За підрахунками заступника наркомату фінансів СРСР Г. Мар'яхіна, за результатами перебудови та відновлення радянською владою податкової системи частка податкових платежів населення у роки Другої світової війни в доходах бюджету зросла з 5% до 13% [21, 204]. На нашу думку, ця цифра більша. У 1946 р. доходи державного бюджету СРСР становили 325,4 млрд. крб., зокрема від податків із населення (включно займи, митні доходи від реалізації товарів, що надійшли по репараціям,

державного соціального страхування (прямих та опосередкованих відрахувань із доходів громадян (від авт.) – 78 млрд. крб., тобто близько 24% [22, 182].

Висновки. Радянська влада у 1941–1945 рр. зберегла підвалини своєї податкової системи, перебудувала податкове навантаження доходних секторів, з фізичних осіб зокрема. Податкове навантаження на доходи населення у 1941–1945 рр. УРСР зростало, особливо для селян. Особливу увагу радянська влада приділяла визначенню та оподаткуванню приватної практики населення УРСР як у місті, так і на селі. Радянська податкова політика в УРСР у 1941–1945 рр. щодо його населення мала фінансове спрямування, а стосовно осіб, що займалися приватною діяльністю, – політичне.

Список використаної літератури та джерел:

1. Винар Б. *Українська промисловість. Студія совєтського колоніалізму* / Б. Винар – Мюнхен, 1964. – 340 с.
2. Кононенко К. *Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917-1960* / К. Кононенко – Мюнхен: Логос, 1965. – 537 с.
3. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т.* / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Гесць та ін.] ; відп. ред. В. А. Смолій; [авт. кол.: Т. А. Балабкієвич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.] НАН України. Інститут історії України. – К: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2 – 608 с.
4. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ).* – Ф. Р-30. – Оп. 19. – Спр.31. – 256 арк.
5. Кучерявенко М. П. *Курс податкового права. У 6 т. Т. 1. Генезис податкового регулювання. У 2 ч. Ч. 2.* / М. П. Кучерявенко – Х.: Легас, 2002. – 665 с.
6. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО).* – Ф. Р-3666. – Оп. 2 – Спр. 63 – 55 арк.
7. Мар'яхин Г. Л. *Налоговая система СССР* / Г. Л. Мар'яхин – М.: Госфиниздат, 1952. – 247 с.
8. ДАВО. – Ф. Р-3666. – Оп. 2 – Спр. 53 – 55 арк.
9. Мар'яхин Г. Л. *Налоговая система СССР* / Г. Л. Мар'яхин – М.: Госфиниздат, 1952. – 247 с.
10. ДАВО. – Ф. Р-3666. – Оп. 2 – Спр. 54 – 80 арк.
11. *Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище. Монографія* / О. Перехрест – Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
12. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-30. – Оп. 17. – Спр.6. – 78 арк.
13. ДАВО. – Ф. Р-3666. – Оп. 2 – Спр. 58 – 97 арк.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-30. – Оп. 17. – Спр.6. – 78 арк.
15. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-30. – Оп. 17. – Спр.16 – 392 арк.
16. ДАВО. – Ф. Р-3666. – Оп. 2. – Спр. 69. – 115 арк.
17. ДАВО. – Ф. Р-3666. – Оп. 2. – Спр. 59. – 71 арк.
18. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-30. – Оп. 17. – Спр.16. – 392 арк.
19. ДАВО. – Ф. Р-3666. – Оп. 2 – Спр. 64. – 47 арк.
20. ЦДАВОВУ. – Ф. Р-30. – Оп. 17. – Спр.31 – 27 арк.
21. Мар'яхин Г. Л. *Очерки истории налогов с населения в СССР* / Мар'яхин Г. Л. – М.: Финансы, 1964. – 252 с.
22. *Российский государственный архив экономики.* – Ф. 1562. – Оп. 41. – Д. 113. – 291 л.

References

1. Vinar, B. (1964). *Industry Ukraine. Soviet colonialism studio.* Munich
2. Kononenko K (1965). *Ukraine and Russia. Socio-economic grounds Ukrainian national idea 1917-1960.* Munich
3. Lytvyn V., & Boriak G. (2011) *The economic history of Ukraine: historical and economic study.* Smoliiy (Ed.) Kiev: Center Nick (in Ukr.)
4. *Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine F. R-30th - Op. 19 - Sp.31. - 256 pp.*
5. Kucheriavenko M. (2002) *Rate of tax law.* Kharkov: Legas (in Ukr.)

6. Public archives of Vinnytsya region F. R-3666. – Op. 2 – Sp. 63 – 55 pp.
7. Maryahin G. (1952) *The tax system of the USSR*. Moscow: Gosfinizdat (in Rus.)
8. Public archives of Vinnytsya region – F. R-3666. – Op. 2 – Sp. 53 – 55 pp.
9. Maryahin G. (1952) *The tax system of the USSR*. Moscow: Gosfinizdat (in Rus.)
10. Public archives of Vinnytsya region – F. R-3666. – Op. 2 – Sp. 54 – 80 pp.
11. A. Perekhrest (2011) *Ukrainian village in : 1941-1945, economic and social situation*. Cherkassy: (in Ukr.)
12. Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine – F. R-30. – Op. 17. – Sp.6. – 78 pp.
13. Public archives of Vinnytsya region – F. R-3666. – Op. 2 – Sp. 58 – 97 pp.
14. Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine F. R-30. – Op. 17. – Sp.6. – 78 pp.
15. Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine. – F. R-30. – Op. 17. – Sp.16 – 392 pp.
16. Public archives of Vinnytsya region – F. R-3666. – Op. 2. – Sp. 69. – 115 pp.
17. Public archives of Vinnytsya region – F. R-3666. – Op. 2. – Sp. 59. – 71 pp.
18. Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine. – F. R-30. – Op. 17. – Sp.16. – 392 pp.
19. Public archives of Vinnytsya region – F. R-3666. – Op. 2 – Sp. 64. – 47 pp.
20. Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine. – F. R-30. – Op. 17. – Sp.31 – 27 pp.
21. Maryahin G. (1964) *Essays on the history of taxes from the population in the USSR*. Moscow: Finance (in Rus.)
22. *The Russian State Archives of Economics.* – F.R. 1562. – Op. 41. – Sp. 113. – 291 pp.

Y. V. Kotyk

TAXATION OF INDIVIDUALS USSR IN 1943-1945 YEARS

Introduction. Restoring and the growth power of the Soviet armed forces, the liberation of the occupied territories and the defeat of Germany held by heroic people and efficient financial and economic policy, part of which is a tax. Therefore, the study of Soviet experience of tax policy in the USSR in 1941-1945 years is the subject of research of modern economists, political scientists, historians.

Purpose - is to show government action on taxation population of the USSR in 1941-1945 years, as an important component of the fiscal, financial-economic policy of the Soviet state.

Results. To increase the power of the army, restore the economy Soviet authorities actively searching sources for growing of incomes, one of them became the taxes from the population.

Citizens of the USSR must pay national and local taxes. The first belonged to the military, with bachelors, single and childless citizens of the USSR, profitable, agricultural, public duty. The local - tax on buildings, land rent and a one-time rent for the collective farms.

Also, to cover war costs were donations from people in the defense fund and their voluntary-compulsory payments for self-taxation and national loan.

Originality. Conclusion. Soviet authorities in 1941-1945 years, and during the exemption of the USSR from German occupation, is managed to save its tax system, restructure the tax burden profitable sectors of particular individuals. The tax burdens in the 1941-1945 is growing. Special attention was given for paid state tax of a private population of the USSR, both in the city and in the countryside. The Soviet tax policy in the USSR in 1941-1945 years on its population had fiscal perspective, persons engaged in private activity - political.

УДК 94(477) «1943/1950»

О. О. Тітіка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

РОЛЬ ПРОМИСЛОВИХ КОМБІНАТІВ СИСТЕМИ НАРКОМАТУ (МІНІСТЕРСТВА) МІСЦЕВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ ПОТРЕБ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 1943 – 1950 рр.

У статті схарактеризовано виробничу діяльність промислових комбінатів Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР, спрямовану на вирішення завдань післявоєнного соціально-економічного відродження українського села.

Ключові слова: соціально-економічне відродження села, промислові комбінати, продукція виробничого призначення, товари широкого вжитку, побутове обслуговування населення.

Постановка проблеми. У післявоєнне соціально-економічне відродження українського села вагомий внесок зробила місцева промисловість УРСР, зокрема такі її структурні підрозділи, як промислові комбінати.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема, яка є об'єктом розгляду в запропонованій публікації, в історіографії й донині малодосліджена, відсутні спеціальні публікації, а наявна в низці праць [1] інформація має фрагментарний характер і не відображає справжній стан виробничої діяльності промислових комбінатів по задоволенню тогочасних нагальних потреб села.

У статті автор ставить **мету** проаналізувати роль промислових комбінатів системи місцевої промисловості України в соціально-економічному відродженні села в 1943 – 1950 рр.

Виклад основного матеріалу. У довоєнний і післявоєнний періоди в системі місцевої промисловості України важливу роль відігравали такі структурні підрозділи галузі, як районні та міські промислові комбінати, на виробництвах, в цехах і майстернях яких виготовлялася продукція виробничого призначення та товари широкого вжитку для потреб населення, а також здійснювалося його обслуговування метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу і взуття. Основну частину виробленої промкомбінатами місцевпрому продукції господарського призначення використовували для виробничих потреб колгоспи, радгоспи й заклади соціальної сфери села, а товарів широкого вжитку й послуг побутового обслуговування – сільські мешканці.

Ще до війни в системі Наркомату місцевої промисловості УРСР було створено 439 районних та міських промкомбінатів, у складі яких функціонувало 178 цехів, майстерень і виробництв. У 1940 р. ними було надано послуг та вироблено продукції на суму 119, 4 млн. крб., що становило 18 % від загальної вартості виробленої галуззю продукції [2, 26]. Це свідчило про те, що промисловість районного рівня була потужним фактором у справі виробництва різноманітних товарів господарського та споживчого

вжитку й обслуговування потреб населення в регіонах України. Війна перервала розвиток районної промисловості. Більшість промкомбінатів та їхніх виробничих підрозділів під час окупації зазнали майже суцільного руйнування та пограбування.

У визволених від загарбників регіонах республіки партійними та радянськими органами влади відразу ж вживалися заходи щодо відбудови та відновлення роботи промкомбінатів. Їхніми зусиллями вирішувалися питання організації відбудовних робіт, забезпечення будівельними матеріалами та обладнанням, робочою силою та інженерно-технічними працівниками. За короткі строки, переважно зусиллями членів трудових колективів промкомбінатів, ремонтувалися або зводилися по-новому виробничі приміщення, розшукувалося, ремонтувалося та монтувалося уціліле устаткування.

Саме завдяки поєднанню цілеспрямованої роботи місцевих органів влади та трудового ентузіазму робітників на визволеній території республіки вже впродовж 1943 – 1944 рр. було створено розгалужену мережу підпорядкованих Наркомату місцевпрому УРСР промкомбінатів, яка значно перевершувала довоєнну. На кінець 1944 р. функціонувало 677 промкомбінатів, у складі яких нараховувалося 6543 підприємства, цехи, майстерні та виробництва, які безпосередньо обслуговували потреби господарства та населення в регіонах. Зокрема, 662 підприємства, цехи і майстерні здійснювали виготовлення та ремонт металовиробів, 309 – виготовляли та ремонтували вози й ходи до них та інше обладнання та облаштування для гужового транспорту (85 займалися виготовленням, а 224 – ремонтом); працювали також 395 деревообробних і бондарних цехів, 127 гончарних майстерень і 800 млинів та олійниць, 2013 майстерень здійснювали пошиття та ремонт одягу й взуття [3, 35; 2, 53]. У загальному випуску продукції місцевою промисловістю республіки за 1944 р. на суму 188,3 млн крб. частка районної промисловості сягала 130 млн крб., тобто 70%. [2, 26]. До кінця 1945 р. кількість промкомбінатів зросла до 780, а кількість підприємств, цехів, майстерень та виробництв у їхньому складі до 7838. Ними було вироблено лише товарів широкого вжитку, які йшли для задоволення найнеобхідніших потреб вкрай зубожілого за роки війни населення, на суму майже 165 млн крб. [4, 4, 17]. До того ж цей обсяг випущеної продукції був досягнутий за найменшого використання нового устаткування та дефіцитної в умовах війни фондової сировини.

Значні позитивні результати у справі відродження та подальшого розвитку системи промкомбінатів були досягнуті у 1946 р. До кінця цього року кількість відбудованих і заново організованих районних та міських промкомбінатів зросла до 883, тобто збільшилася на 444, порівняно з 1941 р. [4, 4]. У наступні роки кількість промкомбінатів зросла ще більше. Була значно зміцнена їхня матеріально-технічна база, зросла забезпеченість новим технологічним устаткуванням, трудові колективи поповнилися кваліфікованими робітничими та інженерно-технічними кадрами. Це дозволило значно розширити обсяги та асортимент виробленої продукції та наданих послуг, підвищити їхню якість. Однак у 1949 – 1950 рр., у зв'язку з проведенням заходів щодо ліквідації частини нерентабельних підприємств

через слабку технічну оснащеність й відсутність місцевої сировинної бази та спеціалізації й концентрації ряд підприємств обласного та районного підпорядкування, кількість промислових комбінатів зменшилася. На кінець 1949 р. у складі галузі функціонувало 603 промислові комбінати, а в 1950 р. – 551 [5, 4].

Однак таке зменшення кількості промислових комбінатів, а також цехів, майстерень та виробництв в їхньому складі, не позначилося на їхній загальній виробничій потужності, яка в кінці четвертої п'ятирічки значно перевищувала довоєнний рівень. Уже в 1948 р. промислові комбінати, разом із підприємствами обласного підпорядкування, виробили валової продукції та надали послуг населенню на суму 416,7 млн крб. (тоді як всі підприємства системи Міністерства місцевої промисловості УРСР виробили валової продукції на 718,4 млн крб.) [6, 20; 7, 4, 38].

У 1946 – 1950 рр. у системі промислових комбінатів були створені нові виробництва з виготовлення товарів широкого вжитку, металевого та гончарного посуду, інвентарю, упряжі, освітлювальних та опалювальних приладів, обладнання та виробів для житлово-комунальних потреб, валяльно-повстяних та шкіряних виробів, бочко-тари, обозу, дерев'яних виробів, меблів та ін. Щорічно збільшувалася номенклатура виробів, покращувалася їхня якість. Було впроваджено низку нових технічних та технологічних удосконалень, які прискорювали виробничий процес і покращували якість товарів. Значно розширився асортимент послуг із обслуговування населення метало-побутовим ремонтом, індпошивом та ремонтом одягу й взуття.

Водночас результати функціонування районної промисловості в 1946 – 1948 рр. свідчили, що в її виробничій діяльності мали місце серйозні недоліки. Значна частина промкомбінатів не виконувала плани виробництва продукції. Поряд із міцними промкомбінатами існували малопотужні, які при великій кількості малих цехів і майстерень виробляли продукцію в невеликих розмірах. Технічна база підприємств промкомбінатів залишалася ще дуже слабкою, багато виробництв не були забезпечені достатньою мірою навіть найпростішим обладнанням та інструментами, більшість виробничих процесів здійснювалася вручну.

На виробничій діяльності промислових комбінатів та їхніх структурних підрозділів негативно позначалися чинники, пов'язані з недостатнім фінансуванням та відсутністю обігових коштів, нестачею фондової сировини й матеріалів, кваліфікованих інженерно-технічних й робітничих кадрів, їх великою плінністю, часом низькою кваліфікацією керівників комбінатів тощо. Організаційно-господарська слабкість, низька продуктивність праці, непомірно високі накладні витрати в значній частині райпромкомбінатів були основною причиною високої собівартості продукції, виробленої районною промисловістю. Багато промкомбінатів були збитковими. Так, зокрема, у 1946 р. 40% райпромкомбінатів закінчили виробничий рік із збитками на загальну суму 13,5 млн. крб. [8, 11]. У наступні роки ситуація суттєво не покращилася.

Однак, незважаючи на величезні труднощі й проблеми, діяльність промислових комбінатів мала позитивні наслідки для вирішення першочергових

завдань повоєнного відродження економіки та соціальної сфери визволених сіл України.

Як відомо, внаслідок війни та злочинної політики окупантів українське село залишилося не лише без технічного потенціалу, а й без таких простих транспортних засобів, як вози та сани (гітлерівці вивезли їх 1 млн 278 тис. одиниць, з яких 664, 4 тис. возів), а також втратило до 80% шкіряної упряжі [9, 179]. Поновлення втраченого обозу для забезпечення транспортних потреб колгоспів і радгоспів було одним із найважливіших і першочергових завдань у справі відродження сільського господарства. Вагомий внесок у вирішення цієї проблеми зробили й промкомбінати. При багатьох з них функціонували спеціальні підприємства, цехи й майстерні на яких вироблялися парокінні та однокінні ходи, вісі, колеса, втулки возів та інша продукція для обозу та шкіряна упряж для тягла. Статистичні дані свідчать, що в системі місцевпрому республіки лише впродовж 1946 – 1948 рр. було вироблено понад 195,8 тис. возів і ходів, понад 500 тис. шт. вісей, понад 3 тис. т втулок до возів [10, 9–12, 14; 6, 22–31, 58; 11, 28; 12, 24–25], значна частина з яких надійшла сільгоспгосподарствам саме від промкомбінатів.

Промкомбінати були одними із головних виробників і постачальників для колективних й індивідуальних сільських господарств інвентарю та реманенту: кіс, серпів, сап, грабель, лопат, відер, бідонів, дерев'яних діжок, корзин, мотузок, пилок, садових ножів та багато іншого, у чому була велика потреба в післявоєнному селі для повсякденної господарської діяльності сільських мешканців.

З огляду на величезні руйнування, завдані війною і окупантами господарським будівлям, закладам соціальної сфери і житловому фонду (на руїни були перетворені понад 28 тис. сіл, знищено і зруйновано 1 млн 808 тис. селянських хат [13, 230; 14, 156]), важливим напрямом виробничої діяльності промкомбінатів було виготовлення будівельних матеріалів для потреб господарського й житлового будівництва в сільській місцевості. Практично все виробництво основних будівельних матеріалів – цегли, черепиці й вапна – зосереджувалося на заводах і в цехах 250 районних промислових комбінатів, зокрема на 157 невеликих цегляних заводах, які працювали сезонно, немеханізованих, з обмеженими потужностями виробництва. Невеликі обсяги виробництва, ручна праця, а також великі витрати на доставку палива призводили до великої собівартості будівельних матеріалів і збитковості їх виробництва. Незважаючи на ці проблеми й труднощі, на підприємствах промкомбінатів у 1946 – 1950 рр. виготовили 111,2 млн шт. випаленої цегли, 5 млн 268 шт черепиці, 101,6 тис. т вапна, [2, 75; 15, 25; 16, 6], значна кількість яких було направлено для будівельних робіт у сільській місцевості. У цехах і майстернях промкомбінатів виготовляли також дверні та віконні блоки.

Промкомбінати виробляли продукцію для забезпечення потреб сільської житлово-комунальної й побутової сфер: пічне литво й колісники, гвіздки, умивальники, кухлі, газові лампи, примуси і керовані, господарське мило, металевий і гончарний посуд, коломаз та інше, а також виготовляли для сільських шкіл парти та навчальні дошки.

Одночасно з виробництвом продукції виробничого призначення й товарів широкого вжитку промкомбінати виконували ще одну надзвичайно важливу функцію – здійснювали обслуговування сільського населення метало-побутовим ремонтом, індопошивом і ремонтом одягу й взуття, виготовляли меблі, надавали перукарські, фото та банно-пральні послуги.

Висновки. Викладене свідчить, що, незважаючи на наявні проблеми і труднощі, відбудовані та введені в дію в 1943 – 1950 рр. промислові комбінати системи Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР відіграли вагомий роль у вирішенні першочергових завдань повоєнного відродження економіки та соціальної сфери сіл України. Вироблена ними продукція та надані послуги населенню були надзвичайно цінними в умовах післявоєнного лихоліття. Важливе значення мало й те, що створення в структурі промкомбінатів виробничих підрозділів у сільських райцентрах та великих сільських населених пунктах дозволяло залучити до продуктивної праці в суспільному виробництві сільське населення, зокрема інвалідів війни, виготовляти продукцію переважно за рахунок місцевої сировини та матеріалів.

Список використаної літератури та джерел:

1. Тіміка О.О. Відбудова та робота районних і міських промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР по забезпеченню потреб населення та місцевого господарства в початковий період повоєнного відродження (1943–1945 рр.) / О.О. Тіміка // Велич подвигу народного: Зб. наук. статей. – Одеса: Одеський національний університет ім. І. І. Мечнікова, 2006. – С. 174–179; її ж Районні та міські промислові комбінати системи Наркомату (Міністерства) місцевої промисловості УРСР у 1943–1950 рр. : відбудова, функціонування й роль у забезпеченні потреб економіки та населення республіки / О.О. Тіміка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2014. – Вип. 1. – С. 92–97; її ж Відбудова і функціонування місцевої промисловості України в 1943 – 1950 рр. Монографія / О.О. Тіміка. – Черкаси : "Вертикаль", 2015. – 186 с.
2. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 29.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 152.
4. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 76. – Спр. 206.
5. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 78. – Спр. 360.
6. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 5885.
7. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 6111.
8. ЦДАВО України. – Ф. Р-4990. – Оп. 1. – Спр. 148.
9. Перехрест О.Г. Українське село в 1941 – 1945 рр.: економічне й соціальне становище : монографія / О.Г. Перехрест; НАН України; Ін-т історії України. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 210.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 3993.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 309.
13. Історія України / під ред. В.А. Смолія. – К., 1997.
14. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 – 1945 рр.: в 3-х т. – К., 1969. – Т.3.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 2589.
16. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 320.

References

1. Titika O.O. Reconstruction and activity of the district and urban integrated complexes of the system of People's Commissariat (Ministry) of the local industry of the USSR in the process of serving the needs of the population and local households at the beginning of post-war recovery (1943 – 1945) / O.O. Titika // *The greatness of folk heroism: Coll. Scient. articles.* – Odessa: Odessa national university named after I. I. Mechnikova, 2006. – P. 174–179; *ibid.* District and urban integrated industrial complexes of People's Commissariat (Ministry) of local industry of Ukrainian Soviet Socialist Republic in 1943–1950: reconstruction, functioning and place in serving the needs of the economy and the population of the republic / O.O. Titika // *Scientific notes of Ternopil national pedagogical university named after Volodymyr Hnatiuk. Series: History / Under edit. of Prof. Zulyak.* – Ternopil: Publishing house of TSMU named after V. Hnatiuk, 2014. – Vol. 1. – P. 92–97; *ibid.* Recovery and functioning of local industry of Ukraine in 1943–1950. Monograph / O.O. Titika. – Cherkasy: "Vertikal", 2015. – 186 p.
2. Central state archive of Supreme bodies of power and administration of Ukraine (CSASPAU). – F. R- 4990. – Op. 1. – C. 29.
3. Central state archive of Public Organization of Ukraine (CSAPOU). – F. 1. – Op. 76. – C. 152.
4. CSAPOU. – C. 206.
5. CSAPOU. – Op. 78. – C. 360.
6. CSAPOU. – Op. 23. – C. 5885.
7. CSAPOU. – C. 6111.
8. CSASPAU. – F. R- 4990. – Op. 1. – C. 148.
9. Perehrest O.G. The Ukrainian village in 1941–1945: economic and social situation. Monograph. / O.G. Perehrest; NAS Ukraine; Institute of History in Ukraine. – Cherkasy, B. Khmelnytskyi National University at Cherkasy, 2011. – 668 p.
10. CSAPOU. – F. 1. – Op. 76. – C. 210.
11. CSAPOU. – C. 3993.
12. CSAPOU. – C. 309.
13. History of Ukraine / under edit. V. A. Smolyi. – K., 1997.
14. The Ukrainian SSR in the Great Patriotic war of the Soviet Union 1941 – 1945; 3 vol. – K., 1969. – Vol. 3.
15. CSAPOU. – F. 1. – Op. 30. – C. 2589.
16. CSAPOU. – Op. 76. – C. 320.

O.O. Titika

THE ROLE OF THE INDUSTRIAL COMPLEXES OF PEOPLE'S COMMISSARIAT (MINISTRY) OF LOCAL INDUSTRY OF THE UKRAINIAN SOVIET SOCIALIST REPUBLIC IN SERVING THE ECONOMIC AND SOCIAL NEEDS OF UKRAINIAN VILLAGE IN 1943-1950

Introduction. The local industry of the USSR, particularly such vitally important structural units as the district industrial complexes, made a great contribution into the post-war reconstruction of Ukrainian village.

Purpose. In the following abstract the author sets the goal to analyze the role of the industrial integrated complexes in the process of social-economic recovery of villages in 1943–1950.

Methods. The complex of the general cognitive scientific and specific methods had been employed in course of writing the abstract.

Results. It has been displayed that the industrial complexes played an important part in solving problems of transport maintenance of agricultural production process. In many of these enterprises there existed special workshops and craft shops producing wagons, axles, wheels and other products for baggage and harness for carriages. The industrial integrated complexes were among main producers of tools and utensils for collective and individual farms. The important trend of the industrial integrated complexes' work was

producing of construction materials for reconstituting destroyed business premises of collective and state farms, schools and social housing of villagers. Almost all production of bricks, tiles and lime necessary for the needs of villages was concentrated in factories and workshops of industrial complexes. They manufactured a range of products to meet the needs of housing and consumer sectors. Along with the production of industrial items and consumer goods the industrial complexes performed another vital function – they provided services for the rural population, particularly domestic metal repair, custom tailoring and repairing clothes and shoes, also they provided barbershops, photos and bath and laundry services.

Originality. It is for the first time that activity of the local industrial integrated complexes has been analyzed within the framework of the tasks necessary to be solved for the post-war recovery process of Ukrainian village.

Conclusion. The foregoing shows that despite the existing problems and difficulties the local industrial complexes of the USSR played a significant role in solving the priorities of the postwar revival of economy and social sphere of Ukrainian villages. The issue stated seeks further and more profound scientific investigation.

УДК 94(477) «1941/1944»

O. O. Яшан

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та суспільних дисциплін Черкаського державного технологічного університету

КОЛІЗІЇ ОКУПАЦІЙНОГО ЖИТТЯ (1941 – 1944 рр.)

У статті проаналізовано співіснування на окупованій території України місцевого населення з представниками окупаційних властей, Вермахту. Розкрито сутність і зміст «нового порядку». Відтворено картину окупаційної буденності, тогочасну психологічну атмосферу.

Ключові слова: Друга світова війна, окупація України, «новий порядок», усна історія, людська пам'ять.

Постановка проблеми. Друга світова війна була однією з найвагоміших подій ХХ ст., що суттєво вплинула на подальший історичний розвиток людства. Звернення до її дослідження в Україні залишається актуальним і дотепер, що пов'язано з існуванням ряду аспектів, які не залишають байдужими широке коло людей. До них, на нашу думку, належить і проблема співіснування на окупованій території України місцевого населення з представниками окупаційної влади, Вермахту. Через складність та багатогранність цієї проблеми цілий ряд її важливих сюжетів раніше перебував поза фокусом дослідницького пошуку, особливо це стосується наукових доробок радянської історіографії. Питання, пов'язані з співіснуванням населення України з представниками окупаційної влади та армією, в СРСР були об'єктом найпильнішої уваги цензури. Навіть найменші спроби висвітлювати їх із суто наукової точки зору об'єктивно наштовхувалися на негайну жорстку протидію, як правило, у вигляді прямої заборони. У наукових доробках увагу звернено лише на расову сутність нацистського окупаційного режиму і страждання тих, хто потрапив під його владу. Однак установка на показ терористичної сутності окупаційного режиму не стосувалася делікатних, з погляду партійно-радянської ідеології й класових підходів до висвітлення історії

війни, питань щодо людських вчинків з боку представників окупаційної влади та регулярної армії до цивільного населення окупованої України в прямому розумінні цього слова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти порушеної нами теми висвітлено в публікаціях таких вітчизняних дослідників, як О. Стяжкіна, Т. Нагайко, Т. Пастушенко та інших [1].

Мета. Автор ставить за мету розкрити питання щодо співіснування на окупованій території України місцевого населення з представниками окупаційної влади та Вермаху.

Виклад основного матеріалу. Готуючись до війни з Радянським Союзом керівники Німеччини спрямували всі засоби на те, щоб отруїти свідомість німецького народу, посясти в ньому ненависть до радянської держави, підготувати до захоплення її земель, до поневолення радянських людей. Повсякденно, методично нав'язувалася думка про перевагу німецького народу над всіма іншими. Особливо активно ці ідеї пропагувалися в книзі Адольфа Гітлера «Mein Kampf» (програмному документі націонал-соціалістів) [2] та одного з головних ідеологів нацизму А. Розенберга «Міф XX століття», присвяченій обґрунтуванню необхідності поневолення радянських людей, встановлення над ними панування «вищої раси» [3].

Аналізуючи ситуацію, що склалася в Німеччині напередодні війни, не можна не визнати того, що А. Гітлеру вдалося перетворити країну на духовно єдиний організм, нав'язати німецькому народу відчуття переваги над іншими народами. Це відчуття переваги, «обраності» призвело до появи ідеї про особливу місію, наслідком чого стало переконання щодо необхідності війни з метою підкорення «нижчих» народів та винищення усіх тих, хто чинитиме опір. У свідомості німецьких солдат та офіцерів наполегливо формувалася думка, що вони є представниками вищої раси, є втіленням всіляких людських чеснот. Всі інші народи нацистська пропаганда оголосила нижчими расами, а євреї, цигани і слов'яни, згідно з гітлерівською ідеологією, були носіями різноманітних пороків, а тому підлягали безумовному знищенню під час війни або в недалекому майбутньому. Про те, що така робота нацистського пропагандистського апарату досягла значних результатів, переконливо свідчать численні висловлювання полонених німецьких солдатів і офіцерів. Так, наприклад, командир взводу охорони військовополонених 3-й танкової дивізії лейтенант Р. Майер стверджував: «Расова теорія є молодістю і багатобачною, і я вважаю її правильною. Не можна вважати рівними двох биків різної породи. Не можна ставити англієць врівні з готтентотом» [4, 103]. Дії окупаційної адміністрації, яка, керуючись такими ідеологічними постулатами, грабувала й фізично знищувала населення України, запустив у дію механізм знелюднення східних територій.

Свідчення людей, які перебували на окупованій території і на собі відчували усі «принади» нового, встановленого нацистами порядку дають можливість встановити картину окупаційної буденності, психологічну атмосферу того часу.

Перша зустріч з ворогом стала для населення справжньою травматичною ситуацією, перевертала в свідомості всі уявлення про людяність. «Із сторони

сусіднього села Лоташевого заїхала автомашина з озброєними фашистами, зупинилася у центрі села. Офіцер у плащі, окулярах, показував мотузку петлю, а біля нього нечіткою українською мовою перекладач пояснював, що ми (німці) будемо робити новий порядок, а за непослух і непокору – розправа, і продовжує розмахувати цією петлею»¹ [5]. С. Кващук з м. Монастирище, якому на той час було 9 років, розповідає: «Вперше німців я побачив здалеку, коли вони підійшли до нашого міста. Вони жорстоко розгромили декілька будинків і вбили двох старих людей. Німці були жорстокі, їх не хвилювало, хто в них на дорозі – знищували всіх. Особисто в мене потрясіння було, адже, я будучи дитиною, вперше побачив вбивство двох знайомих мені людей. Після цього випадку німці були втіленням якоїсь нелюдності» [6].

З приходом окупантів життя людей змінилося, в деяких випадках вони вимушені були навіть залишити свої домівки, оскільки там оселилися загарбники, або жити разом із ними під одним дахом. «У нас жило два німці. Як сказали, що будуть заселяти, то мама зробила рейвах в хаті, щоб німці як прийдуть, побачать що насмічено і відмовляться в нас жити, але комендант наказав прибрати. ... Було в нас у хаті 2 стільці, одне крісло. Німець сів на нього і хилився, а мати тим часом поралася біля плити і промовляла «Та щоб він провалився». Одного разу так і сталося, упав аж ноги піднялися» [7].

Людська пам'ять зафіксувала окупантів не крізь призму масової пропаганди, яка формувала образ «вбивці», а через власний досвід. У світі цього досвіду окупант має різні найменування, різні характери, різні моделі поведінки. Як правило, окупанта називають «німцем», але виокремлюють «есесівців» і «фашистів»: «Німці теж були різні. Одні нічого поганого не робили, то і ставились до них, можна сказати, байдуже, а есесівців боялись і старались не попадати на очі» [8]. «Зранку німець іде і перевіряє хто пішов на роботу, а хто ні. Підходить він одного разу до сусідки Ганни, а вони були розкуркулені, то німців поважали, казали що це вони їх визволили. То вона не боїться, думала що він її бити не буде. Говорили вони, а ми спостережимо, а потім він її як вдарить гумою - це така палиця, з дерев'яною ручкою, з резини і набита дрібними камінцями. А ми сидимо і смішно нам, хотілось запитати: «то це ваші і так луплять вас?» А одна сусідка була на нічній роботі, зранку повернулася і вареники ліпить, а німець прийшов і каже «арбайтен» – це питає чого не на роботі, а вона каже, що на нічній була, а він же ж її не розуміє і тою гумою її б'є, а вона тікає, а він реготить і ще лупить» [9].

«Фашистами» окупантів називали коли мова йшла про нелюдські вчинки, які несли горе та страждання. «В 6 один ранку хутір було оточено (свідчення про знищення Вдовичино хутора 19.10.43 – О.Я.). ...Кругом чувся крик і плач. Малих дітей живими кидали в ями. В однієї жінки на руках була восьмимісячна дитина. Фашист проколов її штиком» [10, 36].

Водночас людська пам'ять закарбувала не тільки факти жорстокого терору й морального приниження, а й події, які не вписувалися у всезагальний терор окупантів. «Моя ж мати, коли її схватили з малою

¹ Всі цитати подаються мовою оригіналу.

дитиною на руках, почала просити німця, щоб той убивав спочатку її, а потім дитину. Вона боялась, щоб мале дитя не закопали живцем у землю. Але не всі німці з кам'яним серцем. Він узяв мою матір і ще одну жінку з дитиною і вивіз їх з села. Свою сорочку дав, щоб мати замотала дитину. Так ми залишилися живі (свідчення про знищення Вдовичино хутора 19.10.43 – О.Я.)» [10, 36]. Тобто, населення розподіляло німців на «хороших» і «поганих». «Але були й хороші німці. Одного разу приїхали до нас по качки машиною і ловлять їх. Один заходить в хату, а нас у мамі було четверо і ще прийшло дітей до нас багато, сидимо замурзані, а він як глянув що нас багато, тай взявся за голову, похитав нею тай виходить з хати. Дав команду випустити качки, потім входить до хати і показує, що в нього троє «кіндерів» і достає коробочку шоколаду і печива, роздає всім, а ми й не знаємо що то таке, не бачили ніколи. Не їмо, сидимо на нього дивимось, бо ж боялися. Потім ще таких дві мамі дав і показує, що дай пізніше ще» [9].

Були випадки, коли вояки Вермахту брали участь в організованих сільською молоддю вечорницях, катаннях на санчатах, святах. «Коли було одне весілля, – пригадує В. Синегуб, – гуляв один німець. Він дав свій одяг, і Дунька Крес переодяглася в цей одяг і «грала» німця» [11].

«Одного разу ідемо ми з дітьми колядувати. А що тоді давали: хтось галушку, хто пряничок на бураковій юшці спечений, а хто й нічого, бо не було що. Як тут раптом зустрічають нас три німці з автоматами. В усіх нас душі позавмирили. А вони показують, щоб ми йшли з ними. Ідемо. Привели до себе, туди де вони сплять, наче, як гуртожиток їх. А нам страшно, ми ж не знаємо чого ведуть. Приходимо, а там лежать ще німці, ми зрозуміли по жестах, що треба співати, а ми перелякані, то так співали голосно і вони хочуть ще і ще. Потім подякували, дали шоколаду, печива і німецькі гроші. А що нам ті гроші? Магазинів не було, і грошей теж, але ми взяли» [9].

Як і місцеві парубки, німецькі солдати залицялися до місцевих дівчат. «Німці ходили, навіть, дівчат додому водили з вечорниць» – пригадує Р. Тимченко [12]. Мали місце і більш інтимні стосунки, були випадки вагітності жінок від німецьких солдатів [13], навіть поодинокі факти одруження німецьких солдатів з українськими дівчатами [14]. Киянин Валентин Терно згадує, що в їхньому будинку жила красива молода жінка з маленьким хлопчиком. Вона мала роман із німецьким капітаном: «Це був високий стрункий красень, років 30, дуже ввічливий, вітався з усіма сусідами російською. Його добрі, трохи сумні очі й уважний доброзичливий погляд, здавалося, виражали співчуття поневоленим людям. Він з'являвся в той самий час із саквоюжем. Дітям, яких зустрічав, роздавав карамельки. Більшість людей будинку ставилися до нього із симпатією, вважаючи його й молоду жінку ідеальною парою. Мабуть, їх пов'язувало щире кохання. Їхня подальша доля загубилася в хаосі кінця війни, що наближався» [15].

У Райхскомісаріаті «Україна», за підрахунками чиновників, упродовж окупації місцеві жінки народили від німців 10 тис. дітей [15].

Висновки. Отже, незважаючи на те, що головний зміст нацистського «нового порядку» полягав у повному зламі базових цінностей людської цивілізації – відмові мільйонам людей та цілим народам у праві на життя і це

було обов'язковим для беззаперечного виконання, на практиці ж були випадки, коли нацистська ідеологічна машина давала збій і у відносинах між окупантами і місцевим населенням перемагали звичайні людські стосунки. Саме тому людська пам'ять про війну й окупацію, яка є живою і болісною темою, є неоцінним джерелом, яке повинно стати у нагоді у відтворенні людської історії окупаційної повсякденності 1941 – 1944 рр. Саме крізь призму такої сімейної пам'яті відбувається деідеологізація війни у сучасного молодого покоління. Як слушно зазначає О. Лисенко: «Пам'ять про війну є духовно-історичним надбанням нашого народу, яке, з одного боку, витворює підвалини його самодостатності й самобутності, а з іншого – органічно інтегрує його в загальноцивілізаційний потік, підносить до рівня інших народів, які активно творили історію. В цілому ж – це надзвичайно складний, суперечливий, строкатий, багато в чому навіть парадоксальний феномен, який важко осягнути в чорно-білому спектрі й більш-менш однозначно оцінити» [16, 3].

Список використаної літератури та джерел:

1. Стяжкіна Олена «Ми жили»: жіночі історії окупації Східної України: підходи і робочі гіпотези до аналізу / Олена Стяжкіна // Українознавчий альманах. Вип. 6. – К.: 2011. – С. 146-151; Нагайко Т. Життя селян на окупованій території України в роки Другої світової війни (за матеріалами центральних областей) / Т. Нагайко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 148-165; Пастушенко Т. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх оstarбайтерів / Т. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України Випуск 11. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – № 11. – с. 166-175.
2. Гитлер А. Моя боротьба / А. Гитлер – М.: ИТФ «Т-ОКО», 1992. – 597 с.
3. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени. Перевод с немецкого. / А.Розенберг – Таллинн, Shildex, 1998. – 527 с.
4. Кожин С.В. Изучение войск противника органами спецпропаганды Красной Армии в период Великой Отечественной войны / С.В. Кожин // Военно-исторический архив. – Вып. 2(26). – М., 2002. – С. 94-103.
5. Спогади Олійника В.І. 1926 р.н., с. Криві Коліна Тальнівського району Черкаської області – Архів авторки.
6. Спогади Кващука С.С. 1932 р.н., м. Монастирище Черкаської області – Архів авторки.
7. Спогади Попенко Р.П. 1938 р.н., с. Чайківка Христинівського району Черкаської області – Архів авторки.
8. Спогади Сороки М.В. 1930 р.н., с. Чижівка Звенигородського району Черкаської області – Архів авторки.
9. Спогади Хорохонько К.Ю. с. Черповоди Уманського району Черкаської області – Архів Центру усної історії кафедри історії України та суспільних дисциплін ЧДТУ.
10. Державний архів Черкаської області – Ф. р-5791. – Оп. 1. – Спр. 3.
11. Спогади Синегуб В.Д. 1931 р.н., м. Черкаси – Архів авторки.
12. Спогади Тимченко Р.А. 1917 р.н., с. Мар'янівка Гайсинського району Вінницької області – Архів авторки.
13. Спогади Кривенко Л.Г. 1930 р.н., с. Сазонівка Оржицького району Полтавської області – Архів авторки.
14. Спогади Довгань В.Я. 1932 р.н., с. Троянка Голованівського району Кіровоградської області – Архів авторки.
15. Володимир Гінда «Якби про це знав Гітлер!» Німецькі

окупанти заводили романи з українками або йшли до повій – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_akbi-pro-ce-znav-gitler-nimecki-okupanti-zavodili-romani-z-ukrayinkami-abo-jshli-do-povij/434027.

16. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті / О.Є. Лисенко О.Є. // УДЖ. – 2004. – № 5. – С. 3-16.

zavodili-romani-z-ukrayinkami-abo-jshli-do-povij/434027(in Ukr.).

18. Lysenko O.Ye. (2004) *The Second World War as a subject of research and the phenomenon of historical memory*. Ukr. istor. zhurn. (Journal of History of Ukraine), 5, 3-16 (in Ukr.).

O.O. Yashan

References

1. Olena Styazhkina. (2011). «We have lived»: women's histories of the occupation of the East Ukraine: approaches and working hypotheses to the analysis. *Ukrainoznavchyi almanakh* (Almanac of Ukrainian Studies), 6, 146-151 (in Ukr.).
2. Nagayko T. (2007). *The life of peasants in the occupied territory of Ukraine during the Second World War* (based central regions). *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* : zb. nauk. st. (Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles), 11, 148-165 (in Ukr.).
3. Pastushenko T. (2008). *Weekdays Nazi occupation of Ukraine in the memoirs of former Ostarbeiteren*. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy* : zb. nauk. st. (Pages of military history of Ukraine: collection of scientific articles), 11, 166-175 (in Ukr.).
4. Hitler A. (1992). *My struggle*, Moscow (in Russian).
5. Rosenberg Alfred. (1998). *The Myth of the 20th Century*, Tallinn: Shildex (in Estonia).
6. Kozhin S.V. 2002. *The study of bodies of enemy troops of the Red Army special propaganda during the Great Patriotic War*. *Voyenno-istorichesky zhurnal* (Military Historical Journal), 2 (26), 94-103 (in Russian).
7. *Memories Oleynik V.J. Born 1926, v. Curves Colin Talne Cherkasy region* (Archive author).
8. *Memories Kvaschuka S.S. Born in 1932, Monastyrskhe Cherkasy region* (Archive author).
9. *Memories Popenko R.P. Born in 1938, v. Chaykivka Khrystynivka Cherkasy region* (Archive author).
10. *Memories Soroka M.V. Born in 1930, v. Chyzyhivka Zvenigorod district of Cherkasy region* (Archive author).
11. *Memories Horohonko K.Y. v. Cherpovody Uman in Cherkasy region* (Archive Center for Oral History Department of History and Social Sciences Ukraine ChSTU).
12. *State Archives Cherkasy region – F. 5791. Op. 1. S. 3* (in Ukr.).
13. *Memories Synyehub V.D. Born in 1931, t. Cherkasy* (Archive author).
14. *Memories Timchenko R.A Born 1917, v. Marianivka Haysyn region Vinnytsia region* (Archive author).
15. *Memories Krivenko L.G. Born in 1930, v. Sazonivka Orzhytsia Raion, Poltava region* (Archive author).
16. *V. Dovgan Memories Born 1932, p. Troyanki Golovanivskiy district of Kirovograd region - Archive author*.
17. Vladimir Hindi. (2012) "If Hitler knew about it!" *The German invaders wind novels with Ukrainian wumen's or go to prostitutes*. Retrieved from http://gazeta.ua/articles/history-journal/_akbi-pro-ce-znav-gitler-nimecki-okupanti-

CONTRADICTIONS OF THE LIFE IN OCCUPATION (1941-1944)

Introduction. The problem of coexistence of the local population with the Wehrmacht representatives and occupation authorities on the occupied territory of Ukraine has great significance. By reason of complexity and multidimensionality of this problem, the whole line of its important subjects has been behind the focus of the research before.

Purpose. The author aims at researching the issue concerning the coexistence of the local population with the representatives of the occupation authorities and Wehrmacht on the occupied territory of Ukraine.

Results. Analyzing the situation in Germany on the eve of the war, I can't help admitting the fact that A. Hitler managed to turn the country into a spiritually single entity, make the German people feel the superiority over other nations which were proclaimed by the Nazi propaganda as inferior races. According to Hitler's ideology, Jews, Gypsies and Slavs were carriers of various defects that's why they were subject to absolute destruction during the war or in the near future. The fact that such work of Nazi propaganda apparatus had achieved significant results is strongly proved by the archive documents and numerous testimonies of people who were on the occupied territory of Ukraine. They experienced all the "charms" of the new order established by Nazi and the main aim of which was, according to such ideological principles, to rob and physically destroy the population of Ukraine. That launched the mechanism of depopulation on the eastern territories. Human memory fixed the occupants not through the prism of mass propaganda which shaped the image of the "killer", but because of their own experience. From the point of view of this experience an occupant has different names, different characters, different behaviors. But the human memory has captured not only the facts of cruel terror and moral humiliation, and also events which are not supposed to have fitted into the universal terror of the occupants; cases when Nazi ideological machine failed and ordinary human relations won in the relationships between the occupants and local population.

Conclusion. Thus, the human memory about the war and occupation is an invaluable source that should be useful in the reproduction of the human history of the everyday life during the occupation 1941-1944. It is through the prism of the family memory there has been taking place deideologization of the war among the modern young generation.

Сучасні проблеми села

УДК 94(438):329 «1990–2000»

В. О. Кірєєва

*кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародних відносин Черкаського
національного університету імені Богдана Хмельницького*

ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ НАПРИКІНЦІ 80-Х РР. XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.

У науковій розвідці розглянуто особливості аграрної політики Польщі наприкінці 1980-х – на початку XXI ст. Характеризовано зміни в сільському господарстві Польщі після розвалу політичної та економічної соціалістичної системи. Визначено цілі, які були поставлені на перше місце та їх втілення у життя на шляху до економічного розвитку та стабільності. Визначено заходи польського уряду щодо євроінтеграційного курсу країни до 2004 р., з урахуванням специфіки країни та її господарства.

Ключові слова: аграрна політика, економічні реформи, «шокова терапія», програма модернізації, приватна власність, курс на євроінтеграцію.

Постановка проблеми. Сільське господарство й до сьогодні відіграє провідну роль в економічному житті Польщі, залишаючись фундаментом для багатьох інших галузей польської економіки. Вивчення особливостей аграрної політики наприкінці 80-х рр. XX – початку XXI ст. дає можливість розглянути основні аспекти соціально-економічних трансформацій в аграрній сфері Польщі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській полоністиці окремі розвідки щодо означеної проблеми належать І. Селівановій–Зеркаль [1–2], В. Палеховій [3], Т. Осташко [6], В. Нелеп [10], В. Власову [14].

Мета. Автор статті ставить за мету проаналізувати особливості аграрної політики Польщі наприкінці 80-х рр. XX – початку XXI ст.

Виклад основного матеріалу. Польща почала перетворення однією з перших серед постсоціалістичних країн у 1989 р. Економічні реформи були різко прискорені на основі системних і якісних політичних змін (хоча відлік останніх, падіння соціалізму деякі ведуть з першого візиту папи Іоанна-Павла II в Польщу в 1979 р., без якого не сталася б антикомуністична революція 1989 р.). Революційними можна вважати вибори, що поклали край монополії Комуністичної партії та розчистили шлях до демократії. Саме завдячуючи цьому, польські реформатори змогли здійснити радикальні економічні перетворення. Апелюючи до кризових для країни 1980-х рр., новопосталий уряд Т. Мазовецького переконав більшість поляків, що альтернативи в ринкових реформ немає, а будь-яка затримка в здійсненні перетворень лише погіршить ситуацію. У перші місяці 1990 р. обмеження в грошово-фінансовій сфері (разом із широкою лібералізацією практично всіх сфер економічного життя) були настільки

жорсткими, що саме ця нова політика отримала назву «шокової терапії». Програма радикальних економічних реформ проводилася першим некомуністичним урядом під керівництвом Т. Мазовецького, хоча частіше її називали «планом Бальцеровича», оскільки саме останній був ключовою особою у її розробці [3, 63].

На думку Л. Бальцеровича, здатність економічної політики забезпечити досягнення поставлених цілей залежить, першочергово від загальнополітичних факторів, адже політична нестабільність не дає можливості контролювати хід виконання програм. Одним із найважливіших параметрів економічної політики ним був названий проміжок часу між політичним проривом та початком реалізації комплексної економічної програми – «чим менший період між політичним проривом та початком економічних реформ, тим успішніше йдуть реформи» [3, 63]. Аграрний розділ програми Л. Бальцеровича передбачав: виділення капіталовкладень для агропромислового комплексу пропорційно його внеску в національний дохід; поступове нарощення промислового потенціалу з виготовлення засобів виробництва для сільського господарства і харчової промисловості; поступовий перевід всіх галузей продовольчого комплексу на ринкові відносини, а ціни на засоби виробництва і на його продукцію мали визначатися попиту і пропозицією на ринку. Також передбачалася приватизація державних і кооперативних сільськогосподарських підприємств, а також заохочення приватних і державних капіталовкладень у сферу послуг на селі й дрібну харчову промисловість, що мало змінити аграрну інфраструктуру і підвищити ефективність господарювання [4, 87–88].

На початковому етапі реалізації стабілізаційна програма (план Л. Бальцеровича) мала позитивний вплив на сільське господарство. Однак вже наприкінці 1990 р. ситуація була критичною. Лібералізація цін спричинила стрімкий стрибок відсотків по кредитах. Аграрії, які ще не пристосувалися до нових економічних та й політичних реалій, протестували проти урядових заходів і вимагали втручання держави в аграрну сферу. Уряд за умов глибокої економічної кризи намагався регулювати фінансовий ринок. У 1990 р. було відкрито дві пільгові кредитні лінії на закупівлю мінеральних добрив і засобів захисту рослин. Однак, зважаючи на незначний потенціал, суттєво, а головне миттєво, покращити ситуацію в галузі не вдалося.

Протягом 1991–1992 рр. уряд видав низку законів, які допомогли стабілізувати ситуацію в сільському господарстві. У 1992 р. селяни одержали доступ до низькопроцентних кредитів на закупівлю кормів, пального, мінеральних добрив, засобів захисту рослин. Було відновлено часткове дотування виробництва тваринницької продукції. Селяни отримали можливість скористатися пільговим кредитом для придбання та освоєння землі. Проте, вказані заходи були тимчасовим і не принесли

очікуваного пожвавлення сільськогосподарського виробництва. У 1992 р. під тиском селян відбулося часткове повернення до протекціоністської політики в торгівлі сільгосппродукцією, що суттєво «пом'якшило» конкуренцію між вітчизняними й іноземними виробниками на внутрішньому ринку. Польщею було використано практично всі засоби захисту внутрішнього ринку сільськогосподарської продукції. Зокрема, були підвищені митні збори на імпорту з 10% у 1991 р. до 20–30% у 1992–1993 рр. [4, 90].

Початок 1990-х років минав в атмосфері протестів селян, які вимагали державного втручання та фінансової допомоги. Під тиском селянських протестів, не маючи можливості в умовах кризи задовольнити вимоги селян, йшли уряди у відставку (Белецького, Ольшевського та Сухощької). «Шокова терапія» негативно позначилася на житті широких прошарків населення, виявилася надзвичайно болючою, тож дуже швидко прийшло розчарування в реформах, що призвело до зміни уряду реформаторів. Т. Мазовецький програв на виборах президента 1990 р., а в 1993 р. на парламентських виборах реваншували колишні комуністи (Союз демократичної лівиці та Польська народна партія). Однак, реалії життя довели полякам, що не існує єдиного способу вирішення економічних проблем. У 1994–1997 рр. була успішно реалізована програма градуалістичних реформ першого віце-прем'єра Г. Колодко (головного критика «шокової терапії») «Стратегія для Польщі». Вона радикально різнилася від економічної політики, що проводилася на початку 1990-х [3, 64]. Ця друга хвиля реформ являла собою політику, спрямовану на поступове створення необхідних інститутів, зростання державного втручання в економіку, справедливий розподіл доходів. Програма «Стратегія для Польщі» проголошувала рівність державної й приватної власності. Було проведено комерціалізацію держпідприємств. Крім того, програма одним із пріоритетів поставила завдання пом'якшення та зниження суспільних втрат від реформ.

Прийнята у 1997 р. Конституція Республіки Польща статтею 20 визнавала соціальну ринкову економіку, засновану на свободі економічної діяльності, приватної власності, а також солідарності, діалозі та співпраці між соціальними партнерами, основою економічної системи. Відповідно до ст. 21, сільське господарство Польщі базується на сімейній формі господарювання – фермі. Конституція захищала власність і право спадкування. Відчуження землі дозволялось лише заради громадських потреб за умови виплати справедливої компенсації [5].

За законодавством сімейними є ферми, господарська діяльність на яких ведеться окремими фермерами, а загальна площа сільгоспугідь не перевищує 300 га. Особа, що бажала стати фермером, повинна мати середню або вищу освіту, або особисто працювати у сільському господарстві, або мати досвід роботи на фермі, принаймні п'ять років. Фермер (rolnik) – це фізична особа, що має у власності або орендує землі сільгосппризначення (не більше 300 га); має відповідну кваліфікацію; проживає в одному з населених пунктів чи районів, де розташовані сільськогосподарські землі, що включені до складу ферми.

За результатами структурних змін кінця 1980-х – середини 1990-х років, у Польщі провідні позиції почали займати фермерські господарства (84%). Колективні підприємства і кооперативи посідали лише 2%, 6% залишалось державних підприємств, 8% господарських товариств [6, 7]. Таким чином, фермерські господарства почали переважати.

Після обрання у 1995 р. Президентом Польщі О. Квасьневського, аграрна політика почала набувати стратегічних цілей та завдань, вівся пошук засобів досягнення соціального компромісу в питаннях форм і масштабів державного інтервенціоналізму. Було розроблено пакт про сільське господарство, який включав три напрями політики: розвиток високотоварних господарств; створення на селі умов зайнятості, непов'язаної з сільським господарством; розв'язання складних соціальних проблем села [7, 38]. Президент був переконаним в тому, що майбутнє польського села пов'язане з інтеграцією до європейських структур. Однак процес відкриття польського ринку для іноземних сільськогосподарських товарів та пошук польськими аграріями свого місця в міжнародній торгівлі був складним, час від часу породжував «політичні кризи». Прикладом цього є ситуація 1999 р., коли в результаті відкриття польського ринку для імпорту сільськогосподарської продукції західних країн постраждали прибутки польських селян. Цим фактом скористалися члени селянської «Самооборони», блокуючи в січні 1999 р. 114 основних шляхів сполучення. Переговори з керівником «Самооборони» А. Леппером не дали результатів і уряд застосував силові методи для розблокування доріг. У результаті сутичок були поранені з обох сторін. Селяни дедалі наполегливіше вимагали проведення протекціоністської політики [8, 686].

Загалом 1998–2001 рр. стали періодом уповільнення темпів розвитку польської економіки. Проте, вже у 2002–2004 рр. Польщі вдалося повернутися до швидкого росту. Ключову роль тут відіграли два фактори: реорганізація державних фінансів і вступ до ЄС. Таким чином, успіх польських реформ протягом 1989–2004 рр. складався з низки злетів і падінь. Польщі вдалося знаходити на кожному етапі вихід із ситуації. Вона мусила здійснювати структурні реформи, застосовувати ефективні антикорупційні засоби і адекватну макроекономічну політику [9].

Уряд Є. Бузека розробив програму реструктуризації сільського господарства, яка мала змінити аграрну структуру і забезпечити перехід частини аграрників в неаграрне виробництво з вигодою для села і сільського господарства. Зміни стосувалися сфери обслуговування, маркетингової, фінансової, податкової діяльності [10, с. 19]. Важливим елементом перетворень стала широка підтримка народу, а також рішучість політичної влади не лише розпочати реформи, але і довести їх до кінця. Свою роль відіграли і збережена в суспільстві повага до приватної власності, і живі носії традицій приватного підприємництва.

Загалом у Польщі перевага належала сільськогосподарській політиці, яка враховувала передусім європейський досвід, зокрема Данії, де невеликі господарства спільно з ефективним виробництвом місцевих підприємств з широким

асортиментом послуг виробляли продовольства у кілька разів більше, ніж потрібно було для власного споживання [11, 221–222]. Сільське господарство Польщі виявилось сприйнятливим до реформ у формах власності й господарювання. Галузь практично склала підвалину для розбудови ринкової економіки. У Польщі реформування відносин власності у сільському господарстві принципово різнилося від інших посткомуністичних країн. По-перше, зміни у формах власності не набули реституційного і реприватизаційного характеру. По-друге, зміни стосувалися лише державного сектору, а не колективного. По-третє, мали місце регіональні, а не загальнодержавні відмінності, що охоплювали лише 45% сільського господарства країни [12, 7].

Зміни у сільському господарстві базувалися на демократизації посттоталітарного суспільства, в основі якої лежало підвищення рівня активності громадян, свобод і підприємництва. У 2001 р. сільське господарство Польщі вступило в етап підготовки до членства в ЄС. Відповідно змінювалися пріоритети галузі. Підготовчий період спричинив глибокі зміни. Зросли прибутки сільського населення. Збільшилась більше, ніж удесятеро частка домогосподарств, здатних конкурувати з фермами країн ЄС. У 2002 р. у Польщі було скореговано концепцію розвитку сільського господарства. Підготовлена урядовим центром стратегічних досліджень програма «Соціально-економічна трансформація в Польщі» візувала, що епоха, коли ефективність сільськогосподарського виробництва значною мірою залежала від його масштабів і використання трудомістких технологій, завершилася. Польські експерти вважали, що саме дрібні й середні господарства мають найбільші можливості для освоєння нових ефективних технологій, пов'язаних передусім із виробництвом чистої продукції [13, 145]. З 2003 р. у Польщі почав зростати зовнішньоторговельний баланс основних каналів агропродовольства. Вона долучилася до активної участі у світовому розподілі праці у виробництві продуктів харчування.

На розвиток аграрного сектору Польщі значний вплив справили зовнішньоекономічні фактори, особливо після відкриття аграрного ринку країни, пов'язаного зі вступом країни до ЄС, створенням у країні спільних підприємств. Використовуючи дешеві польські ресурси для виробництва сільськогосподарської продукції (особливо м'яса птиці), іноземні інвестори будували птахофабрики з вирощування бройлерів, не розвиваючи місцеву сировинну комбікормову базу (оскільки не зацікавлені у вирощуванні зернових культур), завозячи готову продукцію із своїх країн. Технологічний процес повністю розрахований на використання комбікормів іноземного походження. При виникненні негативних сигналів ринку (як економічних, так і політичних), існує загроза економічній діяльності птахофабрик через неможливість їх швидкого переведення на польський корм [2, 114].

Програма модернізації й реструктуризації сільськогосподарського виробництва Польщі 2000-х років передбачала прискорене роздержавлення держгоспів. Це був болючий процес, який призвів до того, що близько четверті мільйона їх працівників втратили роботу, більшість із них потрапили до

категорії хронічних безробітних. Водночас відбулося створення нових форм виробництва. На початку 2000-х років у Польщі було 29 господарств (з 2 тис. наявних), що мали площу більше 1 тис. га, з яких 11 належало фізичним і 18 – юридичним особам. 174 господарств мали площу від 500 до 1000 га, з яких 86 господарств були приватними і 88 – власністю юридичних осіб. Господарств площею від 100 до 500 га було 940, з яких 691 перебували у приватній власності і 249 – у власності юридичних осіб. У 2002 р. Урядовий центр стратегічних досліджень у Польщі підготував документ «Соціально-економічні трансформації в Польщі». У ньому була представлена нова тактика і стратегія розвитку сільського господарства. На думку окремих науковців, епоха, коли ефективність галузі залежала від масштабів, завершувалась і було нагальним розвивати дрібне і середнє виробництво, як найбільш прийнятне до сучасних технологій, пов'язаних насамперед із виробництвом біологічно чистої продукції, попит на яку у світі зростає [2, 1155]. Польща продовжувала неухильно шукати своє місце у системі європейського сільського господарства.

Проведені аграрні перетворення до 2004 р. мали такі складники: єдність і цілісність із загальнодержавною політикою розвитку країни, яка полягала в лібералізації та належній державній підтримці сільського господарства; забезпеченість нормативно-законодавчого оформлення загальнодержавної політики відповідно до цілей економічної політики ЄС; програмованість у виконанні економічних стратегій та їх аграрної складової [14, 118].

Формуючи напрями національної аграрної політики, Польща основними орієнтирами обрала пріоритети Спільної аграрної політики ЄС: підвищення продуктивності сільського господарства шляхом сприяння науково-технічного прогресу, раціоналізації сільськогосподарського виробництва та оптимального використання факторів виробництва, особливо робочої сили і збільшення доходів селян, насамперед за рахунок підвищення доходів сільськогосподарських товаровиробників, забезпечивши їм життєвий рівень міського населення; стабілізація ринку; забезпечення продовольчої безпеки; постачання населенню аграрних продуктів за прийнятними цінами [15, 68].

Висновки. Таким чином, аграрна політика Польської держави у 1990–2004 рр. мала системний характер і відповідала загальній меті – побудувати конкурентоспроможне, базоване на принципі приватної власності, сучасне сільське господарство. Незважаючи на перші кризові 1991–1993 роки, урядові ініціативи рішуче ламали стару систему господарювання і розробляли програми, які повинні були інтегрувати сільське господарство Польщі в світовий економічний простір.

Список використаної літератури та джерел:

1. Селіванова–Зеркаль І. О. *Сільське господарство Польщі: еволюція 2000-років у вимірі європейської інтеграції* / І. О. Селіванова–Зеркаль // *Історичний архів*. – 2015. – Вип. 14. – С. 121–127.
2. Селіванова–Зеркаль І. О. *З історії розвитку сільської кооперації Польщі: тенденції 1990–2000 років* / І. О. Селіванова–Зеркаль // *Історичний архів*. – 2015. – Вип. 14. – С. 113–119.
3. Палехова В. А. *Польський досвід переходу до ринку: досвід для України*. // *Історичний архів*. – Вип. 2. – С. 62–

72. Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/lans/2008_2/2-8.pdf
4. Аграрная реформа в странах Центрально-Восточной Европы и России (1990–2000) / РАН, Институт международных экономических и политических исследований. – М.: Наука, 2003. – 255 с.
5. Конституция Республики Польша. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>
6. Осташко Т.О. Закономірності і особливості ринкових трансформацій в аграрному секторі країн з перехідною економікою / Т.О. Осташко // Економіка прогнозування. – 2003. – №1. – С.1–13.
7. Лыкошина Л.С. Политический портрет Александра Квасневского / Л.С. Лыкошина. – М., 2001. – 72 с.
8. Зашкільняк Л.О. Історія Польщі від найдавніших часів до наших днів / Л.О. Зашкільняк, М.Г. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.
9. Колодко В. Гжежов. Великая польская трансформация: уроки развивающихся рынков / В. Колодко. – [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tiger.edu.pl/aktualnosci/mir.0306.pdf>
10. Нелеп В.М. Реформування адміністративно-територіального устрою і створення системи місцевого самоврядування в Польщі та Франції / В.М. Нелеп // Економіка АПК. – 2005. – №11. – С.56–58.
11. Кравчик Рафал. Распад и возрождение польской экономики / Рафал Кравчик. – М.: Из-во «Новости», 1991. – 240 с.
12. Плішка Т.Я. Розвиток ринку нерухомості в процесі трансформації сільського господарства Польщі: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук / Т.Я. Плішка – Дніпропетровськ, 2000. – 20 с.
13. Transformacja społeczno – gospodarcza w Polsce. RCSS.
14. Власов В. Сільське господарство Польщі після вступу до Європейського Союзу / В. Власов, М. Онищук, О. Овсянніков // Економіка АПК. – 2005. – №12. – С.116–121.
15. Шнаар Д. Реформа общей аграрной политики в Евросоюзе и ее последствия для ФРГ / Д. Шнаар, К. Беме // АПК: экономика, управление. – 2004. – №7. – С.67–68.

References

1. Selivanova–Zerkal I. O. (2015) Agriculture Poland: evolution of 2000s in terms of European integration. *Historical Archive*, 14, 121–127, (in Ukr).
2. Selivanova–Zerkal I. O. (2015) In historical development of Poland rural cooperation: tendencies 1990–2000s *Historical Archive*, 14, 13–119, (in Ukr).
3. Palekhova V.A. (2008) Polish experience of transition to a market economy: experience for Ukraine. *Historical Archive*, 2, 62–72. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/lans/2008_2/2-8.pdf (in Ukr).
4. Agrarian reform in the countries of Central and Eastern Europe and Russia (1990–2000s) (2003) / RAC, Institute for International Economic and Political Studies. Moskva, Nauka, (in Rus).
5. The Constitution of the Republic of Poland. Retrieved from <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/rosyjski/kon1.htm>
6. Ostashko T.O. Patterns and characteristics of market transformation in the agricultural sector with transition economy *Forecasting Economic*, 1, 1–13, (in Ukr).
7. Lykoshina L.S. (2001) The political portrait of Aleksander Kwasniewski. Moskva. (in Rus).
8. Zashkilnyak L.O. (2002) History of Poland from ancient times to the present days Lviv: Lviv National University named after Ivan Franko, (in Ukr).
9. Kolodko V. Grzerzow. Great Polish Transformation: Lessons of Emerging Markets Retrieved from <http://www.tiger.edu.pl/aktualnosci/mir.0306.pdf> (in Rus).
10. Nelep V.M. (2005) Reform of the administrative-territorial structure and creation of a system of local government in Poland and France. *Economics of Agricultural Sector*, 11, 56–58, (in Ukr).

11. Kravchik Rafal. (1991) The collapse and revival of the Polish Economics. Moskva, Publishing Office “Novosti”, (in Rus).
12. Plishka T.Y. (2000) The development of real estate market in the transformation of agriculture in Poland: Extended Abstract of Ph.D. in Economics Dissertation. Dnipropetrovsk, (in Ukr).
13. Transformacja społeczno – gospodarcza w Polsce. RCSS.
14. Vlasov V. (2005) Poland Agriculture Poland after accession to EU *Economics of Agricultural Sector*, 12, 116–121, (in Ukr).
15. Shpaar D. (2004) Reform of the common agricultural policy in the European Union and its consequences for the FRG *Agricultural Sector: Economics, Management*, 7, 67–68, (in Rus).

V.O. Kirieieva

FEATURES OF THE AGRARIAN POLICY OF POLAND IN THE LATE 80S XX – IN EARLY XXI CENTURY

Agriculture until today plays a significant role in the economic life of Poland, being the foundation for many other sectors of the Polish economy. Study features of the agrarian policy in the late 80s. XX – in early XXI cent. provides an opportunity to consider the main aspects of socio-economic transformations in the agricultural sector in Poland. Selivanova – Zerkal I., Palekhova V., Ostashko T., Nelep V., Vlasov V. are engaged in the abovementioned issues in the Ukrainian Polish Studies. Taking this into consideration, the author aims to analyze the features of the Agrarian Policy of Poland in the late 80s. XX – in early XXI cent.

Socio-political transformations in the late 1980s – in early 1990s were a prerequisite for the formation of the Polish agricultural transformation program. It was part of general-political strategies, had mixed socio-economic results. The program of restructuring the Polish agriculture, which implemented various government teams, was aimed at changing the structure of production, expanding the share of its non agricultural segment in the village, attracting the foreign capital. Agricultural policy aimed at changing the social paradigm of agriculture, its transition to capitalist principles. Polish reformers quite fundamentally related to the post-communist changes, development of market principles the agrarian economy. Agriculture Poland showed a susceptibility to those liberal reforms, which were proposed by the political elite.

Agricultural policy of Poland had the weight external component, which was aimed at positioning the domestic industry in the global food market. The program conversion of agriculture to the market included a task to create a competitive working environment, business climate, improvement of economic relations, monopolism management and implementation of procedures for acceptance of foreign aid.

Concept of the agrarian policy of Poland in content reflects the strategic goal of the country and consists of a set of programs aimed at improving agricultural production, rural development taking into account the public interest, the general trends of the European Union and the global world. The national interest was the defining creed of the agricultural policy.

As can be seen from the above the agricultural policy of the Polish State in 1990–2004 was systemic in nature and consistent with the common goal - to build competitive, based on the principle of private property, modern economy. Despite the early crisis 1991–1993, the government initiatives decisively broke the old economic system and developed programs had to integrate agriculture of Poland in the global economy.

УДК 94 (477) «1991/2014»-058.232.6

А. Г. Морозов

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Я. А. Федоренко

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України

РОЗВИТОК РИНКОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ ДОБИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У статті розглянуто окремі аспекти становлення ринкових відносин у сучасному українському селі. Основну увагу зосереджено на питаннях, пов'язаних із формуванням ринкових відносин в індивідуальному та корпоративному секторах економіки держави та аналізі проблем, що заважали їм повноцінно розвиватись.

Ключові слова: українське село, ринкові відносини, агросектор, кооперативи, агроторгові дома, оптові ринки, ярмарки.

Постановка проблеми. З проголошенням державної незалежності у 1991 р., у сільському господарстві розпочалися масштабні суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації. Вони зумовили кардинальні перетворення в українському селі. Формування ринкових відносин у сільській місцевості стало одним із наслідків цих реформаційних процесів.

Двадцять п'ять років потому, ми можемо стверджувати, що проведення економічних трансформацій в агросекторі було сповнено багатьох недоліків, які негативно позначилися на функціонуванні ринкових відносин. Ситуація почала змінюватися на початку 2014 р., коли після Революції Гідності Україна обрала нові орієнтири внутрішньої й зовнішньої політики. Активна співпраця з Європейським Союзом стала одним із них. У цьому контексті стратегічно важливим завданням є формування ринково орієнтованої організаційної структури аграрного сектору. Вона розглядається багатьма вченими як передумова, необхідна для економічного зростання України. Саме це актуалізує проблему функціонування ринкових відносин та зумовлює необхідність її подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Становленню і функціонуванню ринкових відносин присвячено праці вітчизняних науковців. Левову їх частку становлять роботи вчених-економістів. Окремі аспекти цього питання проаналізовано П. Саблуком [1], О.Березіним [4,7,9], В. Гейцем О. Бородіною, А. Гуторовим [11].

Проте в історичних працях ці процеси не знайшли достатнього висвітлення. Тому доцільним буде з позиції історизму дослідити розвиток ринкових відносин в українському селі.

Мета. Автори ставлять за мету на основі аналізу залучених до статті джерел та наукової літератури, оперуючи новітніми принципами і методами науково-історичного пізнання дослідити розвиток

ринкових відносин в українському селі доби незалежності.

Виклад основного матеріалу. Українське село періоду незалежності під час суспільно-економічних трансформацій закономерно перетворилося на арену формування нових ринкових відносин. На початок 1991 р. кількість продукції, котра вироблялась у сільськогосподарському секторі, була достатньою як для забезпечення потреб внутрішнього ринку, так і для експортних операцій.

Продукція, вироблена в особистих підсобних та фермерських господарствах, у більшості випадків реалізовувалася селянами на продовольчих ринках населених пунктів [1, 11]. Продавцями переважно виступали безпосередні її виробники, котрі пропонували масовому покупцеві широкий асортимент плодів, овочів, картоплі, а також молоко, сир, сметану, олію, м'ясо різних видів, сало за договірними цінами. Правила й порядок торгівлі на ринках встановлювалися місцевими органами державної влади з урахуванням місцевих умов, особливостей, традицій населення.

Щодо оптового збуту продукції колективними сільськогосподарськими підприємствами, то з ліквідацією державної системи контрактиції сільгосппродукції стара інфраструктура збуту виявилася неспроможною забезпечити його ефективне функціонування.

У другій половині 1990-х рр. з'явилося багато комерційних посередницьких структур, котрі не мали відповідної матеріально-технічної бази і купували продукцію за непрозорими схемами. Це призвело не тільки до значної «тінізації» аграрного ринку, а й до постійних матеріальних втрат держави.

Формування аграрного ринку під час економічних перетворень супроводжувалося постійним ціновим диспаритетом і нерозвиненістю маркетингових мереж, які мали б забезпечувати просування продукції агропродовольчим ланцюжком за справедливими ціновими співвідношеннями між усіма учасниками. Однак, уже на першому етапі аграрних трансформацій (в 1991 – 1999 рр.) стало очевидним те, що внаслідок реструктуризації колгоспно-радгоспної системи вітчизняне виробництво дуже скоротилося. Нові господарі надавали перевагу вирощуванню технічних експортноорієнтованих культур, а це зумовило певний дефіцит та призводило до підвищення цін на зернові та овочеву продукцію.

Крім того, відкритість кордонів молодій державі спричинила наповнення вітчизняних магазинів продуктами харчування іноземних держав низької якості. Внаслідок цього аграрний ринок значною мірою формувався, з одного боку, під впливом більш дешевого іноземного, з іншого – неефективного високозатратного вітчизняного. Особливо напруженою виявилася ситуація з реалізацією зерна – однієї з основних категорій експорту того періоду.

Підвалини становлення нового аграрного ринку в країні заклав Указ Президента України «Про заходи щодо реформування аграрних відносин» від 18 січня 1995 р. [2, 3]. Його поява мала на меті призупинити стрімке поглиблення у 1991 – 1994 рр. диспаритету цін на промислову і сільськогосподарську продукцію, а також стабілізувати ситуацію, яка склалася навколо

ціни на зерно, що штучно занижувалася. Завдяки цьому ситуація із цінами трохи виправилася. Більшість зерна для державних і регіональних потреб з урожаю 1995 р. (5 млн. т) було закуплено через біржі, що сприяло встановленню позитивного індексу цін на цей продукт [3, 64]. Однак у наступні роки діяльність бірж поступово згорнулася. У 1999 р. обсяги їхньої торгівлі сільськогосподарською продукцією, проти 1995 р., скоротилися у 4 рази. Натомість посилювалися різкі коливання кон'юнктури ринку. Наприклад, у 1999 р. після жнив ціни на зерно становили 300-350 грн. за т, а навесні 2000 р. – 600-700 грн., тобто майже на 50% більше (у світовій практиці відповідна сезонна різниця складає зазвичай 20-30%).

Ще більші коливання спостерігалися в обсягах продажу. Від жнив до нового року було реалізовано 11 млн. т зерна, в результаті чого навесні 2000 р. на продовольчому ринку виникло напруження (різко зросли ціни на хлібопродукти, збільшилася інфляція, знизилася купівельна спроможність населення). За таких умов аграрний сектор держави зазнав рекордних збитків у 3,6 млрд. грн. [4, 203].

Виправляти ситуацію знову довелося указами Президента України «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» та «Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна», прийнятими 6 і 29 червня 2000 р. [5, 7; 6, 51]. Завдяки їм у другій половині 2000 – першій половині 2001 рр., ситуація стабілізувалася: ціни на зерно подвоїлися і досягли світового рівня. Сільське господарство стало рентабельнішим (у 2000-му р. прибуток агропідприємств склав 1,4 млрд. грн.).

Однак у 2001 р. знову виявилися серйозні недоліки аграрного ринку, в основі яких часто були грубі порушення загальноприйнятих правил і ринкових форм цивілізованого збуту продукції. Наприклад, у 2001 р. із 15,7 млн. т зерна, проданого сільськогосподарськими підприємствами, пройшло через біржі лише 50 тис. т (до 0,3 %) [7, 5], а основна маса продукції в Україні в той період продавалася на позабіржовому ринку, що приносило значні збитки виробникам. Так, ціна т насіння соняшнику в 2001 р. була на 120 грн. нижчою, ніж на біржі, через що виробники втратили понад 130 млн. грн.

У той період офіційні закупівлі зерна Держрезервом, ДАК «Хліб України», обласними та районними зерноелеваторами через біржову торгівлю сільськогосподарськими підприємствами скоротилися з 15 до 2%. З цієї кількості 15% взагалі просувалося за бартером. І лише 12% сільськогосподарських товарів для внутрішнього споживання закуповувалося через прозорий ринок. Крім того, у кожному регіоні цей процес за кількісними показниками різнився. Наприклад, у Житомирській області частка зерна, закупленого на біржі для внутрішнього споживання у 2001 р., становила 60 %, у Вінницькій – 20% [8, арк.12], а у Херсонській, Хмельницькій та Чернігівській – менше 1% [9, 51].

Після поступового обмеження імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції найбільшу ринкову перевагу на другому етапі реформ отримали агрохолдинги, які об'єднали у своєму складі сільськогосподарські та переробні підприємства, посередницькі та агротрейдерні

компанії. Монополізація ними каналів збуту призвела до втрати на внутрішньому та світових ринках сільськогосподарської продукції та продовольства. Щодо малотоварних господарств, то на кінець першого десятиліття ХХІ ст. схеми збуту ними сільськогосподарської продукції все ще не були відпрацьованими, особливо у напрямі оптової торгівлі свіжими продуктами. І тому для селян реалізація вирощеної власноруч продукції ставала суцільною проблемою.

Крім того, розбалансованість ринку аграрної продукції призвела до суттєвого викривлення структури виробництва. Налагоджені крупними агрокорпораціями і трейдерами схеми дозволяли отримувати стабільний прибуток від реалізації таких «експортних» культур, як зернові, соняшник, ріпак. У зв'язку з цим, починаючи з 2005 р., площі, що відводилися під ріпак, стрімко зросли практично в усіх регіонах України. Внаслідок цього високопродуктивні землі почали відволікатись від виробництва продовольчих культур.

Тенденція нарощування посівів ріпаку спостерігалася особливо в південних регіонах, наближених до портової інфраструктури експорту. Натомість у підсобних господарствах населенням вирощувалася переважно овочева продукція, яка зрештою і наповнювала вітчизняний ринок. У 2010 р. в індивідуальному секторі загалом вироблялося 60% валової продукції сільського господарства (як рослинної, так і тваринної). Саме з індивідуального сектору надходив потужний відсоток молочної сировини на переробку. Одним із лідерів була Черкаська область, сільські господарства якої щороку поставляли на переробні господарства 30,2 тис. т. молока [10, 85].

Отже, під впливом ринкових чинників в Україні на кінець першого десятиліття ХХІ ст. склалася така структура виробництва сільськогосподарської продукції, в якій як корпоративні, так й індивідуальні господарства зайняли свої ніші. Зокрема, корпоративні господарства виробляли найбільш привабливі та орієнтовані на експорт види продукції, а індивідуальні – орієнтувалися на продовольче самозабезпечення та наповнення внутрішнього ринку. Відзначимо, що на розвиток ринкових відносин у сільській місцевості вагомий вплив мали і показники продуктивності (урожайність сільськогосподарських культур, продуктивність худоби), які порівняно з країнами ЄС, були значно нижчими.

Відносно низькі середні рівні урожайності, якими оперувала офіційна статистика, далеко не завжди відображали реальний стан справ ведення господарства. На думку О. Бородіної, у багатьох із них, особливо невеликих, низька продуктивність частково зумовлювалася недостатнім внесенням мінеральних, органічних добрив, недотриманням агротехнічних вимог внаслідок обмеженості фінансових ресурсів.

Крім того, часто причиною низьких показників стало підвищення рівня «тінізації» багатьох етапів виробничо-збутового ланцюга [11, 9]. Підприємства, щоб сплачувати нижчі податки, обліковували лише частину виробленої ними продукції, занижуючи показники продуктивності. За оцінками експертів,

третина торговельного обороту (зокрема, експортного) перебувала в тіні.

Незважаючи на ці тіньові обороти, сальдо зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією загалом було позитивним. У структурі експорту України переважала продукція рослинництва (олія та зерно), яка становила близько трьох четвертих всього сільськогосподарського експорту. Великі експортні можливості аграрний сектор почав також мати по молоку та молокопродуктах, м'ясу та м'ясопродуктах. Основними споживачами української сільськогосподарської продукції в кінці ХХ – на початку ХХІ ст. стали країни СНД та Європейського Союзу.

Водночас український аграрний сектор недостатньо інтегрувався у світовий продовольчий ринок. Про це свідчила низька частка експорту у валовій продукції галузі, яка становила на 2010 р. лише 12%. У Польщі та Угорщині цей показник складав 25%, а у Німеччині – понад 50%.

Значною мірою така економічна ситуація зумовлювалася низькою конкурентоспроможністю вітчизняної сільськогосподарської продукції, порівняно з продукцією інших країн-експортерів. Високі конкурентні переваги інших учасників ринку пояснювалися існуючим у них високим рівнем підтримки виробництва (програми підтримки цін та доходів) і експорту (експортні субсидії та програми розширення експорту). Недостатнім також був розвиток інфраструктури аграрного ринку, що не тільки перешкоджало реалізації продукції, а й сприяло продовженню створення тіньових схем її продажу в обхід державних інтересів.

На початку ХХІ ст. важливим завданням, покликаним обмежити діяльність «тіньових» схем аграрного ринку, стало упорядкування роботи основних елементів його інфраструктури: оптових ринків сільськогосподарської продукції, агроторгових домів, кооперативів, виставок та ярмарок, аграрних бірж, робота яких була малоефективною.

Висновки. У результаті аграрних трансформацій початку 1990-х рр. ХХ ст. на селі почали формуватися ринкові відносини. Однак згодом стало очевидним, що сільськогосподарський сектор, апіорі пов'язаний з українським селом, не зміг повністю інтегруватися у світовий продовольчий ринок, до того ж вітчизняна сільськогосподарська продукція характеризувалася низькою конкурентоспроможністю, порівняно з продукцією інших країн-експортерів.

Позитивним кроком стала спроба створити інфраструктуру аграрного сектора. Її елементи мали б допомагати і селянам, і сільськогосподарським товариствам збувати продукцію. Однак діяльність ринкової інфраструктури з об'єктивних і суб'єктивних причин виявилася не дуже ефективною.

Список використаної літератури та джерел:

1. Саблук П. Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави [Текст] / П. Т. Саблук // *Економіка АПК*. – К., 2005. – №11. – С. 4–12.
2. Про заходи щодо реформування аграрних відносин [Текст]: указ Президента України від 18 січня 1995 р. № 63/95 // *Урядовий кур'єр*. – 1995. – 21 січня.
3. Державний архів Київської області. – Ф. Р-354. – Оп.1. – Спр. 959. – 70 арк.

4. Березін О. В. Продовольчий ринок України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку [Текст] / О. В. Березін. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 212 с.
5. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку [Текст]: указ Президента України від 6 червня 2000 р. № 767/ 2000 // *Урядовий кур'єр*. – 2000. – 8 червня. – Ст.7.
6. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки [Електронний ресурс]: указ Президента України від 3 грудня 1999 р. // *Законодавство України*. / Режим доступу до сайту: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
7. Березін О. В. Стан та шляхи підвищення ефективності заготівельної галузі споживчої кооперації України [Текст] / О. В. Березін, Л. М. Березина, Н. В. Бутенко. – Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2007. – 193 с.
8. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р-6191 – Оп.1. – Спр.738. – 24 арк.
9. Березін О. В. Вузлові аспекти організації та функціонування гуртових продовольчих ринків світу [Текст] / О. В. Березін // *Вісник Полтавського державного сільськогосподарського інституту*. – 1999. – № 5. – С. 56–60.
10. Державний архів Черкаської області. – Ф. Р-4313. – Оп.9. – Спр.8. – 131 арк.
11. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація [Текст]: наукова доповідь / під ред. В. М. Гейця, О. М. Бородіної, А. О. Гуторова. – К.: НАН України, Ін-т економіки та прогнозування, 2012. – 56 с.

References

1. Sabluk P. T. (2005) The development of rural areas in the context of the economic stability of the state. *Ekonomika APK (Economic of AIC)*, 11, 4–12 (in Ukr.).
2. Decree of President of Ukraine (1995, 18 January) On the Measures on Reformation of Agrarian Relations (Law of Ukraine). *Uryadovyy kur'yer (Governmental courier)* (1995, 21 January).
3. State Archives of Kiev region, f. R-354 Department of Agriculture and Food of Kyiv Regional State Administration (1991 – 1996), op.1., spr. 959 Analysis of production and financial activities of enterprises and organizations of APK of the (1995), 70 (in Ukr.).
4. Berezin O. V. (2008) Ukrainian Food Market: theoretical and methodological principles of formation and development. *Kyiv: Tsentru uchbovoyi literatury*, 212 (in Ukr.).
5. Decree of President of Ukraine (2000, 6 June) On measures to ensure the establishment and functioning of the agricultural market (Law of Ukraine). *Uryadovyy kur'yer (Governmental courier)* (2000 8 June), 7.
6. Decree of President of Ukraine (1999, 3 December) On Urgent Measures to Accelerate reform of the agricultural sector (Law of Ukraine). Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.
7. Berezin O. V., Berezina L. M., Butenko N. V. (2007). Condition and ways to improve procurement sector consumer cooperatives in Ukraine. *Poltava, RVTs PUSKU*, 193 (in Ukr.).
8. State Archives of Vinnytsia region, f. R-6191 Department of Agriculture and Food of the Vinnytsia Regional State Administration (1992 – 2003), op.1., spr.738. Analytical report on the progress of reforms in the agrarian sector of the regional economy (2001), 24 (in Ukr.).
9. Berezin O. V. (1999) Nodal aspects of the organization and functioning of wholesale food markets of the world. *Visnyk Poltav's'koho derzhavnoho sil's'kohospodars'koho instytutu (Journal of Poltava State Agricultural Institute)*, 5, 56–60
10. State Archives of Cherkassy region, f. R-4313 Regional Executive Committee of Cherkassy (1946–2000), op.9., spr.8 The protocols of the Presidium of Regional Council (1998, 9 May -10 December), 131 (in Ukr.).
11. In Heyets V. M., Borodina O. M., Hutorov A. O. (Ed.) (2012) Ukrainian model of agricultural development and its socio-economic shift, *Kyiv NAN Ukrayiny, In-t ekonomiky ta prohozuvannya*, 56 (in Ukr.).

A. G. Morozov, J. A. Fedorenko

DEVELOPMENT OF MARKET RELATIONS IN THE UKRAINIAN VILLAGE OF THE INDEPENDENCE PERIOD

Introduction. Transformation processes going on in the agricultural sector of Ukraine in the Independence period resulted in the radical changes in the Ukrainian village. The brightest evidence of this is the formation of market relations in the rural area.

Purpose. On the basis of the sources and materials involved to prepare the article, operating the newest principles and methods of scientific and historical knowledge to research development of market relations in the Ukrainian village of the Independence period.

Methods. There were used historical-statistic, institutional, systemic and problematic-chronological methods as well as comparative statement and generalizing inference.

Results. 18 January, 1995 Decree by the President of Ukraine On the Measures on Reformation of Agrarian Relations laid the basis for the formation of market relations in the village in Ukraine. According to it, the government had a special task – to stop vigorous escalation of disparity of price for the industrial and agricultural products. To decide it, a range of activities were to be conducted.

The thing was that in the beginning of the XXI century the agricultural sector was not enough integrated into the world food market which could be seen by the little share of export in the gross sphere of production. The development of the agricultural market infrastructure was also insufficient which not only hindered agricultural products sales but also favored creation of shadow schemes of its sales avoiding state interests.

Taking into consideration the above said, in the beginning of the XXI century the operation of the basic elements of the agricultural market infrastructure was organized. First and foremost, it concerned the wholesale markets of agricultural products, agricultural trade cooperatives, exhibitions and fairs, the agrarian exchanges. Almost all its elements because of poor state assistance and the deficient tax system and shadow schemes of domestic and external trade operated ineffectively.

Conclusions. Such transformations in the village resulted in the formation of market relations. An attempt to create agricultural market infrastructure was made. Its elements should have helped both the villagers and agricultural communities to sell products. However, the operation of market infrastructure from the objective and subjective reasons happened to be not effective.

УДК (94+63)(438)

3. В. Священко

доктор історичних наук, професор, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

ВПЛИВ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛЬЩІ

Проаналізовано вплив на розвиток сільського господарства країни вступу Польщі до Європейського Союзу. Висвітлено динаміку змін, які відбулися в аграрному секторі. Обґрунтовано висновок про позитивні та негативні наслідки вступу Польщі до ЄС у контексті розвитку її аграрного сектора.

Ключові слова: Польща, сільське господарство, Європейський Союз, дотації, аграрна продукція.

Постановка проблеми. Сільське господарство відіграє надзвичайно важливу роль у соціально-економічному й політичному житті польської

держави. Крім того, сільське господарство є своєрідним фундаментом для багатьох інших галузей польської економіки. Зважаючи на це, ситуація в сільському господарстві країни була й залишається надзвичайно важливим критерієм успіху польської політики євроінтеграції. Сучасна Польща демонструє стає економічне зростання, вирішення більшості соціальних проблем, зростання економічного потенціалу сільського господарства та запровадження новітніх енергозберігаючих технологій і форм господарювання. Її досвід викликає потребу у ретельному дослідженні та використанні напрацьованих українському повсякденні, враховуючи українську євроінтеграцію. Зважаючи на те, що сільське господарство лишається однією з найважливіших галузей економіки України, тема нашого дослідження є досить актуальною. Досвід Польщі доводить, що запровадження продуманого комплексного підходу до розвитку аграрного виробництва дає позитивний результат.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідженню європейського досвіду розвитку сільського господарства Польщі присвячено праці С. Бочарова [1], Л. Лисенко [2], Л. Марчук [3], Є. Машенко [4], І. Селіванової-Зеркаль [5] та ін. Почали досліджувати зазначену проблему і польські вчені, серед яких вирізняється праця Тереси Яблоньської-Урбаняк [6]. Таким чином, зазначена проблема є актуальною і заслуговує на більш серйозну увагу з боку українських науковців.

Мета. Автор статті ставить за мету проаналізувати вплив вступу Польщі до Європейського Союзу на розвиток сільського господарства країни, виокремити позитивні й негативні наслідки євроінтеграційних процесів в аграрній сфері.

Виклад основного матеріалу. 1 травня 2004 р. Польща стала членом ЄС, посідаючи серед 27 країн 6-е місце за загальною чисельністю населення і перше за чисельністю сільськогосподарського населення, а також друге місце (після Румунії) за кількістю фермерських господарств. Зайняті громадяни в сільському, мисливському, лісовому господарстві й рибальстві в 2,5 рази перевищували частку працюючих в цих секторах в ЄС [4, 11]. Перед країною постала необхідність організаційно-економічної перебудови сільського господарства, яка передусім детермінована була потребою його перетворення на складову ланку єдиної системи аграрного виробництва в межах ЄС, наближення рівня його розвитку до стандартів Євросоюзу. Зважаючи на актуальність цієї проблеми, у Польщі було створено спеціальну установу – Агенцію реструктуризації і модернізації сільського господарства. Структурна перебудова сільського господарства була спрямована на формування господарств із високим рівнем товарності, поліпшення їх внутрішньої інфраструктури, розвиток кооперативних форм організації виробництва з метою створення й удосконалення інфраструктури загальної користувачів: електромереж, агротехсервісу, автомобільних доріг, систем меліорації земель тощо.

Річ у тім, що основні напрями і пріоритети аграрної політики Польщі мали повністю відповідати цілям САП ЄС, які визначено ст. 33 Договору про заснування Європейської Спільноти, а саме: а) підвищенню продуктивності сільського

господарства через сприяння технічному прогресу; б) раціональному розвитку сільськогосподарського виробництва; в) оптимальному використанню всіх факторів виробництва, особливо робочої сили; г) забезпеченню належного рівня життя селян, зокрема збільшуючи особистий дохід працівників галузі [7, 57].

Зі вступом до ЄС у Польщі зберігалися відносно вигідні умови для ведення землеробства. Площа сільськогосподарських угідь на душу населення тут була більшою, а іноді і значно більшою, ніж в інших країнах Євросоюзу, і досягала 0,39 га. Водночас середньостатистичне селянське господарство могло володіти лише 6,38 га сільськогосподарських угідь, тобто приблизно в 10 разів менше, ніж у Великобританії, в п'ять разів менше, ніж у Франції і Данії, і у тричі менше, ніж у Німеччині, Бельгії і Голландії [8, 94]. Переважання дрібних господарств свідчило про неефективність структури землекористування, зниження продуктивності середнього індивідуального господарства. Як і у більшості «нових» членів ЄС, ринок землі у Польщі склався досить суперечливо, що пов'язувалося з відсутністю фінансових засобів і очікувальної позиції селян, збереженням обмежень попиту з боку вітчизняних і іноземних інвесторів [5, 122].

З перших місяців членства Польщі в ЄС її селяни отримали грошові виплати з бюджету об'єднаної Європи. Ці виплати становили 44,46 тис. євро за 1 га сільськогосподарських угідь у 2004 р., 57,42 тис. євро – у 2005 р., 69,57 тис. євро – у 2006 р., 78 тис. євро – у 2007 р. Однак, ураховуючи доплати з державного бюджету, фонду розвитку села та сільської місцевості, а також спеціальні дотації на виробництво певних видів продукції (пшениці, кукурудзи, олійних культур, тютюну, хмелю, льону, коноплі, картоплі тощо) реальні дотації були більшими [1]. Фінансування програм адаптації сільського господарства до стандартів Євросоюзу здійснювалось солідарно, але за різного співвідношення, наприклад, за результатами 2004 – 2006 рр.: з бюджету Польщі – 30%, з бюджету Євросоюзу – 70% [9, 62].

З 1 серпня 2004 р. почав діяти механізм виплати структурних рент (renta strukturalna) для польських аграріїв. На такі виплати мали право селяни, які досягли віку 55 років та продали або передали у спадок своє господарство в цілісному вигляді. Рента надавалась лише одному співвласнику господарства. Мінімальна сума ренти станом на 2005 р. становила 1180 злотих за місяць (274 євро), максимальна – за певних обставин – могла сягнути 2475 злотих (576 євро). 80 % із цих коштів надав Європейський Союз із власного бюджету, 20% – надійшло з державного бюджету Речі Посполитої [1].

Крім того, з бюджету ЄС виділялися чималі гроші на модернізацію аграрного сектора країни. Зокрема, на програму «Розвиток сільської місцевості» Європейський Союз у 2004 – 2006 рр. надав 2,8 млрд. євро, ще 700 млн. євро на реалізацію програми надійшло з бюджету Польщі. На реалізацію заходів у межах програми «Реструктуризації і модернізації тваринницького сектору та розвитку сільської місцевості» з бюджету ЄС було спрямовано 1,19 млрд. євро, з державного бюджету країни – 0,59 млрд. євро [1].

Успішно почала розвиватися й зовнішня торгівля Польщі продовольчими товарами. Цим видом діяльності опікувалася Агенція сільськогосподарських

ринків. Позитивні зміни з'явилися вже у 2004 р., коли Польща вперше стала експортером сільськогосподарських харчових продуктів (м'яса, молока, масла, сирів, яєць, овочів, злаків), досягнувши позитивне сальдо на рівні 0,5 млрд. євро. Упродовж десятилітнього членства в ЄС експорт сільськогосподарських харчових продуктів зріс у п'ять разів з 4,0 до 20,4 млрд. євро. На зростання експорту вплинула передусім велика пропозиція сільськогосподарських харчових продуктів, великий попит в країнах ЄС, вигідні ціни та якість польських продуктів [4, 14].

Результати експортної аграрної політики Польщі говорять самі за себе: ставши членом ЄС, країна вперше досягла профіциту в торгівлі сільськогосподарськими товарами з більшістю країн Євросоюзу. Після 2004 р. Польща щороку подвоювала позитивне сальдо зовнішньої торгівлі продовольством. Збільшення продажу сільськогосподарської продукції, а також субсидування з боку ЄС значно підвищили доходи польських селян.

Своїми успіхами виробники продовольчої продукції значною мірою зобов'язані продуманій експортній політиці, яка включала різноманітні заходи щодо регулювання сільськогосподарського виробництва та аграрних ринків. До цих заходів можна віднести інтервенційні закупівлі й подальшу реалізацію продовольчої продукції, нагромадження резервів, бюджетні дотації, прямі доплати фермерам, мобілізацію коштів для розвитку сільських територій за допомогою фондового ринку тощо [3].

Однак, зазначає С. Бочаров, далеко не всю аграрну продукцію польські селяни змогли вільно продавати на європейському ринку. Виробництво деяких видів продукції було обмежене квотами. Так, у 2006 р. виробництво молока у Польщі перевищило узгоджені з ЄС річні квоти (8,964 млн. т та 416 тис. т резерву) на 290 тис. т, через що фермери сплачували 0,39 злотого за кожен кілограм продукції, проданої понад встановлені ліміти. Усього польські аграрії заплатили 64 млн. євро штрафу [1].

Разом із тим, у 2013 р. надходження від експорту сільськогосподарських харчових продуктів сягало 20,4 млрд. євро, що на 14,2% більше ніж у 2012 р. Унаслідок перевага експорту над імпортом досягла максимального значення 6,1 млрд. євро [4, 14].

Дотування сільгоспвиробників та відкриття європейських ринків призвело до підвищення закупівельних цін на польську сільськогосподарську продукцію. Спостерігалось зростання реальних доходів польських селян. Дослідники відзначають, що найбільше зросли доходи великих та середніх господарств, тоді як фінансовий стан дрібних господарств здебільшого погіршився. До першої категорії відносять 220 – 250 тис. господарств, які постачали на аграрний ринок 2/3 від усієї виробленої в країні сільськогосподарської продукції. Водночас загальна кількість господарств площею понад 1 га у 2007 р. склала 1,801 млн. Як наслідок, зросла частка господарств, які виробляли аграрну продукцію лише для власних потреб – з 52% у 2003 р. до 60% у 2006 р. Найбільш суттєво скоротилися доходи фермерів, які спеціалізувалися на вирощуванні пшениці та цукрових буряків, збільшилися – в аграріїв, які зробили ставку на виробництво м'ясо-молочної продукції [1].

Аграрна політика ЄС передбачала низку заходів, спрямованих на розвиток сільських територій, сіл країн-членів і претендентів. Польща в процесі підготовки набула корисний досвід зі створення системи місцевого самоврядування. Першим важливим кроком стало створення незалежного базового рівня територіального устрою країни (гміни) і наділення його реальною владою. Вона стала найбільшим надавачем послуг і головним партнером у вирішенні основних життєво необхідних питань для своїх громадян. Була проведена децентралізація адміністративно-територіальних одиниць. Кількість гмін різко скоротилася. У середньому на один повіт припадало вісім гмін, у кожній з яких в середньому було дев'ять населених пунктів. Польська гміна у середньому мала 110 кв. км території і 10,4 тис. населення [5, 124].

З бюджету ЄС 2006 р., що становив 121 млрд. євро, 36% спрямовувалося на розвиток сільського господарства і 11% на облаштування сільських територій. Загалом на перспективну програму Розвитку сільських територій, що розрахована на 2007 – 2014 рр., виділялося 69,75 млрд. євро (у цінах 2004 р.) [5, 124]. З огляду на це, можна припустити, що такі заходи сприятимуть стримуванню міграційних процесів, збереженню зв'язку сільських жителів із сільгоспвиробництвом.

Польщею був набутий досвід зі створення організаційної бази для розповсюдження принципів суспільної самоорганізації, характерний для більшості розвинутих країн Європи. Територіальні одиниці набули реального впливу на прийняття та реалізацію управлінських рішень. Було створено сприятливі умови для впровадження в життя новаторських задумів, що стосувалися розвитку самоврядних інституцій – гмін, спілок, товариств та неурядових організацій. Було впорядковано систему бюджетного планування та раціоналізовано структуру державних доходів і видатків [10, 24].

Базовою одиницею сільського самоврядування Польщі виступали 308 гмін. Формування кордонів відповідно до Європейської хартії органів місцевого самоврядування проводилося на основі референдуму. Функція громадської репрезентації її мешканців покладалася на раду. Колегіальний орган – правління гміни обиралося шляхом таємного голосування з депутатів. Головою правління був виїт, що мав не лише функцію голови колегіального органу, але й власні повноваження [10, 28–29].

У Польщі всі господарства мають реальну можливість залучати бюджетні асигнування при дотриманні вимог відповідної програми, кваліфікованого оформлення заявки на участь у ній та своєчасного звіту про їх використання. Тут причиною відмови щодо участі сімейного господарства в тій чи іншій програмі не може бути відсутність коштів у державному бюджеті. Саме завдяки цьому держава створює більш-менш однакові умови для економічної конкуренції товаровиробників [9, 60].

Згідно з оприлюдненим у Польщі 2013 р. рапортом Головного статистичного управління про життя працівників сільськогосподарського сектора економіки, польські аграрії щороку стають молодшими понад 70% мають менше ніж 55 років, а 35% – менше 40. Вже 58% мають середню або вищу

освіту, тоді як 4 роки тому – 44%. Змінюється і менталітет. Якщо раніше головними цінностями для працівників сільського господарства були безпека родини, комфортне сільське життя, то тепер – матеріальна ситуація, забезпечення стабільного майбутнього дітям та гідної пенсії собі. Також 48% польських аграріїв оцінило свою матеріальну ситуацію як задовільну, а це вищий показник, ніж серед працівників промисловості та сфери послуг [11].

Висновки. Отже, інноваційна модель розвитку сільського господарства Польщі, яка нині активно впроваджується у практику господарювання, має багатоваріантний характер. Її цільова спрямованість полягає у створенні стабільного й конкурентоспроможного аграрного виробництва в умовах розвитку євроінтеграційних процесів.

Сільське господарство Польщі після вступу країни в ЄС показало переважно позитивну динаміку розвитку, що проявилася в зростанні обсягів виробництва аграрної продукції та її експорту, збільшенні дотацій та підвищенні доходів великих та середніх господарств. Водночас адаптація аграрного сектора Польщі до умов господарювання об'єднаної Європи відбувалася далеко непросто. Польські селяни були змушені відмовитися від вирощування деяких культур та сплачувати штрафи за надвиробництво у тваринницькій галузі.

Одним із ключових факторів успіху польського сільського господарства є доступ фермерів до фінансів, можливість отримати кошти, необхідні як для поточних потреб, так і на розвиток.

Таким чином, сільське господарство Польщі розвивалося відповідно до економічної й агротехнічної стратегії Співдружності. Відбувалися суттєві зрушення в якісних параметрах виробленої продукції. Ринок сільськогосподарської продукції Польщі посів потенційну вагому нішу у світовому продовольчому ринку. Актуальним і надалі залишається дослідження впливу економічних трансформацій в сільському господарстві Польщі на шляху євроінтеграції.

Список використаної літератури та джерел:

1. Бочаров С. Наслідки вступу Польщі до ЄС для сільського господарства країни (2004 – 2007 рр.) [Електронний ресурс] / Сергій Бочаров. – Режим доступу: <http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php>
2. Лисенко Л.В. Розвиток сільського господарства і сільських територій в Польщі – досвід для України [Електронний ресурс] / Л.В. Лисенко. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/5/06.pdf>
3. Марчук Л.П. Інноваційні підходи до розвитку сільського господарства в Польщі [Електронний ресурс] / Л.П. Марчук. – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/23_WP_2009/Economics/50951.doc.htm
4. Мащенко Є. Ю. Аналіз польського досвіду розвитку сільського господарства / Є.Ю. Мащенко // Економічні інновації. – Випуск № 60. – 2015. – Книга II. – С. 7–17.
5. Селіванова-Зеркаль І. О. Сільське господарство Польщі: еволюція 2000-х років у вимірі європейської інтеграції / І.О. Селіванова-Зеркаль // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. – Випуск 3. 38 (110). Історичні науки. – 2014. – С. 121–127.
6. Яблонська-Урбаняк Т. Сельское и пищевое хозяйство в Польше / Тереса Яблонська-Урбаняк. – Варшава : Министерство сельского хозяйства и развития села, 2009. – 80 с.
7. Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Упорядник Г.Друзенко; за заг. ред. Т.Качки. – К.:

Юстиніан, 2005. – 512 с.

8. Аграрные реформы в странах Центральной и Восточной Европы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://uris.org.ua/vseobschaya-istoriya-gosudarstva-i-prava/agrarnye-reformy-v-stranah-tsentralnoy-i-vostochnoy-evropy>

9. Могильний О.М. Конкурентні переваги аграрних секторів України та Польщі [Електронний ресурс] / О.М. Могильний, Н.А. Герасименко. – Режим доступа: http://eip.org.ua/docs/EP_07_4_55_uk.pdf

10. Борщевський В. Інституційні основи суспільно-економічних і ринкових перетворень в Польщі / В. Борщевський. – Львів: Вид-во Львів. комерц. акад., 2003. – 46 с.

11. Кому у Польщі жити добре? Фермерам! [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.polradio.pl/5/119/Artykul/134058>

12. На шляху до Європейського Союзу. Досвід Польщі. – Київ: Громадська організація «Фундація «Відкрите суспільство», 2006. – 147 с.

References

1. Bocharov, S. The effects of Poland's accession to the EU agriculture of the country (2004–2007). Retrieved from http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=3285 (in Ukr.)

2. Lysenko, L.V. The development of agriculture and rural areas in Poland - Experience for Ukraine. Retrieved from <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2008-2/doc/5/06.pdf> (in Ukr.)

3. Marchuk, L.P. Innovative approaches to agricultural development in Poland. Retrieved from http://www.rusnauka.com/23_WP_2009/Economics/50951.doc.htm (in Ukr.)

4. Mashchenko, I.J. (2015) Analysis of the Polish experience in agricultural development. *Economic innovation*, 60, II. – 7–17 (in Ukr.)

5. Selivanova-Zerkal, I.O. (2014) Agriculture Poland: Evolution of the 2000s in terms of European integration. *Scientific Herald mnu V. Suchomlynsky*, 3. 38 (110), 121–127 (in Ukr.)

6. Yablonska-Urbanyak, T. (2009) *Selskoe and pyschevoe farms in Poland* Warsaw: Ministry of agricultural sector and rural development (in Russ.)

7. The constitutional acts of the European Union (2005). Part I Compiled H.Druzenko; for the Society. Ed. T.Kachky. K.: Justinian (in Ukr.)

8. Agrarian Reform in Central and Eastern Europe. Retrieved from <http://uris.org.ua/vseobschaya-istoriya-gosudarstva-i-prava/agrarnye-reformy-v-stranah-tsentralnoy-i-vostochnoy-evropy> (in Russ.)

9. Mogilni. A. M. Competitive advantages of agrarian sector of Ukraine and Poland. Retrieved from http://eip.org.ua/docs/EP_07_4_55_uk.pdf (in Ukr.)

10. Borshevsky, B. (2003) *Institutional foundations of socio-economic and market reforms in Poland*. Lviv: Izd Lviv.

commercial. Acad. (in Ukr.)

11. To live well in Poland? Farmers! Retrieved from <http://www.polradio.pl/5/119/Artykul/134058> (in Ukr.)

12. On the way to the European Union. Experience Poland (2006). Kyiv: NGO "Foundation" Open Society "(in Ukr.)

Z. V. Svyaschenko

THE IMPACT OF EUROPEAN INTEGRATION ON THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURE IN POLAND

The situation in agriculture in Poland was and remains essential criterion for success of Polish politics of European integration. That is why the purpose of the proposed research is to analyze the impact of Poland's accession to the European Union on the agricultural development of the country, identify the positive and negative consequences of integration processes on the state of the agricultural sector.

Is stating that the restructuring of agriculture was aimed at forming households with high marketability, improve their internal infrastructure, the development of cooperative forms of production to creation and improvement of public infrastructure: power grids, ahrotehservis, automobile ways, land reclamation systems and more.

The land market in Poland consisted enough contradictory, which was associated with a lack of financial means and a waiting position of farmers, preservation of limited demand from domestic and foreign investors.

Since the first months of Poland's membership in the EU of farmers received payments from the budget of a united Europe.

Successfully began to develop Poland's foreign trade in food products. His successes manufacturers of food products are largely required to deliberate export policy, which included a variety of measures to regulate agricultural production and agricultural markets. These measures include further intervention purchases and sale of food products, accumulation of reserves, budget subsidies, direct additional payments to farmers, to mobilize funds for development rural areas via the stock market and so on.

Poland, as part of the EU agricultural policy aimed at rural areas development, rural member's countries and candidates, gained useful experience to establish a system of local government.

It is concluded that Polish agriculture developed in accordance with the economic and agronomic strategies Commonwealth. There were significant improvements in the quality parameters of products. Market of agricultural products in Poland has taken considerable potential niche in the global food market. Actual topical study of the effect economic transformation in agriculture in Poland on the way European integration.

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

ISSN 2413-8142

Наукове видання

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 16

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка – *А. І. Берестовий*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2016. – Вип. 16. – 107 с.

Матеріали пропонованого увазі читачів збірника наукових праць охоплюють традиційне коло проблем аграрної історії України, Європи. Автори статей розкрили різні аспекти історії селянства, зокрема проблеми історіографії, методології, джерелознавства, а також історичний розвиток селянства на основних етапах історії України.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

Підписано до друку 30.08.2016. Формат 84х108/16. Гарнітура Таймс.
Папір офсет. Ум. друк. арк. 21,3. Тираж 300 прим.

Надруковано з оригінал-макету:
ПП Чабаненко Ю.А. Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців серія ДК № 1898 від 11.08.2004 р.
Черкаси, вул. О. Дашкевича, 39; тел.: (0472) 45-99-84; E-mail: office@2uppost.com